A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 343 C Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत सटीक

Author शंकराचार्य

Period Folios 122.

Script Devnagiri Source Prithipal Singh.

Missing Folios 121 A

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तृतीयस्कांधः ३ पत्रे १२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1

श्री भाग टी १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ तृतीये तु त्रयस्त्रिंशदध्यायैः सर्गवर्णनम् । ईशोदयाद्गुणक्षोभात्सर्गो ब्रह्माण्डसंभवः तत्र तत्र प
मेऽध्याये वैधुर्यैत्वाहताशुषः निर्गतस्योद्धवेनादौ संवादः स्वयमुच्यते प्रथमे तृतीयस्कंधव्याख्या भवाब्धेस्संक्षेपतः। संक्षेपतः ३
संक्षिप्य वर्णितं पुरा प्राक् भागवते शेषे शौनके विस्तरतः पुनः द्विधा हि श्रीभागवतसंप्रदायप्रवृत्तिः एकतः श्रीना
रायणाद्ब्रह्मनारदादिद्वारेण प्रवृत्ता सा विस्तरतः शेषात्सनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेण तदाहैतौ ये श्रीनाराय
णब्रह्मसंवादसंक्षेपतः चतुःश्लोक्या श्रीभागवतं निरूपयित्वा तदेव ब्रह्मनारदसंवादेन दशलक्षणतया किं
चिद्विस्तरेणोक्त्वा तदेव शेषोक्तमतिविस्तरेणावक्तुं तृतीयस्यारंभः तत्र तृतीये श

श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतत्पुरा पृष्टो मै- त्रेयो भगवान्किल क्षत्त्रा वनं प्रवि-
ष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् । यद्वा- अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश-
रः कौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशा-
त्मसात्कृतं १. नाम

थमं तत्तु मैत्रेयसंवादः चतुर्भिरध्यायैः ततोऽष्टभिः सविसर्गः संक्षेपेण ततो विसर्गप्रस्तावेन सप्तभिर्वाराहा
वतारः ततः एकेनावविसर्गसमाहारः ततः संगेन चतुर्भिः कपिलावतारः ततो नवभिः कपिलाख्यानमिति त्र
यस्त्रिंशताध्यायैः तृतीयस्कंधप्रवृत्तिः तत्र द्वितीयान्ते परिमाणं च कालस्य कालस्य लक्षणविग्रहं यथा पुरस्ता
द्व्याख्यास्यामः कल्पमथो शृणु इति प्रतिज्ञातमर्थं विस्तरेण निरूपयितुमिति ह्यसमस्तानि पुनरिति हृष्यो
श हि मनस्वेसंपद्धिः एतानि किं चानिरूपाण्येन्या गानन्दामित्याह यद्वा अयमिति गृहं वः पाण्डवानां मन्त्रकृत दौत्य
कृतो मन्त्रयं श्रीकृष्णो दुर्योधन विधानादयमिति श्रेष्ठ निर्देशः कौरवेन्द्रो दुर्योधनः तस्य गृहं हित्वाश्रुना।
हूनपर्वपरिवेशा। तत्र हेतुः आत्मसात्कृतं स्वात्मीयत्वेन गृहीतं २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1A कृतसंगमः प्राप्तवान् २ वरीयसि श्रेष्ठे स्वल्पस्यार्थस्य दैर्घ्यस्मात् तथाप्यसौ तानभवतिमाधुवादेनमनतामनुमोदनेनक्रो
पदेहितः संवर्धितः यद्वासाधोः मैत्रेयस्यवादेनोन्नरेणसम्प्राप्तितः इत्यर्थः ४ त्यागानर्हस्यापिगृहस्यत्यागहेतुत्वेनकोऽर
व्यायसत्यानादृ यदेतौरैर्शाभिः पतेत्थोचनत्वाच सन्नेनाग्रयादित्येकादशक्रियासेवेथः यविष्टस्यकनिष्ठस्यपो
ते: स्निवेथ्यान्यनदीनाने ८ कृतदेवस्यपुथिष्ठिरस्यदेव्याः द्रौपद्याप्राप्तमनः स्नुषायाः स्वीयेरक्तेभिः स्वकुचक्रो

श्री नेव कृतवतस्तभगवतामैत्रेयेणसंगमः कदाचासहसेवादपुनदर्शनीयनः प्रभो २ नतत्स्वार्थे
दयस्यापिविदुरस्यामलात्मनः तस्मिन्न्वेयसिप्रभः साधुवादोपबृंहितः ३ श्रीसू उ व मणवा
मुषिस्वीयगृहभागपरीक्षिता प्रत्याहृतेसर्वदृविलोनाक्ष्यनामिति ५ श्रीशु उ व प
दाववायुनामस्वस्त्वान साधून्नुसत्यधर्मेणाविनष्टदृष्टिर्ज्ञानेर्यविष्ठस्यसन्तानविवेधूवैश्यपल्ला।
दाभुवनेदहाह ६ यदासभायांकुरुदेवदेव्याः केशाभिमर्शस्तत्कर्मगर्ह्यनवारयामासनृ
पः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरन्त्याःकुचकुंकुमानि ७ द्यूतेत्वधर्मेणजितस्यसाधोःसत्या
वलंबस्यवनागतस्य नयाचतेदात्समयेनदायंतमोजुषाणोयदजातशत्रोः
८ यदाचपार्थप्रहितः सभायांजगद्गुरुर्यानिजगाद्कृष्णः नतानि
पुंसाममृतायनानिराजोरुमेनेक्षतपुण्यले

शा: ९ यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो मन्त्राय पृष्टः किल पूर्वजेन अथाह तन्मन्त्रदृशां वरीयान् यन्मन्त्रिणो वैदुरिकं वदन्ति १० अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विषहं तवागः सहानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन् रुषा यत्त्वमलं बिभेषि ११

श्वसमानोविवत्वथेनहरंत्याः प्रत्यावलंबनस्यसमन्याश्रयस्यवनागमनाय्यायांरूसम।
कुसानिविप्रस्त्रीणांवानद्वर्तवेथेनहरंत्याः १ मोहंनुषगिनाः प्रदेसेवमानः विवेकवा ८ यानिवचनानि
येनएवंकृतेनदायोयाचमानस्यपत्रदानतमः मोहंनुषङ्गिणाः अवसेवमानः विवेकवा
सांभीष्मादीनाम्रमृतायनानिअमृतस्वादींनिराजाधृतराष्ट्रः दुर्योधनोवाकुरुवक्रूतमनेहतानोनष्टःपु
एयलेशोयस्यसः नमुहुकीर्तिधर्मादिर्हेतुः किंतरामपर्याप्तिमात्रहेतुः पुण्यलेशप्रवासीनस्यापि

यदानदृ नदद्येउ

२

श्री
भार
टी
२

स्वानो विदुरस्यैव कृते पराभवं दर्शयति यदश्रौषमिति षड्भिः यदश्रौषं नेनमंत्रायोपहूतो नरहंसं विशिष्टमंत्रेण्डु ड्स्तनप्रयानेनसंत
दाह किंमेविद्धि णोयापिथवेडु रिके विदुरवाक्यामानि श्रमिदं वदंति ।१। नदेवाह प्रजानतशत्रो नीतिविधि
तवागत्र्यपरार्थसहमानस्यदायंशतियज्ञुदेह्यियत्रापरार्थंतुजेः महृवर्तमानाहृकोदरहृ पादिः क्रोधेनयस
त्वतेनयद्यसमावं विभेषि ॥ समनतारश्रुतः पुत्रावहृवः सेनीतिगवें माहृयाशुत्पाह पार्थोस्तुमुकुंदः प्रास्तो
सत्यर्थो । त्र

यदोपहूतो भुवने प्रविष्टो मंत्राय यद्दृशः किंतत्पूर्वं नेन प्रयाहृनमेत्र यद्दशो वरी
यान्मंत्रं विद्धि वेडु विकिं वदंति ।१। प्रजानतशत्रोः शतियज्ञुदायेनीतित्वतोडु ।
विषहेतवागः महानुजोपनद्वृकोदराहिः ध्रुवसन्नक्षायतन्नवमलेविभेषि
॥ पार्थोस्तुदेवो भगवान्मुकुंदो गृहीतवान्सादितिदेवदेवः प्रास्तेस्व ९१
योयदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनरेन्द्रदेवदेवः
१२

योऽनेन गृहीतवान्स च देवस्तत्रापि भगवान्न तु प्राकृतः किंच सहादितिदेवो विशेषदेवः वंद्यादिभिर्वर्तमानः
यतोऽसौ नैव विशादेवा स्वर्गस्थाः स च स्वगुणैर्महैव वस्तु सर्वमास्तेन तन्वन्य जगतः किंतु यदुदेवानां देवः श्रेष्ठः य
तोऽसौ तेनैव यदुप्रवीराः श्रेष्ठः किं च नरदेवशु मलेस्य रेणुदेवं तिप्रकाशयते इति नरदेवदेवाः राजानः
विनिर्जिताशेषनरदेवदेवा येन यतोऽसौ तेनैव सर्वे राजानः अतः पार्थीनादायेदहोति १२ ॥ ॥ २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

2A दुर्योधनः तत्रमत्यन्तेइतिवेदतत्राह सपुत्रश्रूर्तेदोषएवयह्ण्यविष्टप्रान्तेदोषमेहेतुः पुत्रषद्विट्श्रीकस्तद्देश
कोसायंनमपत्नद्युयाप्रत्नासिनत्वपन्यस्मादितिसपत्यमाहुः गताश्रीर्यस्मात्स्वमितिआकोशतिप्रत्नपवन
कोसायंनमपत्नद्युयाप्रत्नासिनत्वपन्यस्मादितिस्पपत्यमाहुः गताश्रीर्यस्मात्स्वमितिआकोशतिप्रत्नयवत्.
मपोवमसंगत्नेप्राप्तन्यजकथयुवेस्त्यान्पइत्याह कलस्यकोशलाय न्यत्नेदेकेकल्तस्यार्थ इतिहल्यायः ।२
स्पविवानएवमुक्तवान् प्रसीदत्नाममनोसहह लीयशीत्लेयस्य सः कर्णाङ्डुः शासनयाक्तनिसहितनदुर्योध।
नेननिरस्कृतः ।७ तिरस्कारमाह कःइतिदासीसत्नोह्यत्राह्वानात्मेहे ः जिह्मस्त्रकुटिलः जिह्मनामाह य

सपुत्रदोषः पुरुषप्रवीरःसन्नेगृहान्यविष्टोयमपत्यवृद्ध्या पुत्रासिकुस्ताह्विगतः गतश्रीः त्वनाथशे।
वेकलकोशलाय ।२ अथूविवासनत्त्रमघाधनेनप्रवहकोपस्फुरदितायवेण प्रसन्नःसन्स्वह् १७
लीयशीलः दतात् सकर्णोप्युनसोवन्तेन ।७ कपतमत्रोपन्यहावजिह्मदासाः स्वनेयहलितेव
पुत्रः तस्मिन्यनीपःपरक्रान्यप्राप्तनिर्वासयतामास्पुरास्पुसान् ःसइत्यमन्यहणकर्णवाये
श्रीतः पुरोममेस्तनाडितोपि स्वयेधनुर्द्धीविनिधायमायोगतव
घोयाद्रुतमन्यमानः ।८

स्यवालेनमप्रत्नेनपुत्रः तस्मिन्नेवव्यतीतः प्रत्यकृत्तः परेषांकार्यवर्तिते यतः पुत्रान्निर्वासयामासमानः स्पस
स्यवालेनमप्रत्नेनपुत्रः तस्मिन्नेवयतीतः प्रत्यकृत्तः परेषांकार्यवर्तते अतः पुत्रान्निर्वासयामासमानःस्पस ष
त्वनीवमात्रमेवहृत्यथः पादांतरेशमयानवदमगतः ।५ अनुत्नणैः कर्णयोवणवल्यविशाङ्किः परस्पुवा
वाक्यैर्ममेस्तनाडितोपिगतव्यथः तवदेतः मायामुकवहुमन्यमानः अहोमायायामाहात्म्यमितितामे रा
वतवहेत्मन्यमानः तत्रिसाग्रणात्पुर्वेस्वयमेवायात तिल्लगाम किंकृतवापतेनूनंमविष्यतिकिं ५
धनुर्मोतितस्यहारिधनुर्निधाययत्नाभीमादिभिः संगत्याश्रिभिः यात्यतीतिमाशङ्कोदितिधनुर्नि।

श्री
भाग
टी
३

ततो निर्गत्य तीर्थाटनप्रकारमाह सप्तभिः मृगजाह्नव्यां निर्गतः सन् तीर्थपादस्य स्पर्शस्य हेतोः पदानि दे
वाग्रणि पुण्यानि विकीर्यन् यथाश्रम्नवकामन्यत्पपयत कौरवाग्रणीः पुण्यपत्तनं इति तेषां भागधेयं वने च हेपणगतानि
तिस्रविनत्र्यामसहस्रमूर्तिः वामनगदाग्रयेनेक मूर्तिः सन् तीर्थपदानि यान्यपिष्ठाय स्थितानि तानि तानि जगा
मेत्यर्थः १७ पुण्यानि यानुपवनादीनि तेषु कूजालिनादिगूढ स्थाने प्रपेकानि तोयानि येषां ते प्रसरित्स

स निर्गतः कौरवपुण्यपत्तनगाङ्गजाह्नव्या तीर्थपदः पदानि प्रत्याक्रमत् पुण्यानि विकीर्णयो नृपाश्रयि
हितो यानि सहस्रमूर्तिः १८ पुरेषु पुण्यापवनाद्रिकुञ्जेष्वपङ्कतोयेषु सरित्सरःसु अनन्तलिं
गैः समलङ्कृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः १९ गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतो
धःशयनोऽवधूतः अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणानि २० इत्थं व्रजन्भारत
मेव वर्षं कालेन यावद्गतवान्प्रभासं तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २१

रः सन् तीर्थं पुण्यप्रदानप्रसक्तानेषु वदेनेषु कौरशेषु मनेन सर्वलिङ्गैर्मूर्तिभिः समलङ्कृतेषु अनन्य
एकाकी १९ किं च गां पर्यटन व्रतानि चेरे अचरत् मेध्या पवित्रा विविक्ता असंकीर्णा वृत्तिर्जीविका
यस्य सदाप्लुतः प्रतितीर्थं स्नातः अधः शयानेऽयस्य अवधूतः असंस्कृतदेहः अवधूतवेषो वल्क
लादिधारी अलक्षितः स्वैरलक्षितः २० एकस्य चक्रमन्यस्य सामेकमेव राज्ञः विहङ्गमेतानामपत्रं यस्या
तामजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन २१

३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

3A

तत्र प्रभासे परमस्य रेम्यस्यर्थयानिमित्तभूतया सह दोकोरवोनाविनष्टिं विनाशभस्मकृणोत परस्य रेनाशोह हष्टेजः वेणुज्जेष
द्विंसे श्रयतेय हुनेतद्यथाद्यंथभवतितायथमन्यकृ उहुमाभिमुखे २१ त्रितादीनामेकादशानीर्थानितत्राम्नाभ्यसिद्धान्या
मेवितनान २२ द्विजदेवतर्षिभिर्देवैश्च कृतानिस्राणमं गंगापतिवर्तितेरति अन्यगान्याशुभानितशुभ्रलिंचकृतेनोकि।
ताविश्वर्धमार्हमत्रेभषविद्धितानियशुतानिनानाविधानिविस्तारायतनानितेत्राणितीर्थानिवाषितेव यथावक्ष्या
कितमोहव्रतोदर्शनात २३ प्रतिव्रजत्प्रतिकम्पयावडहवः श्रामःतावदस्यमपियस्तुनाशुपेत्यसाविडरःश्राक्रन

तत्रायश्रुश्रावसुहृद्धिनष्टिं वनेयथावेणुजवद्धिसेश्रयं सेस्यहेयाहयमयाजशोवनसस्वतीप्रत्यगि
यायतल्ली २४ तस्यात्रितस्याधानसोमनोश्च ष्टयोरथाग्रवसितस्यवायोः तीर्थंसदासेस्यगंवोगुहा।
स्यथस्नाहदेवस्यसम्प्राप्तिषिवे २५ अन्यानिवेहद्विजदेवदेवैःकृतानिनानायतनानिविस्तेः धन्यगंगुणा
कितमोदिवाणियदर्शनात्कलमगुस्मरेति २६ ततस्त्वतिवज्यसुराष्ट्रमहेसोवीरमत्स्यानकुरुजांगला
श्र कालेननावसुतुनाशुपेत्यतत्रोद्धवेभागवतेददर्श २७ सवासुदेवाजुचरं प्रशांतं बृहस्पतेःप्राक्तनना
यंप्रतीतं प्रालिंग्यगाढंप्रणायेनभद्रंस्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् २८ कश्चित्पुराणौपुरुषौस्वनाभ
पाद्मानुवृत्तेहकिलावतीर्णौ आसातउर्व्याः कुशलंविधायकृतक्षणौकुशलंशूरगेहे २९ ॥

केश्चत्कुरूणांपरमःसुहृन्नोभामःसञ्चास्तेसुखमगशौरिः योवैस्वसृणांपितृवद्ददातिवरान्वदान्योवरतर्पणेन कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनांप्रद्युम्न आस्तेसुखमंगवीरः
देवः भगवतः प्रजानां यो पोष्यमाणः ३० प्रययमेनावनरामकेसयोः कृपाल्लेशगृह्णुति कच्चिद्दितिसंस्वनाभोभवः
सूनाम्यः पाथः वालानस्यानुवृत्त्यापार्थयत्याहृदावतीर्णौ कृपालमासानेवर्तितकृतदोषादमावसरोसर्वेषाः
कृतोल्लसनाविनितवानयार्निम्यकृपालतेपिडकृविशेषणाविशिष्टोपूरसेनस्यगृहेकाश्चिदितिआसानेरतिष

श्री
भार
टी०
५

4

यदुवंशजानां श्रुतिनवमिः भामः दृष्टः शौरिर्वसुदेवः यद्वाभामो भगिनीभर्ताऽक्रूरो वसुदेवस्य भगिनीसुतो देवकी।
पालोभगिनीभर्तुलोकव्यवहारः वराननयानवदन्यः स्वस्तुहारः वरमणीतनयलीनां तत्पणेन सन्तोषणेन सह २७ वहूया
धिपतिः सेनानीः प्राद्युम्नस्य भ्रातृवंशजः निस्सरेकामं संततं प्रभिलेभे पुत्रवत्सलप्रवृत्ती २८ सात्वतादीनामधिपतिरुग्रसेनः शा
लपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः नृपासना श्रीरामासितानां परिहृत्य पारमेयेन रक्षितमित्यर्थः २९ दृष्टो सो म्यहरेः सुतः ते
न सितपत्राणां पत्रमः स्वहृदो भामः सम्प्राप्ते पुत्रवंशे गवीर्वि: यो वैभवस्य भृत्ये पितृवद्दर्शितवान् वदान्यो वरात
पालन ३० कच्चिद्धृत्याधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्नप्राप्तेरबवीमगवीरः ये का किं तो भगवतो भिल्लभेषु राराधिति
किष्यान्समर्थदस्यो ३१ कच्चिन्नवे सात्वतवृष्णिभोजदासार्हकाणामधिपः सम्प्राप्ते यमभ्यषिंचच्छ्रुतनय
नेनैवानृपासनाशां परिहृत्य हरात ३२ कच्चिद्धरेः सौम्यसुतः सदृक्षः प्रास्तेग्रणी रथिनां साधु साम्बः
प्रसूतवेनो रुक्मवतीसुताप्रद्यदेवं गृहेयो विकयाश्रुतोऽग्रे ३३ क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते
यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेऽञ्जसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दु
रापाम् कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः यः कृष्णपा
दांकितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ३४ ॥
नरसत्वः सदृशः साधुसत्वसमाः स्वेच्छं हे स्वामि कार्तिकेये प्रग्रे ऽपूर्वं जन्म वियो भवान्याः गर्भे धृतवान् ३५ पृथुथानः
सात्यकिः क्षेमं ऊधास्ते सालफल्गुनात् दर्जुना लब्धधनुर्वेदरहस्य एव नदीयाम यो ऽत्रजसं बोधिनी ३६ श्वफल्कः
पुत्रोऽक्रूरः बुद्धोविद्वान् प्रपन्नो भगवंतं प्रपन्नः प्रजुस्तनयन्यकानमीवः निष्पापः भक्तो ऽस्ति मयावेष्टितनयस्तुतः
तप्रेमणा विभिन्नं विदीर्णं धैर्यं यस्य सः स्वस्तिदममास्ते ३७ ॥

4A

देवकनामायोभोजः तस्यपुत्र्यादेवक्याः विष्णुः प्रजापुत्रोयस्याः तस्यदेवमातुरदितेरिवकच्चिच्छिवंयज्ञवितानम।
र्थं त्रयीयथाप्रकाशकतयाविभर्तितथाद्दाव सात्वतानामुपासकानांकामानदोग्धिपूरयतीतिकामदुघः भग
वतेहृतः येशाब्दस्यशास्त्रस्ययोनिंकारणमाममनेति देवाः ऊतः मनोमयंमनसःप्रवर्तकंतत्त्वतः सत्वस्यान्तः
करणस्यचतुर्विधस्यतुरीयंतत्वंचतुर्थमयि देवे विज्ञाहंकारबुद्धिमनसांअन्तःकरणभेदानांक्रमेणवासु
देवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाअधिष्ठातारः मननमस्यपादूर्ध्वयोनिंतप्रसिद्धंमनः पूर्वंशब्दयोनिंरूपवेतितथाप्य

केचिच्छिवंदेवकभोजपुत्र्याविष्णुप्रजायाइवदेवमातः यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयीययायज्ञविता।
नमर्थं २३ अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवोयः सात्वतांकामदुघोनिरुद्धः यमामनन्तिस्महिशब्दयोनिं
मनोमयंसत्वतुरीयतत्वं २४ अपिस्विदन्येचनिजात्मदैवमनन्यवृत्त्यासमनुव्रताये हृदीकसत्या।
त्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्तिचरंतिसौम्य २५ ॥

योऽन्तरात्मामनोमयइतिश्रुतेः तस्यपञ्चैवशिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षइत्यादिश्रुतेः तथा
वशीकृतायोग्यात्मावुद्ध्यासमन्यार्थोमनोऽस्मिके विवदतयामनः कामाधिमानाहृत्यसंप्रेरयतिमारुतं मारुतस्त
रश्चिचरन्मध्येजनयतिस्वरमित्यादि २४ अपिस्वित्किंस्विदन्येचस्वस्तिचरंतिनिजस्यदेहादिव्यतिरिक्त
स्यात्मनोदैवंश्रीकृष्णमनन्यवृत्त्याएकांतभक्तिभावेनयेसम्यगनुव्रताअनुरक्ताः हृदीकश्चसत्यभा
मायाश्चात्मजश्चचारुदेष्णः वाचारुदेष्णइतिपाठः आदिर्येषांतेपि २५ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भार. टी. ५

इदानीं कृत्स्नमेव निषिद्धिः अपि किं स्वदोर्भ्यां स्वबाहुबलबलितेनाभ्यां विजयाच्युताभ्यां अर्जुनकृष्णाभ्यां धर्मेण मार्गेण
यो युधिष्ठिरः सततं धर्ममेव यो दायविभागानि पालयन् सततमेव याचिनः धनं ददाति तस्य अर्जुनस्य भ्रातुरेवेति कथं वधं तस्य चायं इत्य
र्थः १८ कृतापचारस्य कृतापकारस्य पुरुषस्य परिभूतस्य अनन्तरं कामं वेदितव्यं तं बहुकालं भावितं तत् अतिवदन्यं मर्षी भीमः किं च
पुनर्वनेवासे गदया विविधानि विधिमार्गे चरतः २० इयत्सुपानां मध्ये यशोधाः कीर्तिधारी यत्र स्वीयानां मध्ये यो

अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति मतं दुर्योधनेन यस्य सभायां साध्वी पाञ्चाली
विनेयाऽनुभूत्वा १८ किं वा कृतापचारं च मन्युमर्षी भीमो हि विहीनं तमविमुञ्चन् यस्याङ्घ्रिपानेऽरण्ये
नैः सह मार्गे गदाया चरतो विविधे २० कविः यशोधा स्वयं सुपानां गोऽभिवधः आपद्गतो यत्र
तिलोऽत्र कृतं तदा माया किरातो गिरिशः ततोऽपि २१ यमात्मजः स्विन्नो नयो घोषयाः पार्थः सम्भ्रमे पदे
भिरतिस्तावेवमानसत्यमध्ये स्वविक्रमे परान्तपर्याणि
ववज्रिवक्त्रान् २२ ॥ ॥

विषयः अपराध्येयो यस्य शरकृतेन बाणसमूहेन गूढबाहुः १ उत सविता किं स्वित् यमोऽना
अलसहृदयोऽस्माने कीदृशमिति इत्यपेक्षः माद्र्याः सुतानां पुत्रयोः वृत्तोऽपि वा पर्णाविवरमाने किं कृतमपरा
त् दुर्योधनात् स्वविक्रमत्वीर्य राजेन्द्र इत्यादि पवन्वज्रि वज्रादिदर्शनात् स्वविक्रममनस्ततो गात्रैवै
ति यद्वापरार्णवति यदि द्वीपमध्ये श्रमतमानयतां तामिहन्ति अद्रि तीर्णोऽवनिमध्ये वा दिगन्तेऽवास ५

5A

हृष्यायाः किंतुकश्चालेहस्कुर्यंयतस्तस्याः पांडुनाविनाप्राणधारणमेवान्याश्चर्यमित्याह प्रहृष्टेति म्रियतेजीव॰
विनवाश्वत्याश्चर्यंयतोर्भकार्थेम्रियतेनभोगार्थेतस्यापिनाश्चर्यमेवेत्याह तेनतथाभूतेनविनातदेवाह यस्मि
निधनुर्वेदविद्वितीयसहायोयस्यहृष्यायाअर्भकार्थेजीवतीतिपुत्रमेवेत्याह ४० हेसौम्यतेधृतराष्ट्रजीवनमनु
शोचामि तात्किमथःपतंतंतत्रहेतुःपवेनायस्तायथाब्राह्मणस्वेनतस्पुत्रदोहेहणायाविदुरहेद्रोहेकृतवा।
नकिंवजीवतोपि भ्रातुर्मेमापकृतवानित्याह येनस्वसुद्वातामहेस्वपुर्याः सकाशान्निर्यापितः विवासितः

प्रहृष्टयापिम्रियतेर्भकार्थेराजर्षिवर्येणविनापितेन यस्त्वेकवीरोधिरथोविजिग्यध
कु नुर्द्वितीयः कुमस्त्वतस्तः ४० सौम्याद्दुशोचतमधःपततेभ्रात्रेपरतायविदुरहेयः नि
र्यापितोयेनसहृत्स्वपुर्याअहंस्वपुत्रान्समनुव्रतेन ४१ सोहंहरेर्मर्त्यविडंबनेनदृशो।
नृणांचालयतोविधातुः नान्योपलक्ष्यः पदवीप्रसादाच्चरामिपश्यन्गतविस्मयोत्र ४२

४१ अहोवत्तुविस्मयोजानतोपितस्यैवंदुरत्ययहितेत्यतः तेमाधुरपितुःस्वेच्छापितोसीत्यतस्ताह सोहंहरिः
प्रसादानतस्यपदवीमाहात्म्यपश्यनगतविस्मयः अत्रभूतलेनान्योपलक्ष्यः स्वरूपेविचरामिकथंभूत।
स्यमर्त्यविडंबनेनतथेश्वर्याच्छादनेनमानुष्यानुकरणेननृणांदृशः चित्तवृत्तीः चालयतः ४२ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री भाग टी ६

नतु हरेः किमेवं लीलया येन स्वभक्तो भवेनवामादि क्लेशा भवंति स्वस्य वै दोषस्तेन नो यमादिप्राभवः तद्धरं ते।
मोक्षपरायणेन तस्मै वहन्ते नापराधो येद्वऽस्मत्प्राह नृलेनानाश्रितं त्रिभिर्मदेकृतम्यया। नाशु हन्तानानवधाप्ष्योतः अ
यज्ञानसमानिविहीषयाऽऽशः अयरामयथवद्दत्तसमयेयपिङ्कृणामवशुपदते तदानीमेवतेषां वथेवडष्ट
राजवथानस्यादित्यायायेनेनस्यथः विद्यामथोदनमदृस्तस्वभिननोमदः प्रतेमदामदोधवानोतपवाहिस
तोऽदमाः ३२ सर्वेंडहंतवधार्यमेवभयवेवोजनकर्मणोविनान्यर्थेतिकोऽपुतिकन्यायेनाह अजस्यापिजन्म।

नृवं तृपाणां त्रिमदेदृयानोमहीसुहूः वालयनो वसुभिः वथा स्वप्न आर्निनिह्रीर्थयेशोषपेद
नावभगवान्नुरूपणा ३३ अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसां नन्वत्र
यकोऽहंतिदेहयोगेपरोगुणानामुतकर्मतंत्रे ३४ तस्य प्रपञ्चाखिललोकपालमवास्थ
तानोमत्पणासनेस्व अर्थोपजातस्यपदुद्यजस्यवार्तोसवैकोर्तयतीर्थकी
र्तेः ३५ ॥ राम ॥

अकर्तुः कर्माण्यपि पुंसां ग्रहणाय कर्मसु प्रवृत्तये अन्यथानवदेवेनहिंभयवतो जन्मादिकथानावदातोके।
वात्माविगुणानां परो गुणातीतोऽदेहयोगं कर्मविल्लावंचाहंतीतीति तस्मादेवभूतानिविन्यमायाविनोद।
स्यकथेकथयेत्याह तस्य प्रपञ्चायसविललोकपालास्तेषामन्येषांवसी येन शासनेस्थितानामथो
यप्रयोजनाय पदुस्ठजातस्य तीर्थसंसारतारिणीकीर्तिर्यस्य ति ३५ ॥ ॥ ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यमन२

6A

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे प्रथमोध्यायः १ द्वितीये कृष्णविश्लेषाद्दुःखोद्धवोद्धवः तत्रैवाल्प
वयिस्यापि कृष्णस्यावर्णयत्कृविन तदेवं प्रियवार्ता पृष्ठ उद्धवस्य श्रीकृष्णविरहातिदुःखेनातिवचनासामर्थ्य
माह द्वाभ्यां इतीति स्मारितेः इत्येतेरायस्य १ एतदेवकेमुतन्यायेनप्रपंचयतिहाभ्यां यः पंचवर्षोपि बाललीं
लया कृष्णं कं विस्तारिकल्पमपरिकल्पमिते एवस्वाधनैः परिचर्यांकुर्वन् प्रातर्भोजनार्थं प्रार्थितोपि नेच्छन्नैच्छ

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे प्रथमोध्यायः १ श्रीशुक उवाच इतिभागवतः पृष्टः क्षत्त्रा वार्तां प्रिया
श्रयां प्रतिवक्तुं नचोत्सेह उत्कंठास्मारितेश्वरः १ यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः तन्नै
च्छद्रचयन्यस्य सपर्यां बाललीलया २ सकथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः पृष्टो वार्तां प्रतिब्रू
यादृर्तुः पादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णांघ्रिसुधया भृशं तीव्रेण भक्तियोगेन नि
मग्नः साधु निर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुंचन्मीलदृशा शुचः पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्र
सरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्धव उत्स
यन् ६ ॥ ५ तस्यामेव तीव्रेण १

ते २ जरसं वृद्धत्वं गतः प्राप्तः ३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधया सोऽनिर्वृतः विवशात्वोपादकेन भक्तियोगेन भृशं निम
ग्नः ४ पुलकैरुद्भिन्नानि उज्जृंभितानि सर्वाण्यंगानि यस्य मीलन्त्या दृशा शुचः अश्रूणि मुंचन् तेन विदुरे
ण पूर्णार्थः कृतार्थो लक्षितः यतः प्रभवति यः स्नेहप्रसरः स्नेहरसः तस्मिन्संप्लुतो निमग्नः ५ भगवल्लोके वा लो
कः तस्मात् नृलोकं देहानुसंधानं उत्स्मयन् दृष्टकुलसंहारादि भगवद्ध्यानं यस्मरणेन विस्मयप्राप्तः
वन् ६ ॥

श्री
भाग
टी
८

श्रीकृष्णविरहेणासन्नप्रमनाः प्रत्याह श्रीकृष्णद्युमणीत्यष्टभिः तस्य निम्लोचेस्तमये सति अजगरेण का
लेन महासर्पेण गीर्णेषु निगलितेषु नो गृहेषु गतश्रीषु अहं नो बंधूनां किं कुशलं ब्रूयां ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगो भाग्यहीना
ये महद्वसंतोपि हरिं सर्वेश्वरं न विदुः नित्यसंततमयं इति न ह्यत यथा तद्वीसमुद्रे जातमुडुपं तत्र आसीनाः केव
लेकमनीयः कश्चिज्जलचरः इत्येव विदुः न तु मनसमं इति न ह्यत यद्वा जले प्रतिबिंबितं चंद्रं यथेति ८ भाग्य
हीनत्वादेव न विदुः न तु ज्ञानसामग्र्यभावादित्याह इंगितज्ञा इंगितं तस्य जानंतीति तथा पुरु प्रकृष्टत्वं प्रौढाः
निपुणाः एकस्मिन्नेव स्थाने आरमंतीति तथा एवंभूता नाम सात्वताः सर्वे सात्वतां ऋषभं सात्वतश्रेष्ठं

श्रीउद्धव उवाच कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह किं नु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहं ।७
दुर्भगो बत लोकोयं यदवो नितरामपि ये संवसंतो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपं इंगितज्ञाः पुरुप्रौढा
एकारामाश्च सात्वताः सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत ९ देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यद
सदाश्रिताः भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्त
दृशां नृणां आदायांतरधाद्यस्तु स्वबिंबं लोकलो
चनं ॥ ॥

मन्यंत ९ येऽपादवः देवमायया स्पृष्टाः यादवोयः स्मादहं ध्रुवमिति वदंति ये च शिशुपालादयः असदेवान्यद्धे स्मा
श्रिताः निंदंति तेषां वाक्यैः आत्मनि हराबुप्तात्मनो नितांमनो वित्तस्य माहत्वा अस्य बुद्धिर्न भ्राम्यते मोहं न प्राप्यते अ
न तस्य दुःखं पवसर्थः १० कोसौ हरिरित्यपेक्षायामाह प्रदर्श्येति न तप्तं तपो यैः अतप्ततपसां अवितृप्ता दृशो येषां स्वा
बिंबं मूर्तिं यावत्कालं दर्शयित्वा योंतर्हितवान् लोकस्य लोचनमादाय छित्वा यथा ह दृशास्यानास्य विलो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

7A

नदर्शितवानित्याह त्रिभिः यन्मर्त्यलीलासु औपयिकं योग्यं स्वस्यापि विस्मयजनकं यतः सौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशय-
स्य परं पदं पराकाष्ठा भूषणानां भूषणान्यङ्गानि यस्मिन् ॥१२॥ दृशां स्वस्त्ययनेन परमानन्दकरं त्रिभुवनस्य लोकः आशि-
मात्रम् इह अन्वि वेधसो र्वाक्सृतौ अर्वाचीनसंसारे निर्माणे मनुष्यनिर्माणे च यत्कौशलं तेन पूर्णतया कान्त्येन ग-
तमुपलब्धमित्यमन्यत परं तस्य कौशलं प्रलीनमेवमेने तत्र तर्हि विधातुः स्रष्टुः नाभावे ऽपि केनोत्कृष्टं हि यदृशका ॥१३॥
अनुरागेण प्लुतः व्याप्तः हासः रासः नर्मविनोदः लीलावलोकश्च तैः स्वकृतं हासमाद्यमेन तत्प्रतिलब्धमाना यामिस्ता॥

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषण-
भूषणाङ्गं ॥१२॥ यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुर-
र्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥१३॥ यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः व्रज-
स्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियो ऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥ स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकं-
पितात्मा परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजो ऽपि जातो भगवान्यथा-

ग्निः ॥१५॥ कृत्यशेषा यासां ताः

दृग्भिः सह प्रवृत्तया दृष्ट्यागतं श्रीकृष्णमेवानुगता धियो यासां ताः असमापितेषु गृहकृत्येषु स्थानेषु अवतस्थुः स्वशान्तरूपेषु इतरैः पीड्यमानेषु अनुकं-
पितः कृपयाऽऽर्द्रीकृतः आत्मा यस्य अजो ऽपि जातः आविर्भूतः महाभूतरूपेणानित्यसिद्ध इवाग्निर्यथा काष्ठेष्वाविर्भ-
वति तद्वत् अजन्मनि हेतुः महदंशो महत्तत्त्वं कार्यलेशो यस्य तन्महदंशेन युक्तः इति ॥१५॥ ॥
॥ ऽऽपकवनस्थः ॥ एवंभूतस्य विश्वदर्शनेन प्रकारान्तरम् स्वीयान्येव शान्तान्यशान्तानि च रूपाणि ॥ १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मनुकूलो यं प्राक्प्रणामीशः पारं नेयं प्रतीनेस्तत्राह मामभ्येतन दुर्वितर्क्यं दुर्घटं चवेदयति तदेवाह वसुदेवगे
हेऽजन्मनो यच्चिद्धि इवनेप्रवृत्तकारणानंतनुर्विदः बदकसान्द्राविभावः कंसभयादिवनिलीय ब्रजेवासस्त्वप्रकाल।
एवमादिविश्वभयादिव पुरानपुराणः अवात्सीत्तत्र पलायन एतस्माद्धेतोः श्रुति तेस्मरतोममचेतः कर्मभूतं डनोति
व्यथयति तदेव दर्शयति यदा हेति हे नाथ तदेह पश्यवा पसीद तेऽप्रसादं कुरु तत्र नक्षत्रानि सूक्तिः शुश्रूषणं यस्ते

मोवदयन्येत्वद्रजस्यतत्वा विद्वेषवने यदूसूदेवगेहे यजेववासोरिभयादिवसंवं पुराणयवात्मीयदनंतवी
र्यैः १६ इत्येतानि चेतः स्मरतो ममैतयदा हृपादावभिवंदयस्यघोः तातेवके सानुकूशंकितानो प्रसीदते
ऽकृतनिष्कृतीनो १७ कोवाप्रभुष्पाब्धिसेरोजरेणाविस्मर्तुमीशो तपमानिविनिद्रेत यो विस्फुरद्भू
विटपेन भूमेर्भारं कृतांतेन तिरश्चकार १८ दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूयेचैद्यस्य कृष्णं द्विषतोपि सिद्धिः
यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यक् योगेन कस्तद्विरहं सहेत तथैव चान्ये नरलोकवीरायत्राहवे कृष्ण
मुखारविंदे नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः
पदमापुरस्य २० ॥

यो नो ऽस्माकं चक्रवचनेरामाद्यभिप्रायं १७ ननु तर्हि [illegible] नीचा [illegible] एवं किंन स्यात् न वक्तव्यदामात्रमेतत्तथा
हविभिः कोवाप्रभुश्चसरोजयोरेणः तमस्य विविजिद्येत्सवृमानः विस्मर्तुमीशीत शक्नुयात विस्फुरन् भ्रूविटपः
भूलतासंपर्वकृतांतः तेन १८ नच तस्य सारं तत्साधनीयं भवद्भिरपि दृष्टत्वात् इत्याह दृष्टेति यांसिद्धिंस।
म्यग्योगेन यामन्वांछंति १९ आहवे युद्धे पार्थस्यास्त्रैः पूतानिष्पापाःसंतः २० ॥ रम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

8A

सत्या१

ततदेवं परमैश्वर्यं पियत्डगुणेनानुवर्तितं तन्तुनरसमानलन्तं तं वधयतीत्याह स्वयंतत्पवं भूतः तस्य तनेकै कार्यं तो।
स्मानिस्नाप्यतीति डतरेणान्वयः नसाम्यातिशयौ यस्य यमपेत्तानस्य साम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः तत्र दे
तवः यथा सौगुरूणाणाम थीशः स्वाराज्य लक्ष्मा परमानंदस्वरूपस्य पत्येव शाम समस्तभोगः बलिकं स्वहेतु
बाहरद्भिः समर्पयद्भिः विस्कालीनैः लोकपालैः किरीटाग्रेणाडितं स्वतं पादपीठेयस्य प्रणता किरीटसं घट्ट।

स्वयंत साम्यातिशयस्याधीशः स्वाराज्य लक्ष्मा समस्तकामः बलिंहरद्भिः विरलोकपालैः किर
रीटकोटीडितपादपीठः २१ ततस्य कैककर्यं मत्तभूतान्नाविस्लापयत्यगवडगुणेन निष्टत्रिवण
रमष्ठिधिस्प निवाधयद्देवनिधारयोति २२ प्रहावकीयंस्तनकालकूटंजिघांसयापायपदप्रसा
धी तेभगतिथात्रुविताततनोन्यकेवादया
तेशरणाव्रजेम

न्यवोधयन२

२२

२१

तथानिस्वस्वतितेनोन्यत्यतैश्चमविडवभूतान्न्भूत्पान् डग्रसेनेयकिंकरत्वंतदेवाह परमेष्ठिधिष्ठेणनास
नेनिषण्णमासीनं स्वयंतिष्ठन् हेदेव प्रवधारयतीत्यद्दितापितवान् २२ एवमनुवृत्तिः कृपयेवेतिसूच
यत्रपका विषमितस्यकृपात्नुतांदर्शयन्नाह प्रहोग्रा स्वर्यहंत्वमिच्छुयापिसनया संभूतकालकूटवि
घमपायपत् वकोश्ततना प्रमाधीडुष्टापिधात्र्याः यसंधाघाडवितनागानितेभमन्नवशामात्रेणय
तद्गतिं दत्तवान् ततोन्यकेवाब्रजेम २३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भा॰ टी॰ ३

नतु भागवतानेव भगवाननुगृह्णातीति मन्ये असुरानप्यहं भागवतानेव मन्ये यतो भागवता इव ते विपक्षगवयानाभि
निवेशेन भगवन्तमपरोक्षं पश्यन्तीत्याह मन्ये इति त्र्यधीशे संरंभः क्रोधावेशः तेन मार्गेणाभिनिविष्टं चित्तं येषां तान् यत एवं संग्रा
मे तार्क्ष्यः कश्यपः तस्य पुत्रं गरुडं तस्यांसे सुनाभायुधः चक्रायुधो हरिः तमापतन्तमेव ते ता अपश्यन् तस्मा
त्तेषामपि स्वरूपं प्रत्यक्षं चैवेत्यर्थः वदन्ति च तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति २४ इदानीं तस्यानर्था

मन्येऽसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान्। ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्रमंसे सुनाभा
युधमापतन्तम् २४ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबंधने चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः
२५ ततो नंदव्रजमितः पित्रा कंसाद्विबिभ्यता एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् २६
परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलिताङ्घ्रिपे २७ कौमारीं दर्श
यंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसां रुदन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः २८ ॥

नयकार्यं वक्तुमारभ्यते त्रिभिः वसुदेवस्येति वसुदेवस्य भार्यायां जातः भोजेन्द्रः कंसः तस्य बंध
नागारे अस्याः पृथिव्याः शं सुखं चिकीर्षुः अजेन च याचितः सन् पित्रा हेतुभूतेन नंदव्रजमितः गतः स
माः संवत्सरान् गूढार्चिः गुप्ततेजाः २६ व्याहरत् प्राक्रीडत् कूजद्भिर्द्विजैः पक्षिभिः संकुलिताः व्याप्ता
अङ्घ्रिपा यस्मिन् २७ रुदन्निव हसन्निव यथायोग्यं सर्वेषामप्य[illegible]धः मुग्धो बालसिंहः सिंहः तद्व

२४ श्रीरामचंद्र ५

सगवाधिकेल्क्ष्ये प्राप्तः सन् लक्ष्म्याः शोभादिसंपदो निकेतनं सिताः गोवृषा यस्मिन् नानावर्णा गोसंघेषु गोरूर्वन्वे २
रणद्वेणुः सन्नरीरमत रमयामास ३१ व्यनुदत् जघान क्रीडनकांस्तृणादिनिर्मितान् सिंहादीन्यथा विपन्नान्मृतान् गोपा
न् गावश्च ताश्चोत्थाप्य तद्देवैस्तोयं प्रकृतिस्थितं निर्विषम् ३३ इन्द्रयज्ञभङ्गेन कृतनागवां हन्तैव गोसवः ते
न गोपराजेन नन्दं वित्तस्य चातिवकारादिदृश्यमानभंगेकवेन उरुभारस्याति समहत्स्य ३४ कोपाद्भग्नेनेगो

स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् ३१ प्रयुक्तान्भोज
राजेन मायिनः कामरूपिणः लीलया व्यनुदत्तांस्तान्बालः क्रीडनकानिव ३२ विपन्नान्विषपानेन निगृ
ह्य भुजगाधिपं उत्थाप्यापाययद्गावः तत्तोयं प्रकृतिस्थितम् ३३ अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजो
त्तमैः वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन्सद्व्ययं विभुः ३४ वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेतिविह्वलः गोत्र
लीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ३५ शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन्रजनीमुखं गायन्कलपदं रेमे
स्त्रीणां मण्डलमण्डनः ३६ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ श्रीउद्धव उवा
च ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः
निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्ष
द्व्यसुमोजसोर्व्याम् १ ॥

त्रः पर्वतेन एव लीलातपत्रेण तेन त्रेष भद्र ३५ मृष्टं उज्ज्वलं मंडयतीति तथा ३६ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये द्वितीयः २
न तृतीये मथुरायामेव व्रजालके सर्वचरित्रं यत्कृतं तदाह कथ्यायाव कंसेनानन्दवर्णावतन् सुमित्रानव्यथयोः पित्रोः स्वसुखस्य चिकी
र्षयेत्यर्थः तुंगाद्दात्मंचेवत् रिपुयूथनाथं कंसं व्यसोर्व्यां परितो निकर्षणं पित्रोः सुखार्थं १ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
१०

10

ग्रामे वर्तं सविस्तरं षडंगादिसहितं पंचजनोदरविदारणमहारांतु समानीयेत्यर्थः २ भीष्मककन्यया रुक्मिण्या
योगानां समाहूताः कृष्ण त्वमार्ये समाहूतासि तया वेश्यारूपश्या इत्यर्थः केन साधुनेन श्रियो तस्याः सवर्णेन समा
नेन रूपेण यद्यपि तया केवलं श्रीकृष्ण एवाहूतः न सर्वे तथापि तस्यां लावण्येन तेषामागमने हेतुत्वमिति मये बहू
ता इत्युच्यते एषां मिषतां मूर्ध्नि दंदधत् तया सह गांधर्ववृत्या परस्परसमयरूपया बुभूषया भवितुमिच्छया

सांदीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरं तस्मै प्रदाद्वरं पुत्रं मृतं पंचजनो
दरात् २ समाहूता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषां
गांधर्ववृत्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मू
र्ध्नि दधत्सुपर्णः ३ ॥
॥

जहार कथंभूतां स्वभागं त्वदंशत्वात्तया आत्मनोर्पितत्वाच्च सुपर्णः सपतनः यद्वा सुपर्णो गरुडः स्वभागं सुधामि
त्यर्थः यद्वा श्रिया रुक्मिण्या समानेन वर्णेन ह्ययेन वाचकेयस्य सः श्रियः सवर्णेन रुक्मीनेन समाहूताः शिशुपालादयः
किमर्थं भीष्मककन्यया सह तेषां बुभूषया भूतिर्भवनमित्येतदर्थं तत्र शिशुपालस्याह्वानं वरत्वेन बुभूषया
न राक्षसधादीनां तद्विवाहोऽस्तु वैशेषिकैव वत् ३ ॥ ॥ राम राम राम १०

10 A

कृकुं अतो वृषभान् अविद्धनासिकान् विद्धनासिकान् कृत्वेति चैनैर्वृषभैस्तद्दमनेन च भर्तृभा-
र्यो येषां तत्र स्थापितान् गृहीतः कामयमानान् अतएवाज्ञान् पराक्रमतो राज्ञः तद्धुं सैरवतन एव जयात् ४ यदाश्वश्विमाः
कुंडलेनाटेकहृदये दातुं स्वर्गगतः तदा अथ पुरुषस्त्वं तेषापि ग्रामः स्त्रीपुवतं वरवप्रियायाः सत्यभामायाः प्रियं विधातुमिच्छुः
पुनः पारिजातमानीतवान् यद्यैयथा अमितं हंसं वज्रीस्त्रीभ्रविनाये युद्धमन्वधावत् स्वकार्यसाधकेन तेन गुडोय

कश्यपिना विद्धनासादमितास्वयंवरेनाग्रजितीम्नवाह तदग्रमानानमिरएयतोज्ञानजेन्द्रवेतनः
ग्राम्भभृतः स्वशश्चैः ७ प्रियंप्रगुणोम्यस्वप्रियायाविधिन्नकराः पुनस्तस्यदर्थं वत्सामयथावस्तगणेणा
दुःखोपथः कौशमस्गान्नुनमर्यंवधूला ५ सतेमच्छेविवबुधाग्रसेनतहरुमन्नाभोन्मथितेथविद्या ग्रा
मयुतस्तननयाभ्यशोधं दत्तानेदत्तः पुरस्माविवेश ६ तथाहूतास्तानवंदेवकल्पाः ऊजेनहरुहोदक्ष्मा
नेवेषुं डन्यायसयोनगृहः सहर्षवीरानुराग सहितावलोके ७ ग्रामांतमुहूर्ते यथकास्मिन्नानागारशुषा
षितो सविधिं गृह्हेपाणीनंत्रहृपः स्वसमाध्यया
८ ॥

मस्तस्यापुत्रकएवकस्याह कौशमृगरेवनितिश्रयंवत्री ५ सनाभेनवक्रेणाकृन्माथितेहृतंमुतंभौमेर्हरुनस्यमा
ताधनियाभूम्याग्रामंचितः प्रार्थितः सन् तस्यतनयायभगदत्तोपहृतशोषंराज्यंदत्वा ६ तत्रांतःपुरे स्त्रनेयाश्वा कु
हृतास्ताः सहर्षसुश्रीराजावानुरागसहितैः प्रहितैः पोषितानेपथवस्ता कान्तिजेगृह स्वीकृतवन्तः ७ ग्रामांशयाषिता
पाणीस्तदत्तहृपः सन् सविधिविवाहोचितमवारसद्वितेयथाभवति ८ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग॰ टी॰ ॥

ॐ

सर्वतः सर्वैर्गुणैः स्वतुल्यानि प्रकृतेर्मायाया विविधं भवनं विस्तारः तद्विष्णुयायज्ञाप्रकृतेर्हेतोः विविधं भवितुमिच्छु
या ॥ ३४ ॥ कालः कालयवनः कृत्यतः आत्मैवतः मुचुकुन्दभीमादिभिः निमित्तमात्रैः स्वयमेवाजीवनत्याजितवान्
तेषां तेन स्वपुंसो तेजः प्रभावं कीर्तिवादितवान् ॥ शाल्वं द्विविधवल्कलानन्यानपि का॰श्रित्य युक्ताभिमादिभिः या
तयन्निति सपादः दन्तवक्रादीन् स्वयमवधीत् अन्यान् घातयदित्यर्थः ॥ कथंभूतानक्रूरदेवमापततो॥

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ॥ ३४ ॥ कालमागधशाल्वा
दीनन्नीकैः कृत्यतः पुरं अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् ॥ शाल्वं द्विविधवाणजुरं वल्कलमे।
वच अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीत्कांश्च न घातयत् ॥ अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् चचा
लभूः कुरुदेवे येषां मापतितां बलैः ॥ ३५ ॥ सकर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हता श्रिया युषं
दीधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननंद पश्यन् ॥ किया न्भुवायं दत पितारु भारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनक॥
भीमम्लैः अष्टादशाक्षौहिणिकोमदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनां ॥ ३६ ॥

गच्छतां येषां बलैः सेनाभिर्भूः सर्वापि चचाल ॥ ३५ ॥ सकृत्स्नैः हता श्रीरायुश्च यस्य भग्ना ऊरू यस्य तं दुर्योधनं शयानं पश्यन्
चतुर्भिस्तैर्नन्दतोषनश्चाप ॥ ३६ ॥ अनभिनंदनप्रकारमेवाह किया निति द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः यदिति यः
अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः भूरस्य तमार्षं त पितरु भारो यं कियान् अल्पत्वं रूप्यर्थः यस्मात् मदंशैः प्रद्युम्ना
दिभिर्हेतुभूतैर्दुर्विषहं बलमास्ते ॥ ३६ ॥ ॥

॥

नचात्रानदुपायः प्रभवतिकिंतमधुनायप्रामदः सर्वतोमदः तेनानाप्रविलोचनानामेषांविवादोयदाभवेत्ति न
दाश्यानैवपंचयोपायः प्रनोत्यानामितकान्मानोपमप्रयेनसतिस्वयमेवविवादेनानर्दधीवनित्यर्थः १५ व
वंसमोकहृदयेनोनंक्रमेणसंविंत्यस्वराज्यस्यापायिना १६ धृतः रक्षितः १७ मत्रुनेमह १८ सात्येमह्रुतिवुख

मित्रोपयैद्यांभविनाविवादोमधामदानाप्रविलोचनानां नैषांवधोपाय इयानवोन्यामसुधेनेनर्दधने
स्वयंसम १५ एवंसंविंत्यभगवान्स्वराज्यस्याप्यधर्मजे नेदयामासस्वहृदः साधूनोवर्त्मदर्शयन् १६
उत्तरायांधृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना सवैद्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवताधृतः १७ अयाज
यद्धर्मसुतनमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोपिक्ष्मामनुजैरक्षन्रेमेकृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपिविश्वा
त्मालोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवेद्वारवत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावा
लोकेनवाचापीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येनश्रीनिकेतेनचात्मना २० इमंलोकममुंचैवरमयन्
सुतरांयदून रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवंरममाणस्यसंवत्सरगणान्बहू
न् गृहमेधेषुविरागः समजायत २२

विवेकं २१ स्निग्धेति स्मितसहितोवलोकः तेनपीयूषकल्पयासुधातुल्ययावाचा तेनश्रेष्ठयात्रवाहहृप
यामुत्रात्मदेहेन २० क्षणदयारात्र्यादत्तक्षणेनवसरः दत्तउत्सवोवायाभिस्ताःस्त्रीणांतासुक्षणेसौहृदयस्यसः गृहमे
धेषुगृहस्थधर्मेषु योगेषु कामभोगोपायेषुविरागः उदासीन्यंजातमित्यर्थः २२ ॥

12

श्री भाग टी १२

यदास्वाधीनेष्वपि भगवतो वियोगः तदा दैवाधीनेषु को विस्रंभ इति विषादं संप्रीति विवाकः कुर्यात् योगेन चेयामेश्वरं।
श्रीकृष्णं प्रत्युव्रतः २३ शेपुः शापं ददुः भगवतो मतः अभिप्रायः तत्र कोविदाः २४ २५ वयः शील्यादि बहुगुणोपेताः गा
वः ताः २६ कन्याश्च वृत्तिकरीं नीविकापर्याप्तां २७ भगवदर्पणं यथा भवति गो विप्रार्थी असवो येषां २८ ३०

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् को विस्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः २३ पुर्यां कदा
चित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिपयै
र्मासैर्वृष्णिभोजान्धकादयः ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः २५ तत्र स्नात्वा पितॄन्देवान्
ऋषींश्चैव तदंभसा तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६ हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजि
नकंबलान् यानं रथानिभान्कन्या धरां वृत्तिकरीमपि २७ अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्वा भगवदर्प
णं गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्द्धभिः २८ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे तृतीयोध्यायः श्रीउ
द्धव उवाच ॥ अथ ते तदनुज्ञाताः भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीं तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः।

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे तृतीयोध्यायः ३ चतुर्थे बंधुनिधनं श्रुत्वा मत्तानन्तरं उद्धवसोऽपि।
देशेन तत्ता मैत्रेयमागमत् तेभ्रान्ता गौरवज्ञाताः वारुणीं पैष्टीं मदिराम् १ ॥ ॥

१२

12A

वारूप्यवमैत्रेयं तस्य दोषेणानिसृष्टोवनितिग्मस्तेगसु निसति मर्दनेकरनं २ उपसृज्य उपसमस्वनयोमावस्य प्रहृष्टेवाकः
पूर्वेमसद्धारकाया ४ तदभिप्रेतं गतसंहारादिकं ५ कृतेकेतक्रतावासंयकेतनमनाश्रये ६ विरलेविरसेजवि
हितेतस्मिन्नेनकौशेकौशेयकौशाम्बरणापीताबरागप्रथिश्रित उपविस्यापायिनाश्रपाश्रितः हृष्टोहृष्टधः

तेषांमैत्रेयस्य दोषेणाविषमेकृतं वेतसं निसृष्टोवनितिरवावासीद्देहएतनामिवमर्दने भगवान् स्वात्मना।
याययागतिमिमवलोकास: सरस्वतीमपस्पृश्य उपवृतमन्तगुपाविशत् प्रहर्षेणाकः भगवता उपप्रा
तिहवताव वृदंतीनश्रयाहीतिसकृतेममजिहोणुना ४ अयापितदभिप्रेतेनानन्ताहमविदम् हृष्टः
तोऽनुगमसेभक्तः पादविषेणत्मनः ५ प्रश्राश्रमेकमासीनेविविक्तवदृयितेपर्ति श्रीनिकेतसस्व
नोकृन्तकेतनमकेतने ६ श्यामावदाते विरजेप्रशान्तारुणलोचने दोर्भिश्चतुर्भिर्विदिते पीतकौशा
म्बरेणच ७ वामऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशंत्यक्तपिप्पले ८
तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखा लोकाननुचरन्सिद्ध आससादयदृ
च्छया ९ तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्दः प्रमोदभावानत
कंधरस्य आशृण्वतो मामनुरागहाससमीक्ष
या विश्रमयन्नुवाच १०

प्रभर्कोबालः कोमलो यस्याश्वत्थेन तं तस्मिन् पिप्पलं विषयसुखं येन तथाप्यकृशमानंदपूर्णम् ८ द्वैपायनः स
हृत्सखाबादयस्यस: स्वगुरुरुद्भवन्तास्यराधावाशिष्यामैत्रेयः इत्यर्थः प्रमोदेन भावेन च नतता कंधराय स्य पाठेन
प्रेमानुरागेन हासो यस्यां तया समीक्षया विश्रमयन् विगतश्रममकुर्वन् १० ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेमनसेप्सितंप्रवेशमंतः स्पष्टोवेदवेदेद्विदानेहृतः विश्वसृजांवसूनांचमिलितानांसत्रेहेवसोइतिपुरापूर्वजन्मनित्वं
वसुरभूः तदामत्सिद्धिकामेनत्वयाग्रहमिष्टः प्रतस्तस्माधनंददामिदास्यामिप्रसन्नोमेत्यत्रान्मवेउदाप ॥११॥ तस्या
भाग्यमभिनंदति सएषभवोजन्मेतेभवानांमध्येचरमः यत्र यस्मिन्मदनुग्रहः आसादितोलब्धः यत्पुनर्मांइहैको
तेविषदानुवृत्यापक्रांतभक्त्यादृष्टवान्दृष्टवानसियत्तदस्याभद्रंजातमित्यर्थः नरलोकान्नृशब्देनजीवाः तेषांलो
कानउत्सृजंतंवैकुंठंगच्छंतमित्यर्थः ॥१२॥ ददामीतियदुक्तंपरंतदेवनिर्दिशति पुराइत्येवासमिनेपाद्मेकल्पेआ

श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तदुरापमन्यैः सत्रेपुराविश्वसृजांवसूनांमत्सिद्धिका
मेनवसोत्वयेष्टः ॥११॥ सएषसाधोचरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत यन्मांनृलोकानरहउत्सृ
जंतं दिष्ट्यादृदृश्वान्विशदानुवृत्त्या ॥१२॥ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममादिसर्गे ज्ञा
नंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति ॥१३॥ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतीक्षणानुग्रहभा
जनोहं स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे ॥१४॥ कोन्वीशतेपादसरोजभाजां
सुदुर्लभोर्थेषुचतुर्ष्वपीह तथापिनाहंप्रवृणोमिभूमनभवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः ॥१५॥

दिसर्गेपाद्मकल्पेममममहिमालीलाप्रवभास्यतेयेनतत ॥१३॥ इत्येवमाहतस्यासावुक्तस्याहंप्रतिक्षणंकृपा
वलोकएवअनुग्रहः तस्यभाजनःपात्रभूतः पादांतरेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमितिशुचः अश्रूणिमुंचनस्ना
वभाषेउक्तवानस्मि ॥१४॥ नहिस्वात्मानंनिर्वृतिमात्रकामोहंकिंतुतन्निषेवणोत्सुक इत्यर्थः त्वयिवाग्वर्तमाना
चत्वारोर्थाःममसाधोभवतिप्रनस्त्वत्तस्तत्त्वज्ञानंदेहिइतिप्रार्थयितुमाह कोन्वितिचतुर्षुधर्मादिषुन
ष्वापितानहंनप्रवृणोमि ॥१५॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

13A

श्चटमानाचरणोद्द्रर्शयाति कर्मणोप्रनीहस्यनिष्क्रियस्यनिस्पृहस्यकाश्रभवस्यश्रनन्तमनोभवोनन्तकाला।
मनः तत्राभयादुर्गाश्रयः पलायनेवत्वात्मनोनरतिर्यस्यतस्यवह्नीभिः स्त्रीभिः सहस्त्राश्रयशंनिन्नीगृहस्याश्र।
मशनियत्न रहासिनिविषयेविदुषामपिधीःसंशयेनाविशति १८ किंचमंत्रेषुप्रसत्तेषुसत्स्वमामाह्वयश्रहोश
हेश्रहकुः श्रक्रास्थितः कालादिनाप्रावेटःसंतनः सदात्मासंयमादिसाहितोबोधोवियाणक्रियस्यनुग्यइवा
नवत श्रममतःप्रवर्हितःसन १० स्वात्मनः नवरहः रहस्यतत्वेनस्वयंप्रकाशकेकस्मैब्रह्मणेमवेनामनमाधं

कर्मीण्यनीहस्यभवोभवस्यदुर्गाश्रयोथारिभयात्पलायनं कान्तामनोयन्त्रमदायुताश्रयः स्वात्म।
नरतेः विद्यनिधीर्विदामिह १६ मंत्रेषुमोवाउपह्वयथत्वमकुंठिनावंदसदात्मबोधः हवुः प्र।
भोम्युगयइवाप्रमत्तः तत्रोमनोमेद्रवयतीवदेव १७ ज्ञानंपरस्वात्मरहः प्रकाशंप्रोवाचकस्मैभग।
वानसमग्रं प्रपित्सवेनोग्रहणीयमप्तैवेदानसमायहृदिनेनतेम इत्यावेदितहार्दस्यमत्येसभगवान्य
रः प्रारिदशावविदात्त्वआत्मनःपरमांस्थितिं १८ सएवमाराधितपादतीर्थादधीततत्वात्मविवो
धमार्गः प्रणम्यपादौपरिकृत्यदेवमिहागतोहं विरहातुरात्मा १९ सोहंतदर्शनाह्लादवियोगार
तियुतःप्रभोः गमिष्येदयितंतस्यवदर्याश्रममंडलं २१ ॥

नः प्रमात्मनोग्रहणाथापितमेयदियोम्यंतर्हिवदभर्तः स्वामिनूयमनःसंसारदुःखमनायासेनतरिष्यामः १८
श्रावेदितोहार्दोहृदिस्थ्याभिप्रायोयेनतस्मै १९ प्रभाधितपादोभगवान्तप्रवतीर्थगुरुः तस्मादधीतश्रधि
गतः तत्वात्मविबोधस्यपरमार्थोयज्ञानस्यमार्गोयेनदेवंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य २० तस्यदर्शनेनाह्ला
दः वियोगेनार्तिश्चताभ्यांयुतःबदर्याश्रमंस्थानंगमिष्यामि २१ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ३

14

मृदुपरोपद्रवशून्यं तीव्रं दुःसहं दीर्घमाकल्पान्तं तेपाते तपश्चेरतुरित्यर्थः लोकभावनौ लोकानुग्रहकारकौ २२ ना
नानेन विवेकेन २३ विस्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्स्वभृत्यप्रयोजनसाधकाः संतः चरंति नहि तेषां कृतार्थानां
मन्यत्कृत्यमस्तीत्यर्थः २५ तत्वायसंराध्य इति प्रश्रयभावः भगवतैव स्मरणमात्रेण त्वन्न नवमुपदिष्टप्रायं केवल
मसंभावादिनिवृत्तये ज्ञानी कश्चिदाराध्यः स च तत्र वाराधी मैत्रेयो न त्वहं ममातिकपवत्तदुपदेशो च स्यादिष्टत्वादिति २९

यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ २२ ॥श्रीशुकः॥ इत्युद्धवादुपा
कर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधं ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः २३ स तं महाभागवतं व्रजंतं कौरव
५ र्षभः विस्रंभादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे २४ विदुर उ० ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं यदाह योगेश्व
र ईश्वरस्ते वक्तुं भवान्नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ ॥उद्धव उवाच॥ ननु ते तत्त्वसं
राध्य ऋषिः कौषारवोऽन्तिमे साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता २६ श्रीशुक उवाच इति सह वि
दुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया प्लावितोरुतापः क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषित औपग
विर्निशां ततोऽगात् २७ ॥श्रीराजोवाच॥ निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः स
तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्धरिरपि तत्यज आकृतिं त्र्यधीशः २८ श्रीशुकः ब्रह्मशापापदेशेन काले
नामोघवांछितः संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन्देहम
चिंतयत् २९ ॥

प्लावितोपनीतः उरुस्तापो यस्य यमस्वसुर्यमुनायाः पुलिने तीरे तां निशां क्षणमिव समुषितः औपगविरुद्धवः
कः २८ ब्रह्मशापेन निधनं प्राप्नुयत् यस्मात्त्र्याणां ब्रह्मादीनां ईशो हरिरपि आकृतिं मनुष्याकारं त्यक्तवान्
२९ ब्रह्मशापस्यापदेशो मिषं यस्य तेन कालेन स्वशक्तिरूपेणामोघं वांछितं यस्य न तत्र शापः स्वयं किं तु भ

६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

14A

मय्युपरते मतिज्ञानमर्हतीति ज्ञानस्य योग्यो भवति ३० मत्तः सकाशादीषदपि न्यूनो न भवति यद्यस्मात् गुणैर्न्नार्दितोऽभिता
मद्वयुनं ज्ञानं लोकस्यापूरयितुं ३१ एवमनेनाभिप्रायेण शब्दयोनिना ब्रह्मकर्त्ताईशे सृजयामास ३२ पशूनां त्व
नाविक्लवात्मनामधीराणां विज्ञानां ३४ मनसेक्षितं चिन्तितं ३५ कालिन्द्याः सकाशात् सिद्ध एव विदुरः कतिपयैर्दि
नैः स्वःसरितं गंगां प्रापद्यत प्राप ३६ इति श्रीभावार्थे तृतीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे भगवल्लीलाद

अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयं अर्हत्युद्धव एवाद्धा संप्रत्यात्मवतां वरः ३० नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यू
नो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः अतो मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ३१ एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः श
ब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः
क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ३३ देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्द्धनं अन्येषां दु
ष्करं वैव पशूनां विक्लवात्मनां ३४ आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसेक्षितं ध्यायन् गते भागवते
रुरोद प्रेमविह्वलः ३५ कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रा
सुतो मुनिः ३६ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुक उवाच द्वारि द्युनद्या ऋ
षभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधं क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृ
प्तः १ ॥

आरेभे महामुनिः प्रोवाच महदादीनां सर्गं तेषु हरेः स्तुतिं उक्तः चतुर्भिरध्यायैः तत्र मैत्रेयसंगमः
संवादस्तु तयोः स्कन्धे यद्द्वयेनाथ निगद्यते द्युनद्या गंगाया द्वारि हरिद्वारे आसीनं तत्र कर्मक्षयं तत्र हेतुरगाधो
परिच्छिन्नो बोधो यस्य तं मैत्रेयस्य सौशील्यमार्दवादिगुणाश्च करुणादयः तैरभितृप्तः पाठान्तरे अभितृ
प्रसन्नः पृष्टमैत्रेयं १ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रश्नानेवाह तैः कर्मभिः सुखं चान्यदुपारमं दुःखस्योपशमं चेत्यर्थः अथवा अन्यद्दुःखहानं विंदेत किं तदित्यपेक्षायामाह सेवते
दैवात् उपारमं चेति नितरां तैः कर्मभिः पुनः पुनर्दुःखमेव विंदेत अत एवंविधे संसारे नो मा कथय युक्तं कर्तव्यमपेतत्त्वं
ज्ञो भगवान्वेदितु निरूपयन्तु २ दैवात्प्राचीनानां कर्मणां निमित्तभूतात् तस्माद्धि गुणस्यातोऽधर्मशीलस्यातः सुदुः
खितस्य जनस्यानुग्रहाय भव्यानि मंगलानि भवंतः परोपकारस्वभावा एवेत्यर्थः ३ तत्तस्मान् हे साधुवर्य संसारवे।
हृपेनः प्रादिश कथय येन त्वमेनां संराधितो हृदि स्थितः सन् तत्त्वाधिगममात्मानः परो देहात्तत्त्वं हि ते पुराणं च अनादि

विदुरः उ सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमं वा विंदेत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भग
वान्वदेन्नः १ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य अनुग्रहायेह चरंति नूनं भूतानि
भव्यानि जनार्दनस्य २ तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः संराधितो भगवान्येन पुंसां हृदि स्थितो यच्छति
भक्तिपूते ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणं ३ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्र्यधीशः य
थाससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ४ यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृ
त्तवृत्तिः योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ५ क्रीड
न्विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतार
भेदैः ६ ॥

वेदस्य माणिक्यं ४ करोति कर्माणीत्यादिना वर्णयति पंचमश्लोके क्रियासंबंधः यथा येन क्रमेण गुणरूपेण।
कृतावतारः सन् त्रिगुणमायानियंता अतः स्वतंत्र एव यानि कर्माणि करोति ५ कर्माण्येव विशेषयन् इदं सृजति
यथेत्यादिना निरीहा निष्क्रियो निःस्पृहो वा संस्थाप्य स्थितिं कृत्वा वृत्तिं जीविकां ५ स्वीये स्वे हृदाकाशे
शेते निवेश्य स्थाप्य निवृत्तानि वृत्तानि यस्य गुहायां माया यया बहुधा अनेकादिरूपेण ६ मत्स्यावतारभेदैः क्रीड

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुनर्विशेषं पृष्टुमौत्सुक्यमाविष्करोति सुश्लोकाः पुण्यकीर्तयः तेषां मौलिर्विवाधिकेन विराजमानः तस्य मर्थः
लोकानामाधिपतिः स्वलोकोल्लोकपर्यन्तान् इदर्हिर्गलान् स्ववीर्यरूपं कल्पयामास तत्रेषु सर्वाणि यानि सत्व।
निकायस्तेषां भेदः तत्तत्कर्माधिकारी ग्राहितश्च निवा ८ अतापि च येन प्रकारेणमानां जीवानामात्मा स्व
भावः तत्कृतं कर्मतत्कृतं तद्रूपं तत्कृतानां भिधाः तासां भेदं कृतवान् विश्वसृष्टा स्वयमात्मयोनिः स्वतः सि

मनोजवत्वमपि त्वयैव नोनः स्वश्लोकमौलेस्त्वविताम्रतानि येस्तत्र भेदैर्ध्रुवलोक
नाम्नोल्लोकानलोकान्स्ह लोकपालान् ८ स्ववीर्यमध्ययत्राहि सर्वसत्वानिकायमे
दोधिकृतः प्रतीतः येनप्रनानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिधां विधत्ते नारा
यणोविश्वसृगात्मयोनिरेतन्नो वर्णाय विमवर्य ९ परावरेषां भगवन्व्रतानि
श्रुतानि मेव्यासमुखादभीक्ष्णं अतृप्नुमत्तं तु ल्लब्धावहानां तेषामृते कृष्ण कथा
मृतौघात् कस्तत्सुधातीर्थपदाभिधानात्स्तत्रेषु वः स्व विभिरीग्मानात् यः कर्ण
नाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति १०

हृः ९ ननु महाभारते व्यासेन सर्वं कृतमेव तत्राह परेषां वर्णिकाः स्थावरशूद्रादयः तेषां व्रतानि धर्माः
मेमयाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः तेषां श्रवणेनातृप्नुमः तत्रास्मतेषां न तुष्ठुरवावहत्वात् यू कृष्ण कथाः
मृतकथामृतौघः प्रवाहः तस्मात् तेन तत्र वर्तं बुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १० तत्र हेतुः कस्तत्तीर्थपदः कृष्ण
स्यासभिधानात्कथामृतत्वात् मत्रेषु समास्तेषु स्तविभिर्नारदादिभिः ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
३५

महाभारतस्याप्येवंतात्पर्यमित्याह मुनिः श्रीकृष्णो वेदव्यासः भगवद्गुणान्मोक्षधर्मोक्तनारायणीयाख्यानेन वक्तु
मिच्छुः सन्धर्मार्थकामादिवर्णनेनच्छद्महरिकथायां तन्मतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणांमतिः ग्राम्यसुखानुवा
दैः द्वारभूतैः गृहीतासती हरेः कथायांगृहीता नन्वीता तदुक्तमितिहाससमस्त्रुच्चेकामिनोवर्णयन्कामात्सोभंलब्ध्वा
सर्वाणियननरः किंफलमामानिक्षेपंधामिवपातयन लोकविताववताराथंवर्णयित्वाऽत्रतेननतो इतिहासैः पवि
त्रार्थः पुनरत्रैवनिर्दिनोग्रन्थयाज्ञोऽस्संसारबंधहेतूञ्जनस्यनोवर्णयेत्सकथंविद्वान्महाकारुणिको मुनि॥

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापिते भारतमाह कृष्णः यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्म
तिर्गृहीतानुहरेः कथायां ॥ १२ ॥ सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः हरेः
पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशुधत्ते ॥ १३ ॥ तान्शोच्यशोच्यानविदोनुशोचे
हरेः कथायां विमुखानघेन क्षिणोतिदेवोनिमिषस्तुयेषामायुर्वृथावादगतिस्मृ
तीनां ॥ १४ ॥ तदस्यकौषारवशर्मदातुः हरेःकथामेवकथासुसारं उद्धृत्यपुष्पेभ्यइवार्तबंधो
शिवायनः कीर्तयतीर्थकीर्तेः ॥ १५ ॥

रतिरिति ॥ १२ ॥ हरिकथायांमतिप्रवेशस्यफलमाह साकथायांमतिर्वाश्रद्धधानस्य पुंसोवे ततः किमतआह हरेरि
ति ॥ १३ ॥ एवंभूतायांकथायांयेयनरमंतेतान् शोचतिशोच्यायेतेषामपिशोच्यानस्वतत्वाविदः भावत्वात्पर्यानभि
ज्ञान् शोच्यान् यतस्तावाहरेः कथायांविमुखाः तान् तेषामपिशोच्यान् इतियोन्यम योयमनिमिषःका
लोयेषामायुःक्षपयति यतस्तेषांवृथैववादगतिस्मृतयोवाग्देहमनोव्यापाराः येषां ॥ १४ ॥ ततस्माद्धेकौषा
रवकथासारभूतांहरेः कथामेवोद्धृत्यनः कीर्तयथापुष्पेभ्योमधुमधुपउद्धरति
श्रेयसेत्यर्थः

॥ ॥
१६ तृतीयस्कंधे

16A

श्रीकृष्णस्य कथायां कथनीयेत्याशयेनाह स इति यो विश्वसर्गाद्यर्थं गृहीतशक्तिः स एव बहुकेषु कृतावता
रः सन् गुणपानतिक्रम्य वर्तमानानि चकार पुंसां निःश्रेयसमेर्थ्यर्थं प्रयोजनं तेन हेतुना पृष्टः ॥१७ बहुमा
नमेवाह साधीति पंचभि श्रोतॄणां लोकानां मनुः यस्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं वयसंगाद्वितन्वतः ॥१८ हरिर्य
गृहीतः एतच्चित्रं न भवति अतो बादरायणवीर्यजे ॥१९ तदेव कथयन्नेव कथयन्त्वा लोकान्ग्राहयन्ति एतच्चित्रं।

भवे प्रजन्मस्थितिसंयमार्थं कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः
कीर्तय तानि मह्य ॥१६ श्रीशुक उवाच स एवं भगवान्पृष्टः क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः पुंसां निःश्रेयसा
र्थेन तमाह बहुमानयन् ॥१७ श्रीमैत्रेय उवाच साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान्साध्वनुगृह्णता की
र्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः ॥१८ नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे गृहीतोऽनन्य
भावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः ॥१९ माण्डव्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनो यमः भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां
जातः सत्यवतीसुतात् ॥२० भवान्भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च यस्य ज्ञानोपदेशाय मादिशद्भग
वान्व्रजन् ॥२१ अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्व
शः ॥२२॥

ते तथाहमाण्डव्यशापादिति भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे क्षेत्रत्वेन स्वीकृतायां भुजिष्यायां दास्यां समप
वत्वं जातोऽसि ॥२० किंच न भवानिति क्रतः यस्य तव ज्ञानोपदेशाय मां समादिष्टवान् कृष्णस्त्वयमपि स्वलो
कोपरिष्टवानिति ॥२१ विश्वस्थित्यादयोऽर्था विषया यासां ताः ॥२२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा तृ
टी
२

17

तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं पुनः सर्वावस्थामाह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वमेव परमात्मा भगवानेक एवास आसीत् आ
त्मनां जीवानामात्मा स्वरूपं विभुः स्वामी च नानात्वं द्रष्टृदृश्यादिमतिभिर्नोपलक्ष्यत इति तथा यद्वा प्रकारान्तरेणैव वि
नैवायमर्थः यः स्रष्टा नानामतिभिरुपलक्ष्यते स तदा एक एवासीदिति कुतः आत्मेच्छा या माया तस्या अनुगतौ लये स
ति यदा आत्मन एकाकित्वेनावस्थाने इच्छा या आत्मानुगतमायामित्यर्थः २३ तत्र तत्प्रथमं मायोद्भवप्रकारमाह द्वाभ्यां स
वै द्रष्टा सन् दृश्यं नापश्यत् यत एकराट् एक एव तस्मिन्समये प्रकाशते असन्तमिव मेने दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभा

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः २३ स वा एष
तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् २४ सा वा एतस्य संद्रष्टुः
शक्तिः सदसदात्मिका माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः २५ कालवृत्त्या तु मायायां गुणम
य्यामधोक्षजः पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्य
वान् २६

वात् तदा सुप्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य सः नन्तं संतमिव मेने असुप्ता अलुप्ता दृक् चिच्छक्तिर्यस्येति २४
सा वै द्रष्टुर्दृश्यानुसंधानरूपा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा यद्वा सद्दृश्यमसत्त्वेन दृश्य आत्मा स्वरूपं तयो
रात्मा यस्याः तदुभयानुसंधानरूपत्वात् २५ कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यां क्षुभितगुणायामधोक्ष
जः परमात्मा आत्मांशभूतेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठात्रा रूपेण वीर्यं चिदाभासं समाधत्त वीर्यवान् चिच्छक्तियुतः

टी
१७

17A

कालेप्रेरितादव्यक्तान्मायातः तत्त्वपदं परित्यज्य महत्तत्त्वलक्षणं अत एव पुंलिंगनिर्देशः विज्ञानात्मेति सत्त्वप्रधानत्वा
त्स्वदेहस्थं विश्वं व्यंजन् बीजवन्निमग्नं स्फुटरूपेणाभिव्यक्तं प्रकाशयन् तमोनुदत्वात् तमोनुदः तदुक्तं सात्वततन्त्रे वि
ष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि।
ज्ञात्वा विमुच्यते इति २७ अहंकारोत्पत्तिमाह सार्धाभ्यां सोपीति अंशाः चिदाभासास्तैर्गुणाः उपादानं का।
लः आत्मकः तदधीनो भगवान् सर्वाध्यक्षः तद्दृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यक्तमेतद्रूपेणान्तरसृजत २८ अहं

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्माऽऽत्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनुदः २७
सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया
२८ महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोमयः २९ वैका
रिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ३०
वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यंजनं यतः ३०

कारस्य लक्षणमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ता अधिदैवं तेषामात्मा आश्रयः अत्र हेतुः भूतें
द्रियमनोमयः तद्विकारवान् मन इति देवानामप्युपलक्षणं २९ गुणदेवविभागतः प्रपंचयिष्यति वै।
कारिक इत्यादिना वैकारिकः सात्विकः तैजसो राजसः देवाश्च वैकारिकाः कार्यभू
ताः इत्यर्थः यतो येभ्य इंद्रियाधिष्ठातृभ्यः अर्थाभिव्यंजनं शब्दादिप्रकाशो भवति ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

18

श्री
भाग.
टी.
१८

तैजसानेवेयनयुः सात्वमयानांशक्तिकत्वप्रसंगो मा भूदित्येवकारः तामसो भूतसूक्ष्मस्य शब्दस्यादिकारणं यतः शब्दात्
खमाकाशं भवति आत्मनो लिंगं स्वगुणशब्दरूपेण प्रकाशकं हृदयाकाशेन यावच्च यद्वा लिंगं शरीरं आकाशशरीरं
ब्रह्मेति श्रुतेः २१ नभसः स्वस्मादनुसृतं नमद्भूतं स्पर्शं विकुर्वाणेन यावच्च यद्वा लिंगशरीरं पूर्ववन्निरूपितं तन्मात्रमानयत् एवं
सर्वत्र तन्मात्रद्वारा भूतोत्पत्तिरिति ज्ञातव्यं २२ नभसः सहितः स्वरूपेणाऽरुबलान्वितः तेजो ज्योतिः लोचनं प्रकाशकं
२३ २४ २५ हे ब्रह्मविदुर परान्तेरभावे कार्यं यद्यद्भवनं कार्यं तेषां कार्याणां परैः कारणैः अनुसंसर्गात् अन्वयात्

तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिंगमात्मनः २१ कालमायांश
तेनमः योगेन ब्रह्मवीक्षितं नभः नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलं २२ अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबला
न्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं २३ अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितं आध
त्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः २४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितं महीं गंधगुणा
माधात्कालमायांशयोगतः २५ भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यपरावरं तेषां परानुसंसर्गाद्यथासं
ख्यं गुणान्विदुः २६ एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिंगिनः नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः
प्रांजलयो विभुं २७ ॥

यथासंख्यं यथाक्रमं उत्तरोत्तरमधिकान् गुणान्विदुः तथा हि नभसः शब्द एव गुणः अन्यान्वयाभावात् वायो
स्तु स्पर्शः आकाशान्वयाच्छब्दश्च एवं तेजसो रूपं च अम्भसो रसश्च महत्याः सर्वे देवा महदाद्यभिमानिनः
विष्णोः कलाः अंशाः कालो लिंगं विकृतिः माया लिंगं विक्षेपः अंशो लिंगं चेतना तानि विद्यन्ते येषु ते अतः समवे
तनानात्वात् परस्परसंबंधात् स्वक्रियायां ब्रह्माण्डरचनायां अनीशा असमर्थाः सन्तो विभुं परमेश्वरं प्रोचुः २७
॥ ॥

१८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिथःस्पर्धिभिर्लब्धोदेवानुमिलेतनः परस्परंविरुद्धकर्मलक्षणीगुणनानिर्विस्मादृक्षिमीडिवे प्रपन्नानांतापोपशमेभ्रातपत्रंमुखं
तेवदेवत्वः यस्यपदारविंदस्यमूलेननते केतनमाश्रयोयेषांतेयतयोहिरुद्यहिपतिपुरुवित्यजंति ३८ यथापथ्या[illegible]स्वगृहेपा
पथमार्गेश्रममिवश्रमंविनिवर्तयंतमाश्रुः हेधातःपितः यद्यस्मात्प्रसंसारे आत्मन्निति आत्मनिसंबोधनंवा धामे
त्वात्वंजनेतपादिनिपाते यस्मात्स्वभवनेविनाशमेवलभंते नतुज्ञानादज्ञानकृतस्तापोनिवर्ततेकिमदंघ्रिच्छायामाश्रय
तोननत्वाहुः सविद्यानदाश्रयणमेवविद्याप्रापकमित्यर्थः ३९ अज्ञानस्याश्रयणेयोगात्तज्ज्ञानसाधनमाहुः मार्गे।

देवा ऊचुः ॥ नमामतेदेवपदारविंदंप्रपन्नतापोपशमातपत्रं यन्मूलकेतायतयोंजसोरुसंसारदुःखंबा।
हिरुत्क्षिपंति ३८ धातर्यदस्मिन्भवईशजीवास्तापत्रयेणाभिहतानशर्म आत्मंल्लभंतेभगवंस्तवांघ्रि।
च्छायांसविद्यामतआश्रयेम ३९ मार्गंतियत्तेमुखपद्मनीडैः छंदःसुप
र्णैरृषयोविविक्ते यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदंपदंती
र्थपदःप्रपन्नाः ४० ॥

र्गितुमन्वेषयंति यत्तीर्थपदस्तवपदंवयंप्रपन्नाः केमार्गंतिछंदःसुपर्णैर्वेदपक्षिभिः तेवेवमुखपद्मनीडेये
षां यथापक्षिणोनीडगतं ऊर्ध्वनास्ततःपतित्वापुनस्तत्रैवविशंतितथावेदाअपितत्तदुक्त्वाततश्चपर्यवसा
ति यतोवेदानुप्राप्तिपितत्पदंसृगयंतीति विविक्तेप्रसंगेमनसि किंचाघमर्षमघनाशकमुदकंयस्या
समसरितांवरायांगंगायाःपदस्थानमस्याने अतोगंगामनुसेवमानाअपितदुक्तमस्यानेनत्वत्पदंप्राप्नुवंती

भा
तृ
टी

पृ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वेद्वतोपि ४

श्री भाग टी ५८

ननु विषयाकृष्टचित्तानां कुतस्तदन्वेषणं तत्राह यच्छ्रद्धयाहृदयेऽवधार्य ध्यानाद्वैराग्यबलेनेत्यस्यार्थ ततः
वेनधीरा भवंति सरागो विक्षेप्तानमेव कुतः श्रद्धया श्रवणेन कथाया भक्त्या संमृज्यमाने संशोध्यमाने ४१ भक्ता
उपदेसमरंतस्याह विश्वस्येति ४२ प्रतर्पामितयाति नित्यसंनिहितेप्सनयंकं प्रनं नमित्याशंक्याह यदिति सानु
बंधे सोपकरणे ग्रासतिनच्छ्रुस्वपुर्यादेहरूपवसन्तं सुदूरं प्राप्य ४३ ननु यदि हृदिस्थस्तापि पदाब्जे केषांचित्तस्तत्र
तं हि प्रत्यंचमापितर्य वस्मात् अविशेषादित्याशंक्याह तानिति असद्वृत्तिभिः वहिर्मुखैरक्षिभिरिंद्रियैः

यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधार्य ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेंऽघ्रिसरोज
पीठम् ४१ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदांबुजं ते व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्र
यच्छत्यभयं स्वपुंसाम् यत्सानुबंधेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् पुंसां सुदूरं वसतो
पि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जं ४२ तान्वा असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेश अथो
न पश्यन्त्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः

पराहृतं हृतमपहृतमंतःस्थं मनो येषां ते अथो अतएव ते न पश्यंति वैषम्यसिद्धं कुतः पुनस्तेषां तत्संगः स्यात् का
न्तेन वपादन्यासः गमनं तस्य विलासो विभ्रमः तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्याये सल्लीलाकथादिभिः शोभ
मानाः तद्रूपानित्यर्थः पद्य इति लक्ष्म्याः पाठे तस्याह्लादरूपा सविलासा लक्ष्मीर्येषां तान्स्पृशः त्वन्मार्गभूतान्
सतो मार्गान्वा श्रवणादीन् न पश्यंतीत्यर्थः यद्वा ये एवंभूता भागवतास्तेतान्नुपस्तान्नूनं नैव पश्यंतीत्यन्वयः
सत्संगाभावेन हरेः कथाश्रवणाभावाद्धृदिस्थितमपि तेषां सुदूरमिति भावः ४४ ॥

५८

एतदेवस्फुटयति पादेनेति वैराग्यसारो बलेयस्य बोधस्य तं तत्त्व आग्रन्लीयुः प्राप्नुयुः अंकं वधिस्य वैकुंठलोके ४५
प्राप्ता निस्समाधिः मनः स्थैर्यं सम्यक् वयोगा उपायः तस्य बलेन ज्ञानयोगतः क्रमेण मावः सत्संगतः तत्कथाश्रवणादि
मात्रेयामेनेवमहं ममतानिष्ठानोतकं यं विदिति भावः तदेवं तत्त्वा भायं येतेच तृभिः ततस्मात् देहाद्यत तदीयाव
ये यस्माल्लोकानां मिस्तत्त्वयाथात्यानुसृष्टाः क्रमेणासादिताः त्रिभिरात्मभिः सर्वादिस्वभावैः प्रतएवविहतस्वभा
वत्वादियुक्ताः सन्तः परं यं स्पृष्ट्वा तत्त्वविहारतेवेन त्वक्त्वोऽपकर्षोद्वयोः इतेन लभ्यं प्रतिहतं समर्पयितेन शोकमः प्र

पाद्येवनेदेवकयास्वधाया: प्रवृद्धभक्त्याविशदाशयाये वैराग्यसारं प्रतिलभ्यबोधं यथांजसान्वीयुरकुं
ठधिस्नम ४७ तथापरे चात्मसमाधियोग बलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठां त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां
श्रमः स्यान्नतुसेवयाते ४८ तत्वेवंयंल्लोकमिसृत्तयायुतयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिः स्म सर्वैर्वियुक्ताः
स्वविहारतंत्रं न शशाकमस्तत्स्वनिहितेनेन ५० यावद्बलिं तेनहरामकाले यथावयं चान्नमदामयत्र य
थोभवेसांतरमद्विलोकावलिंहरंतोन्नमदेत
वृहाः ५१

तस्मात्रः स्वचवदः परिदेहीति त्रियाणां लोकानां चकृदर्येनान्वयः ५० असामर्थ्यमेव प्रपंचयपिततं कार्यस्यातिवैचि
त्र्यमाह भोग्यतकाले तत्र इव सर्वेबलिं भोगयावलं लोकलेपनतेलभ्यंहराम सर्पयामः यथायेन प्रकारेण अम
दाम भक्षयामेत्यनेनान्नमात्रमस्माकमेपर्यालन भोगस्तवैवेत्युक्तं उभयथापितवास्माकं वयत्र स्थितास्मेजीवा
अन्नहाश्चपुत्स्यहानिविघ्नाः यद्दाश्चदेहाश्चवितर्काः निःक्षेशायाहं स्यर्थः तथावकृतिः तापतमजुवतश्चाय
ततेतः प्रजानीहियस्मिन्धातिष्ठितास्त्रत्रमस्याम्मेति ५२ ॥

२०

श्री भाग टी ५

अवश्यं च त्वयास्माकं येषां कार्यो याथीनो नीवानां वृत्तिः परिकल्पनीया तन्न कलादित्याह त्वं नोस्माकं सान्वया
नोस्मत्कार्याणां यज्ञाद्यन्वेतीत्यन्वयः कारणं तत्सहितानां त्वमेवाद्यः कारणं अत्र हेतवः कूटस्थ अविक्रियः पुरु
षो धिष्ठाता पुराणः पुरातनः एतदुपपादयति त्वमिति हे देव अज एव त्वं गुणानां सत्वादीनां कर्मणां जन्मादी
नां च योनौ कारणभूतायां शक्तौ मायायां अजायां रेतश्चिदाभासं आहितवान् सोऽयमर्थः कीदृशे कविं सर्वज्ञं महत्तत्वं
५० ततो हे आत्मन् देव सत्प्रमुखा महदादयो यदर्थे बभूविम ततः किं ते कार्यं करवाम सृष्टिमिति वेदित्याह त्वं
नः देहि अस्माकं त्वं स्वचक्षुः स्वीयं ज्ञानं शक्त्या सह परिदेहि प्रयच्छ यस्माद्वत एव अनुग्रहो येषां तेन यदनुग्रहाणां ते।

त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजा
यां कविमादधेऽजः ५० ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन्करवाम किं ते त्वं नः स्वचक्षुः परि
देहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणां ५१ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे पंचमोऽध्यायः ५ श्रीशुक
उवाच इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः १
कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्वानां गणं युगपदाविशत् २ ॥ ॥

षां अस्माकं क्रियार्थं स्थानेनानुग्रहो येषामित्येकं वा पदं त्वदीयज्ञानक्रियाशक्तिभ्यामेव वयं सृष्टौ क्ष
माः नान्यथेत्यर्थः ५१ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये पंचमः ५ षष्ठे तैरीश्वराविष्टैः सृष्टिमाह विराड्जनेः।
अधिदैवाधिभेदं च तत्रैव भगवत्कृते स्वशक्तीनां महदादीनां असमेत्य अमिलित्वा सतीनां स्थितानां प्रसुप्त
लोकतंत्र विस्तरेण नाशो यासां यद्वा प्रसुप्तानां जीवोपकरणानां गतिं स्थितिं दृष्ट्वा आविशदित्युत्तरेणान्वयः
१ कालेन संज्ञा सुबोधो यस्याः कालपातितो भयति स्वकार्याणीति वा कालसंज्ञा प्रकृतिः तां शक्तिं महत्त्या
महदहंकारपंचयोविंशतितत्वानां इत्यत्तो अंतर्यामितया आविशत् २ ॥

ग

२०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

20A

चेष्टारूपेण क्रियाशक्त्या कर्म तेषां क्रियाशक्तीनां मध्ये एव प्रबुद्धं कर्म क्रियाशक्तिर्येषां ते त्रयोविंशतेर्गणः दैवे
नेश्वरेण चोदितः मात्राभिरंशैरधिपूरुषं विराड्देहमजनयत् जननमेवाह परेणेश्वरेण विश्वसृजां तत्त्वानां गणः
मात्रया चुक्षोभ अन्योन्यं मिलितः सर्वात्मना यस्मिँल्लोकाः स्थिताः ५ स पुरुषः योऽधिपूरुष इत्युक्तः अण्डकोशे ब्रह्माण्डमध्ये
सर्वैः सत्त्वैर्जीवैः उपबृंहितः सहितः ६ गर्भः कार्यरूपो विराट् देवशक्तिः ज्ञानशक्तिः तया एकधा हृदयावच्छिन्नचैतन्यरू

सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम्। भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ३ प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्र
योविंशतिको गणः। प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ४ परेण विशता स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृ
ग्गणः। चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ५ हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान्। आण्ड
कोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ६ स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान्। विबभाजात्मना
त्मानमेकधा दशधा त्रिधा ७ एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः। आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रा
मो विभाव्यते ८ साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा। विराट् प्राणो दशविध एकधा हृद
येन च ९ ॥

पेण कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः दशधा प्राणरूपेण प्राणादयः पंच नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः इत्येते पंच चे
वृत्तिभेदेन दशविधः प्राणः आत्मशक्तिः भोक्तृशक्तिः तया अध्यात्मादिभेदेन त्रिधात्मानं विभक्तवान् ७
एवं विभागसामर्थ्यं यतः स तत्स्वरूपमाह एष हीति अशेषसत्त्वानां प्राणिनां आत्मा वृष्टीनां तदंशत्वात् अंशः अंशेन जी
वत्वेनावस्थितः तस्मिन्नवतारे यत्र विभाव्यते अभिव्यज्यते ८ एवं स्वार्थं विवृणोति स अध्यात्मानि इंद्रियाणि तत्सहितः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

21

श्री
भाग
टी
३१

अथास्मादिमे देवप्रपेदिरे इतिमाहस्मवत्रिति यावद्धतिं तेन हरामेत्यादि स्वनतेजसा विष्णुलाप्रतपत एवैक
शिष्यामोत्याल्लोविनवान यस्यतत्नमयेतपश्यति कृतेः विद्मनेयविविधवृत्तिल्लाभाय १ समतः सृष्टः ॥
प्रायतनमान्येवाह तस्याग्निरित्यादि चतुर्दशभिः प्रास्यनिर्भिन्नेश्यप्रोतेपदस्वस्या नंस्वांशेनस्वथाकृता

सार्विवस्नोमीशाविज्ञापितमयोहतः विराजमनपत्स्वनेतेजसेषांविवृन्नेय १ अथनस्याभि
नप्रस्यकतिचायततानिह निरभिंद्यतेदेवानांतानिमेशाद्भः शृणु ॥ तस्याग्निरस्यनिर्भिन्नेलोक
पालाविशत्पदं वाचांस्वांशेनवक्तव्ययासौप्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नेतालुवरुणोलोकपालोविश
द्धरेः जिह्वयांशेनवरसंययासौप्रतिपद्यते १३ निर्भिन्नेअश्विनोनासेविष्णुाविशतांपदं प्राणेन
शेनगंधस्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत १४ निर्भिन्नेअक्षिणीत्वष्टालोकपालोविशद्विभोः वक्षुषांश
नरूपाणांप्रतिपत्तिर्यतोभवेत १५ निर्भिन्नान्यस्यचर्माणिलोकपालो
निलोविशत प्राणेनांशेनसंस्पर्शोयेनासौप्रतिपद्यते १६ क
र्णावस्यविनिर्भिन्नौधिस्यंस्वंविविशुर्दिशः श्रोत्रेणां
शेनशब्दस्यसिद्धिंयेनप्रप
द्यते १७
वावास्यसदाविशत अंशेनौजीवः वक्तव्यंप्रतिपद्यतेशाह्मनुस्मारयतीत्यर्थः सर्वत्रयत्रिभिन्नंतदधिष्ठानंप्रथमा
प्रथमांतमहितदेवागादित्र्युद्विरंततीयांतमथ्यान्तप्रतिपत्तव्यंग्रपिभूतं १८ हरेर्विराजः १९ तदृष्टाश्चादि
त्यः १४ प्राणेनांतिमागणवेदद्ध्वाग्निनात्वगिंद्रियेणत्वर्थः शाद्वसिद्धिंज्ञानम १७ ॥

३१

त्वक्चर्मरोमाण्योषधयः त्वगिन्द्रियस्य च स्थानभेदेन विषयद्वयं कण्डूः स्पर्शश्चेति तत्रायं नामभेदो देवताभेदश्चेति द्वितीय।
स्कन्धव्याख्याने १८ कः प्रजापतिः १९ स्वर्पतिः स्वर्गस्य पतिः वार्तया क्रियविक्रयादिरूपया वृत्तिं जीविकां

त्वचमस्या विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते १८ मेढ्रं त
स्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिपद्यते १९ गुदं पुंसो विनि।
र्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते २० हस्तावस्य विनिर्भिन्नावि
न्द्रः स्वर्पतिराविशत् पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लो
केशो विष्णुराविशत् गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते २२ बुद्धिं चास्य विनि
र्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् बोधेनांशेन बोद्धव्यप्रतिपत्तिर्यतो भवेत् २३
हृदयं चास्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् मनसांशेन येना
सौ विक्रियां प्रतिपद्यते २४ आत्मानं चास्य निर्भिन्नम
भिमानो विशत्पदं कर्मणांशेन येनासौ कर्त
व्यं प्रतिपद्यते २५ सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं मह
द्धिष्ण्यमुपाविशत् चित्तेनांशेन येना
सौ विज्ञानं प्रतिपद्यते २६

२१ विक्रियां संकल्पविकल्पात्मिकां २३ आत्मानमहंकारमभिमन्यते अनेनेत्यभिमानो रुद्रः कर्मणा महंकृतेन
कर्तव्यमिति क्रिया सत्त्वमिति बुद्धिचित्तयोरभेदेन निर्देशः महानिति ब्रह्म चित्तेन चेतनया २६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

22

श्री भाग टी २२

विलोकैर्न्यानिमाह धीर्षाइति वृत्तयः परिणामाः २६ एतेदेवप्रपंचयतिद्वाभ्यां अत्यंतिकेनोर्जितेनपणाव
हारेपणानेयागादिनाअवहरंनीर्मीनिपणायोमनुष्याः तानत्नुपेनतउपकरणाभूतागवादयस्तेनथरोशनिषेदिरे २७ तृ
तीयेनमः तदीयेनतानमसेनतउभयोर्वावाह्यवियोरंतरंमध्येव्योमपत्रेनारंतनदेवभगवतोनाभिस्तमाश्रिताः
रुद्रपाश्वदाहर्दस्यपार्षदाभूतादीनांगणाः २८ प्रवर्तनेनपश्चनेवलेवदः यस्तत्तन्मवोद्भवत्वाद्गणानांमुख्यः
गुरवस्मिवग्यमनागुरुरुत्राभूत्सोपिमुखतोवर्तनेनमनुष्येणः अध्यापनादिनाब्राह्मणस्यवेदोवृत्तिः तथावृत्त्यासह

श्रीर्लोकस्यैर्याधिंशापप्त्रांत्वेनाभेरुदपद्यत गुणानांवृत्तयोयेषुपतीयंतेस्त्वादयः २६ अत्यंतिकेन
सत्त्वेनदिवंदेवाप्रपेदिरे धर्मेरजःस्वभावेनपणयोयवनानत २७ तृतीयेनस्वभावेनभगवन्नाभि
माश्रिताः उभयोरंतरेव्योमयेरुद्रपार्षदागणाः २८ मुखतोवर्ततेब्रह्मपुरुषस्यकुरूद्वह यः
स्त्रुकृत्त्वाद्वर्णानांमुख्योभूद्ब्राह्मणोगुरुः २९ बाहुभ्योवर्ततक्षत्रंक्षत्रियस्त
दनुव्रतः योजातस्त्रायतेवर्णान्पौरुषः कंटकक्षतात् ३० वि
शोवर्ततेतस्योर्वोलोकवृत्तिकरीविभोः वैश्यस्तदुद्भवो
वार्तांनृणांयःसमवर्तयत् ३१

मुखतोब्राह्मणोजातइत्यर्थः एवमुत्तरत्रवल्लोत्रेयपिज्ञातव्यं २९ क्षत्रंपालनरूपाद्वृत्तितत्त्वं
प्रनुसरतः हेविद्यरोपिवाहुभ्योवर्ततेत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाह यइतिपौरुषः पुरुषस्यविराजोंशः कंट
काः चौरादयः तेभ्योयत्क्षतंतमुपद्रवंतस्मात्त्रायतेरक्षति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायाः लोकस्यवृत्ति ३१
करीजीविकाहेतवः तस्यविभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवऊरुजः वार्ताजीविकायास्तद्वृत्त्यासेयादितवान् ३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यां निमित्तभूतायां यस्य वृत्त्या हरिः स्वधर्मवर्तिष्वति ३१ यद्यस्माज्जाताः गुरुं तद्वाराजनकत्वाद्विशुद्धिप्रदत्वाद्विशे-
षाराधनेनैवोपराधर्मेऽन्वयः ३२ भोः क्षत्तः देवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिमतः भगवतो योग-
मायाबलेनोज्जृम्भितमतद्विराड्रूपं उपाकर्तुं साकल्येन निरूपयितुं उपाकर्तुं साकल्येन निरूपयितुं कः श्रद्द-
ध्यात् शक्नुत इत्यर्थः शक्तोऽत्र निरूपणात् तद्वतनेऽन्यार्थः ३४ तथापि दुर्वचत्वेऽपि हरेः कीर्तिं कीर्तयामि यथा-

पद्भ्यां भगवतो यत्तेषु शुश्रूषा धर्मसिद्धये तस्यां जाताः पुरा शूद्रा यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ३१ एते वर्णाः स्व-
धर्मेणायजन्ति स्वगुरुं हरिं श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ३२ एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवक-
र्मात्मरूपिणः कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयम् ३४ तथापि कीर्तयाम्यङ्ग यथा-
मति यथाश्रुतं कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीं ३५ एकान्तलाभं वचसो नु पुंसां
सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसम्प्रयोगं ३६ आ-
त्मनोऽवसितो वत्स महिमा कविनादिना संवत्सरसहस्रान्ते धिया योगविपक्कया ३७ अतो भगव-
तो माया मायिनामपि मोहिनी यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ३८

श्रुतं गुरुमुख्यात् तदपि सर्वात्मना किंतु यथामति स्वमत्यनुसारेण अन्याभिधा हरेरितरविषयकाथाभिधा-
नं यया असती मलिनां तां सत्कर्तुं पवित्रीकर्तुं ३५ एकान्तलाभं तु निश्चितमाहुः श्रुतेः श्रोत्रस्य उ-
पाकृतायां उपसम्प्रयोगं सन्निधापनं ३६ न चात्र ज्ञाने निर्बन्धः कार्यः कर्तव्यः ब्रह्मणापि दुर्ज्ञेयत्वा-
दित्याह आत्मनो हरेर्महिमा योगविपक्वया धिया संवत्सरसहस्रान्तेऽपि आदिकविना ब्रह्मणापि किमवसि-

२२ ॥

श्री भाग टी २२

23

यद्यस्मात्त्वयमपि आत्माहृषिः श्रान्तवर्त्मस्वमायागतिमेतां वदितिनवेदस्मनंतत्वात् ४१ अतोदुर्ज्ञेयत्वा
त्केवलंनमस्करोति यस्मादज्ञात्वाप्रवृत्तावाचोपिमनसासह तमप्राप्यैवनिवर्तंते दुर्ज्ञेयत्वात् नकेवलंवाङ्मन
सी अहंकारस्याप्यधिष्ठाता रुद्रोपि इमेइंद्रियाधिष्ठातारोदेवाअन्येच ४२ इति श्रीभावार्थदीपिकायांतृतीय
स्कंधेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ सप्तमेसंशयस्तुछिद्यतेनयमुनेर्वचः पुनः तत्राकृतानानाप्रश्नाः संप्रपद्दीविनाः अ
ग्रतोभगवल्लीलायोगमायापबृंहिताः इत्यादिनामायागुणैर्लीलयाभगवान्सृष्ट्यादिकरोतिइत्येवंब्रुवाणं

यतोप्राप्यनिवर्तंतेवाचश्चमनसासह अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभगवतेनमः ४२ इति श्रीभागवते
तृतीयस्कंधेषष्ठोध्यायः ६ श्रीशुकउवाच एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभा
रत्याविदुरःप्रत्यभाषत १ विदुरउवाच ॥ ब्रह्मन्कथंभगवतश्चिन्मात्र
स्याविकारिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाः क्रियाः २
क्रीडायामुद्यमोर्भस्यकामश्चिक्रीडिषान्यतः स्वतस्तृ
प्तस्यचकथंनिवृत्तस्यसदान्यतः ३ ॥

भारत्याभार्यानारूपयाप्रीणयन्निवेतिअभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् । निर्विकारस्यक्रियानिर्गुणस्यगु
णाः कथंलीलयेत्युक्तिः प्रयोजनाभावंपरिहरतिनवस्तुविरोधइतिभावः २ अर्भकवल्लीलापि
नयुज्यतेवैषम्यादित्याह उद्यमप्रवृत्तिप्रवर्तनेप्रतीत्युद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुः कामोलिप्र
यान्तरस्तुबलंतनवेणवालानरप्रवर्तनेनवानस्यक्रीडेच्छाभवतिईश्वरस्यतुस्वतः तृप्तस्यकथंकामः
अन्यतः सदानिवृत्तस्यवासंगाद्वितीयस्यकथमन्यतः चिक्रीडिषेत्यर्थः ३ ॥ ॥

२२

23A

यच्चोक्तं स्मयनिवृत्तस्तनुजामीशो विक्रीडितमथो तत्र इत्यादिना अविद्योपाधेर्जीवस्य तद्भोगार्थमीश्वरः सृ
ष्ट्यादिकरोतीति तद्दृष्ट्वा तेषु मन्नुदति अस्वातन्त्र्यादिति गुणमयी आत्मनो आत्मनो जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं ना
मोहेस्यादि कामायया तया सृष्टवान् तदुक्तं प्रथमे यथा समाहितेनैव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोपि मा
ययेन यत्तत्कृतं चाभिपद्यते इत्यादिना अत एव भूतैर्भगवतो माययास्य विनामपि मोहितेति समर्पयति
पालयति प्रत्यपिधास्यति प्रातिलोम्येन तिरोहितं करिष्यति पाठान्तरे प्रातिलोम्येनात्मनि धारयिष्यति ४
एतच्च जीवस्यापि यात्रार्थं नेति दर्शयन्नत्वं तत्त्वभुवनीत्यादिह देशतश्चेति यो सो देशादिभिरविलुप्तात्मावबोधः आ
त्माजीवः स्वलक्षणत्वात् कथमजया युज्येत तत्र देशतो दीपप्रभाया इव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् न का

अस्राक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ४ देश
तः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथं ५ भगवानेक
एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ६ एतस्मिन्मे मनो
विद्वन्खिद्यतेऽज्ञानसंकटे तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ७ शुकः स इत्थं चोदि
तः क्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ८ मैत्रेयः सेयं भ

लतो विद्युत इव निमेषात्तत्ता अवस्थातः सुप्तिवत् अविक्रियमाणत्वान्न च स्वतः स्वप्नवत् नाप्यन्यतः
घटादिवत् द्वितीयत्वात् एवमेतैर्यस्य बोधो न लुप्यते स कथमजया युज्येत अजायाश्चाविद्ययेव न सा
यात तस्याः प्रबोधेन विरोधाभावात् ५ किञ्च ब्रह्मरूपत्वादेव जीवस्य संसारोपि न विद्यते यदि पर
सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितो भोक्तापि वस्तुतो भगवानेव विरूपत्वेन न च तिरेकाभावात् एवं च सत्यमुष्य जीवा
स्य दुर्भगत्वमानन्दादिभ्रंशः कर्मभिर्हेतुभिः भूतैर्क्लेशो वा कुतः कर्मसम्बन्धाभावात् अन्यथा ईश्वरस्यापि
तत्प्रसंगः स्यादिति भावः अज्ञानमेवासंकटं दुर्गं तस्मिन् तन्मानसं कश्मलं मोहं पराणुद अपाकुरु ७ चोदितः पृष्टः स्मयन्निव विस्मितं वस्तुतस्तु गतस्म

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रबोधो दृष्टान्तमाह यद्यस्मादर्थेन शिरश्छेदादिना विनापि उपद्रष्टुः स्वप्नद्रष्टुः पुंसः स्वशिरश्छिन्नमि-
त्यात्मविपर्ययः केवलं मृषैव प्रतीयते तद्वत् १० ननु ईश्वरस्यापि किं न प्रतीयते तत्राह यथा जले प्रतिबिंबि-
तस्यैव चन्द्रमसो जलोपाधिकृतः कम्पादिधर्मो दृश्यते न त्वाकाशस्थितस्य तथा अनात्मनो देहादेर्धर्मोऽसन्न-
पि तदभिमानिनो द्रष्टुरात्मनो जीवस्य न त्वीश्वरस्येत्यर्थः ११ तन्निवृत्त्युपायमाह स वै अयमनात्मनो गुणः नि-
वृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकम्पया च तस्मिन्भक्तियोगः तेन तिरोधत्ते ग्रहदृष्टप्रायो भवति शनैर्विरक्तेन साधनावस्था-
योक्तं १२ तर्हि सर्वानर्थनिवृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह यदिंद्रियाणामुपरामेने स्वल्पकद्रष्टुपरात्मा

यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकं १० यथा जले चं-
द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ११ स वै निवृत्तिधर्मेण
वासुदेवानुकम्पया। विलीयंते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः ।।१३ अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानु-
वादश्रवणं मुरारेः किं वा पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवारतिरात्मलब्धा १४ श्रीविदुर उ० संछिन्न-
ः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो उभयत्रापि भगवन्मनो मे संप्रधावति १५ भगवद्भक्तियो-
गेन तिरोधत्ते शनैरिह १२ यदेंद्रियोपरामोऽथ द्रष्टात्मनि परे हरौ ।।१२ ३पं०

नि अन्तर्यामिरूपे प्रत्यगात्मनि तस्मिन्नेव कृत्स्नाः क्लेशा विलयमायान्ति दृष्टान्तः संसुप्तस्येवेति न तु पुनरनुत्थाने १३ भक्ति-
योगेन क्लेशनिवृत्तिं प्रदर्शयति अशेषेति गुणानां नामानुवादस्य श्रवणं च आत्मनि मनसि लब्धाः श्रवणात्की-
र्तनादपि तत्पादसेवाध्याने किं पुनरस्या योग्यक्तिः १४ उत्तरमभिनन्दन्नात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति संछिन्न इ-
ति षड्भिः विराट्रूपत्वाविशेषेऽपि कथमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वादिकं कथं वा जीवस्य संसार इति यः संशयो मम
सोऽव्ययस्यानन्तस्य केनोपपत्तिः का वा कथमेवाप्तिः त्वदुः तत्र संभिन्नग्रन्तः इदं मन उभयत्रापि ईश्वरस्याने च जीवस्या

24A

यस्मात्तया मायया हृतो किं नन्वहो हरेः शक्तिर्योगमायाऽनर्थं यानीव विषयानदयनेनतदा अयमेतत् दुर्भगत्वादिकं भाती
ति यद्यस्मात्स्वशिरःछेदादिवत् अपार्थमवस्तुभूतं मूलशून्यं च यस्मादस्य विश्वस्य मूलं स्वात्मा नैविना बहिर्नो
स्ति ।१६। अत्र त्वज्ञानान्येवं मम संशयो जात इत्याह यश्चेति मूढतमः देहाद्यासक्तो बुद्धेः परं गतः परमेश्वरं प्रा
प्तः तौ सुखं यथा भवति तथा एधेते जीवितः स्यर्थः संशयक्लेशाभावात् यस्त्वंतरः स्वात्त उभयथा ने प्रपंचेतिहा
मतिस्वानंदसंवेदनाभावाह्यात्तं न शक्नोतिस तत्क्लेशं प्रपद्यत इत्यर्थः १७ इदानीं तु कृतार्थोऽस्मि यतः त्वया संशयः
छिन्नः केवलं चित्तानुवृत्तिरेवावशिष्टा सापि युष्मत्प्रसादान्निवर्तिष्यत इत्याह नात्मनः अनात्मनः प्रपंचस्य

साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न यद्बहिः १६ यश्च मूढतमो
लोके यश्च बुद्धेः परं गतः तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यंतरितो जनः १७ अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रती
तस्यापि नात्मनः तां चापि युष्मच्चरणसेवयाहं पराणुदे १८ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्वि
षः रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापा ह्यल्पतपसः से
वा वैकुंठवर्त्मसु यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः २०
॥

प्रतीतस्यापि अर्थाभावं मर्शे नास्ति किं तत्प्रतीतिमात्रमपि युष्मच्चरणसेवया निश्चित्य तां प्रतीतिमपि
हं पराणुदे अपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधुद्विषः पादयो रतिरासः प्रेमोत्सवः तीव्रः दुर्वारः स्वाभाविकः व्य
सनं संसारमर्दयति नाशयतीति तथा १९ अहो दुर्लभं प्राप्तमित्याह दुरापा दुर्लभा वैकुंठस्य विभोः त
लोकस्य च वर्त्मसु मार्गभूतेषु महत्सु येषु महत्सेवया हरिकथाश्रवणेन नो हरौ प्रेमकेन च देहाद्यनुसंधा
नमपि निवर्तत इति तात्पर्यं २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
२५

प्रश्नोत्तरे पृष्टं तदुक्रममनुवदन्निति त्रिभिः सृष्ट्वेति विकारैरिंद्रियादिभिः सहितानि उद्धृत्य तदंशैः २१ वैराजं स्वरूप
विवृण्वन् स्वरूपमाह यमेति विराजं विशिनष्टि यत्रेति तेऽमे विश्वसर्वे लोकाः सविकासं समं संकोचेन २२ प्राणा
दयः पंच नागादयः पंचेत्येवं दशविधः प्राणः इंद्रियाणि चार्थाः चेंद्रियाणि चेति त्रिवृत् त्रिकः तद्दैवतानि त्वद्वर्णाश्च
तन्मात्रिकतः सर्वेषां प्रेरकत्वात् प्राणस्य तत्त्वाद्बहिरेवं विशिष्टे त्रिविधः प्राणः त्वयेरितः उक्तस्तस्य विभूतेः प्रेलायाः विस
र्गाद्वा वाच्याः २३ यत्र यासु इदं विश्वं ततं व्याप्तं २४ एवमेतत्पृष्टो मैत्रेयो भगवान् किं तेनेति परीक्षित्पृच्छति

सृष्ट्वाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनुप्राविशद्विभुः २१ यमाहुराद्यं पु
रुषं सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकं यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं समासते २२ यस्मिन्दशविधः प्राणः सेंद्रि
यार्थेंद्रियस्त्रिवृत् त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वद नः २३ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्र
जैः प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततं २४ प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान्प्रजापतीन् सर्गां
श्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वंतराधिपान् २५ एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च उपर्यधश्च ये लो
का भूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृ
पपतत्रिणां २७ वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां २८ गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्र
यं सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमं २९

तत्तथा विदुरमैत्रेयसंवादः प्रस्तावितः प्रश्नः तानेव विदुरेण कृतान्प्रश्नानाह यावत्समाप्तिः प्रजापतीनां
पतिर्ब्रह्मा स्वेनादिना वर्तीयनिवर्तमानेनानन्वयः विकल्पय प्रकल्पयत् सर्गांश्चैव विधानप्रत्यनुसर्गांस्तद्भेदान् २५
हामित्रात्मजास्तत्त्वाम त्रिविशेषः २६ सर्गाणां संव्यूहं संविभागं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गर्भाज्जरायुजाः स्वेदा
ज्जाश्च जाताः स्वेदजाः उद्भिदश्चैतेषां २७ सर्गादीनाश्रयं च सृजतः २८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५१७

रूपं लिंगे शीलं समाचारः स्वभावः समाधिः ततो वर्णविकर्षणे विभागः २६ विज्ञानानि विस्तारान् नैष्कर्म्यस्य ज्ञानस्य
तदुपायस्य चर्मोत्वस्य पर्यायमार्गान् संसारे चेमधर्थ्यः ३० पाखोऽन्योपथः खंड्तोः तदेववैषम्ये ३१ निमित्तानुपा॰
तदुपायस्य च मोक्ष्यस्य पथो मार्गान् स्त्रेच्छे प्रथ्यः २० पार्थोऽन्यो पथः अश्नतो तदेववैषम्ये ३१ निमित्ता नृपा॰
यान् परस्पराविरोधेन गृहादीनां कावेत्तेके एषां संस्थितिं ३२ येन मार्गेण तत्त्वेन येषामिति यूयं दृष्टवंतो ३५ अन्त
दृष्टिमितं प्रदृष्टमपि मयेोगं पवेत्तव्यामि तिभावः ३६ प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र प्रलये अपरमे स्वदेशायाने

वर्णाश्रमविभागाश्च रूपशीलस्वभावतः ऋषीणां जन्मकर्मादि वेदस्य च विकर्षणं ३५ यज्ञस्य च
वितानानि योगस्य च पथः प्रभोः नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तंत्रं वा भगवत्स्मृतम् ३६ पाखंडपथवै
षम्यं प्रतिलोमनिवेशनं जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ३७ धर्मार्थकाममोक्षाणां
निमित्तान्यविरोधतः वार्तायां दंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिः पृथक् ३८ श्राद्धस्य च विधिर्ब्रह्मन्पित
णां सर्गमेव च ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिः ३९ दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः
फलं प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ४० येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः संप्रसी
दति वा येषामेतदाख्याहि मेऽनघ ४१ अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम अनापृष्टम
पि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ४२ तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः तत्रेमं क उपासीरन्
क उ स्विदनुशेरते ४३ पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्र
योजनं ४४ निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ४५
राज्ञा न मिथ्युवाम वृत्तादिनाः केवा अनुशेरते माया नु मत उत संयंति ४३ पुरुषस्य च संस्थानं जीवस्य तनत्व परमे
श्वरस्य रूपं येनां शेन ततो यार्व का न या ज्ञाने न चने गमश्चमोपनिषदं ४४ यानि सूरिभिः प्रोक्तानि तस्य ज्ञानस्य

भागवतानुक्रमणी ॥ ५६ ॥

26

श्री
भा॰ टी॰
३

गुरुं विनाऽत्र भवतीत्याह स्ववचनस्येति सेवयेत्यत्र मित्रत्वात् स्निग्धत्वादिति ग्रन्थभेदात्तमेपदस्य पौनरुक्त्यं ४० तत्रो।
पदेशोत्तजीवाभयप्रदानस्य ४१ पुराणोक्तल्पतेप्रकाशितेऽस्मिन्निति पुराणकल्पावुभ्यस्तितोऽग्यः आपृष्टः आणकल्पो।
येनमुनिप्रधानस्तेन ४२ ॥इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमे समभूद्ब्रह्मनाभेस्तनलेश्च
यितः तमजानन्तलेविष्णुः पसालोपद्मादिदं ओतम मम्भिनंदोति सत्तोमेवितर्येयभ्रपः वतोहोयस्मादिह्वपसि

स्नातो व्रतेकृतः पुंसो भक्तिं वैराग्यमेव च एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान्हरेः कर्मविविक्तया ॥३९॥ ब्रूहि मेज्ञस्य मि
त्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ४० सर्वे देवाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलाम
पि ४१ ॥श्रीशुक उवाच॥ स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथा।
यां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ४२ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ७ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ सत्से
वनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः बभूविथेहाजितकीर्त्तिमालां पदे पदे नूतनयस्य।
भीक्ष्णं १ सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्गतानां विरमाय तस्य प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदा।
ह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः २ आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं संकर्षणं देवमकुंठसत्वं विवित्सवस्तत्वम
तः परस्य कुमारमुख्या मुनयोन्वपृच्छन् ३ ॥

एवंभूतो भवियजातोसि कथंभूतः भगवानेव प्रधानं भूतो यस्य सः अतएव हेतुः अजितस्य कीर्तिमालां नूतनयसि नवं नवं करो
षि । अल्पसुखाय महद्दुःखं येषां प्राप्तानां तस्य दुःखस्य विरमाय प्रवर्तये प्रारभे कोसौ भगवान् केभ्यश्च ऋषिभ्यश्चा।
ह कथं चेत्तदा प्राप्तं रूपपेतां यामाह आसीनमिति सप्तभिः उर्व्यां पाताले तल्लेशक्रुंठसत्व प्रतिहतज्ञानं अ
तः संकर्षणात्परस्य श्रीवासुदेवस्य ३ ॥

२६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमेवाविशीनाष्टिस्वयमेवधिष्ण्यंस्वीयंस्वप्रभंवावासुदेवसंज्ञंपरमानंदरूपंध्यानपथेनानुभूयबहुमानयंतंसर्वो।
त्कर्षेणपूजयंतंप्रत्यग्धृतंतन्मीलीकृतंनेत्रांबुजमुकुलंकिंचिदुन्मीलयंतंकृपावलोकेनसनत्कुमारादीनांश्र।
भ्युदयाय ४ मुनीनांविवित्सूनांसामर्थ्येनस्वर्धुन्याउदकेनार्द्रैरितिश्रीभागवतश्रवणार्थंसत्यलोकात्पातालंलेश
तिश्रुतंतेनानिरंतरंगंगामध्यंतत्पावनीमितिभावः चरणोपधीयतेयस्मिंस्तत्पीठंतदुपस्पृशंतोनमंतःकन्य
मृतेनदाह यत्पद्मंसप्रेमंददितयथाभवत्येवंनानोपहारैःपूजयंतिवरार्थंपतिकामाः ५ कृतानिकर्मा।

स्वमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतंयंवासुदेवाभिधमामनंति प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीषदुन्मीलयंतं।
विबुधोदयाय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानं पद्मंयदर्चंत्यहिराजक।
न्याःसप्रेमनानाबलिभिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणंतोवचसानुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः
किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रं ६ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेननिवृत्ति
धर्माभिरतायतेन सनत्कुमारायसचाहपृष्टः सांख्यायनायांगधृतव्रताय ७ सांख्यायनःपा
रमहंस्यमुख्योविवक्षमाणोभगवद्विभूतीः जगादसोस्मद्गुरवेन्विताय पराशरायाथबृहस्पतेश्च

णियगृणंतःकेनानुरागेणस्खलंतिपदानियस्मिंस्तेनवचसानानिजानंतीतितज्ज्ञाःसहस्रमेवसाहस्रंकि
रीटानांसाहस्रंयेमणिप्रवेकाःश्रेष्ठास्तैःप्रद्योतितमुद्दामफणानांसहस्रंयस्यतंप्रपृच्छुरितिशेषः
रिवान्वयः ६ तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तं ७ पारमहंस्यधर्मेमुख्यःविवक्षमाणःइत्यात्मनेप
देवुवादास्यवचेहमध्यपदित्वात्तत्रान्वितायानुगताय ८ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

27

श्री
भाग.
टी.
२२

पुलस्त्येनोक्तोऽत्रैवमाख्यायिका पितरं शक्तिं भक्षितं श्रुत्वा पराशरो रात्सस । वधं प्रवृत्तो वसिष्ठवचनान्निवृत्तः ततः
पुलस्त्येन स्वसंतानस्त्राणात्तुष्टेन वरो दत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्यसीति ॥ ९ ॥ तदेवं सङ्कर्षणात्संप्रदायप्रवृत्तिमु
क्त्वा प्रकृतकथनाय पद्मोद्भवक्रममाह । उदाप्लुतमेकार्णवोदके निमग्नं यद्यदा निमीलितदृक् यतितो हि
तच्चिच्छक्तिरेव श्रीनारायणो नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदं परित्यज्य स्वात्मरतौ स्वरूपानन्द एव क्ष
णोत्सवः अत एव निरीहः निष्क्रियः सन् ॥ १० ॥ कालशक्तेः उदीरणं पुनः सृष्ट्यवसरे प्रबोधनार्थं सूक्ष्मपदप्रथि

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यं । सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नि
त्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥ उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ् न्यमीलयत् । अहीन्द्रतल्पेऽधिश
यान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः ॥ १० ॥ सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीर
याणः । उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः ॥ ११ ॥ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्व
पन्स्वयोदीरितया स्वशक्त्या । कालाख्ययासादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे ॥ १२ ॥ तस्या
र्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् । गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभि
द्यत नाभिदेशात् ॥ १३ ॥

ष्ठाने बहिर्द्धत्वभावेन रुद्धान्तः यथानल इति ॥ स्वया विष्णुशक्त्या महत्वर्तमान एव योगनिद्रया स्वपन् सर्व
मेव प्रबोधनार्थं निगुणया स्वकालशक्त्या आसादितं प्रापितं कर्मतन्त्रं क्रियाकलापो यस्य सः अपीतान्
लीनान्ददर्श ॥ १२ ॥ लोकस्य तत्स्वार्थसूक्ष्मं यस्तल्लोकरूपं तत्राभिनिविष्टा दृष्टिर्यस्य तस्य कालानुसारिणा र
जोगुणेन विद्धः संक्षोभितः सन् तनीयान् सूक्ष्मोऽर्थः सूष्यन् उद्भविष्यन् नाभिदेशाद्भूतमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥

यानू स्मृति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

27 B

सतनीयानर्थः पद्मकोशः सनडदतिष्ठत कर्माणि जीवादृष्टानि प्रतिबोधयति यः कालः तेनआत्माश्रीविष्णुर्यो
लियस्य १४ तल्लोकात्मकं पद्मंसर्वान्नामानजीवभोग्यानर्थान् प्रवभासयतीतितत्पानयस्मात्तज्जातेसएवविष्णुः उ
इतिसंबोधनेन प्रावीविशत्सकर्षेणात्मप्राक्तिरेवपद्मेन यामिनयानिवेशनात्मिन्विष्णुनाधिष्ठितेपद्मेविधाता
स्वलाभूत कथंभूतः स्वयमेववेदमयः ननुध्यानेनमामवेदः कोसावहंदृष्टपितल्लेन यंस्वयंभुंवदंति सयात्का
लेनतेनारायणेनसहनिद्रेकीभूतआसीत तस्मिन्पद्मपत्रेदननपद्मपात्मैकल्पेपद्मद्वारेणभिक्षाकिंशाक्षिरन्यथः

सपद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेनकर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषातत्सलिलंविशालंविद्योतयन्नर्कइवा
त्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मंसउएवविष्णुःप्रावीविशत्सर्वगुणावभासं तस्मिन्स्वयंवेदमयोविधातास्व
यंभुवंयंस्मवदंतिसोभूत १५ तस्यांसचांभोरुहकर्णिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः परिक्रम
न्व्योम्निविवृत्तनेत्रश्चत्वारिलेभेनुदिशंमुखानि १६ तस्माद्युगांतश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्स
लिलाद्विरूढं उपाश्रितःकंजमुलोकतत्त्वंनात्मानमद्धाविददादिदेवः १७

१५ सवतस्मिन्कल्पेवत्सर्भूर्वोभूदित्याहतस्यामितिपरिक्रमन् नभस्येवग्रीवांचालयन् लोकनिरीक्ष
णार्थंविवृत्तेविचलितेनेत्रेयस्य १६ तस्यैवश्रीनारायणोपासनयेवआविर्भूतज्ञानक्रियाशक्तेर्लोकक
र्तेवनतदनिबंधंयद्वमनस्यविमोहमाह तस्मात्सलिलाद्विरूढंउद्गतंकंजमपाश्रितोपिसाकल्येन
तत्कंजंलोकतत्त्वंचात्मानंवसाक्षात् नज्ञातवानइत्यतिविस्मये कथंभूतात् युगांतश्वसनः प्रलयवायुः
तेनावघूर्णितंचपलंयज्जलंयकंपितं [illegible] तस्मात्सर्वेनचक्रमिवचक्रंयस्मिन् १७ ॥ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रविष्टस्तस्य वितर्कमाह योसावहमब्जपृष्ठ एषः अथैकेनन्यदेवैकमेव एतदब्जं कुतो वा जातं यदैतदधिष्ठितं
तेनाप्यब्धावप्सु नावर्तमानेन नु निश्चितं भाव्यं स इत्थमुद्वीक्ष्य तन्मूलान्वेषणान्वयः तथा च श्रुतिः सोपश्यत्पुष्करप।
र्णे तिष्ठन्नात्मानमिति श्रुतिरिव न तु यस्मिन्निदं तिष्ठतीति १८ तस्य च बहिर्मुखत्वेन प्रवृत्त्या महतापि कालेन तद्यावाप्तिमाह
स इत्थं द्वाभ्यां तस्याब्जस्य यन्नालं तस्य नाडीभिः तच्छिद्रैः खरस्य खरनालस्य मृणालस्य यन्नालं तस्य नाभिमधिष्ठानं विचि
न्वन्नर्वाग्गतोपि तत्तत्ततो नाविंदत् १९ आत्मसर्गस्य कारणं त्रिनेमिः कालः अजस्य विष्णोर्हेतिः सुदर्शनरूपं शस्त्रं देह।

कएष योसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वा
ब्जमनन्यदप्सु अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यं १८ स इत्थ
मुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तदविंदता
जः तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोभूत्सुमहांस्त्रिनेमिः योदेहभाजां भयमीरयानः परिक्षिणो
त्यायुरजस्य हेतिः २० ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमा
साद्य पुनः स देवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो
न्यषीददारूढसमाधियो
गः २१

भाजां नराणां भ यत्पृष्ठादयत्रिविसं
वत्सरश्रान्तमतिक्रान्तमित्युक्तं भवति २० अंतर्मुखत्वेन यान्तं भगवन्तं दृष्टवानित्याह द्वाभ्यां ततोऽन्वेषणान्निवृत्तः न
प्रतिलब्धः कामो मनोरथो येन स्वधिष्ण्यं पद्मं जितेन श्वासेन निवृत्तं संयतं चित्तं यस्य अत एव रूढः आश्रितः
समाधियोगो येन तथाभूतः सन्न्यषीदत् उपविवेश २१ ॥ ॥ २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

28A

पुरुषायुषासंवत्सरशतेन कालेनाभिप्रवृत्तस्तस्मिन्निष्पन्नो योगः तेन विरूढवतज्ञानबोधो यस्य स यत्पूर्वैर्विचित्र
ज्ञानिनापश्यत तत्स्वयमेवांतर्हृदये प्रवभातमपश्यत ॥२२॥ यदपश्यत्तदाह गोपतिमृणालेति नवभिः मृणालव
द्गौरश्चासावायतश्चायं शेषस्य भोगो देहः स एव पर्यंकः तस्मिन्नुत्थितेन पर्यंके फणानपत्रैरायुतः सर्वतो
युक्ता ये मूर्धानः तेषां रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतध्वांते युगांततोये ॥२३॥ कथंभूतं पुरुषं ददर्श
नोपलाद्रेर्मरकतनीलमयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां दीपेते स्वलावण्यातिशायेन तिरस्कुर्वंतं संध्याभ्रनीवीवद्वि

त्वा

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः स्वयं तदंतर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यत यन्न पूर्व
वं ॥२२॥ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यंक एकं पुरुषं शयानं फणातपत्रायुतमूर्द्धरत्नद्युभिर्हतध्वांतयु
गांततोये ॥२३॥ प्रेक्षां क्षिपंतं हरितोपलाद्रेः संध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्द्धः रत्नोदधारौषधिसौमन
स्यवनस्रजो वेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः २४ ॥

धानं यस्य तस्य शोभां पीतांबरेण दीपंतं उरुरुक्ममूर्धः अनेकस्वर्णशिखरस्य किरीटैः रत्नानि च उदधाराश्च
औषधयश्च सौमनस्यानि च पुष्पाणि तैः शोभमानस्य तेषां च वनस्रजो वनमाला यस्य वेणव एव भुजा यस्य
अंघ्रिपाः वृक्षा एव अंघ्रयो यस्य तस्य शोभां क्षिपंतं अयमर्थः यद्यपि तस्मिन्माला इव स्थिता रत्नादयो भवंति वेणव एव भुजाः
वृक्षा एव पादाः इति तस्य शोभां स्वरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः अंघ्रिभिश्च दीपंतमिति २४ ॥ ॥

29

श्री
भाग
टी
५५

किंच प्राणमनोरेद्वयोर्न विस्मरतस्त्र स्वमानदेहेन नीयते नेनेति मानमनुपमा शोभनो निरूपमो देहः तेन यद्वा स्तुष्टु
प्रमाणो परिच्छिन्नः तेन यद्वा तत्ताभ्यां स्वानुरूपप्रमाणेन युतएव लोकत्रयं संगृह्यते यस्मिन् तथा विविधानि ना
नाविधानि दिव्यानि स्वर्णानि वस्त्राभरणानि वास्तुकानि वा तेषां कृतानाश्रीः समन्ताच्छोभा येन तेन देहेन विशिष्ट एवं
सत्तएव प्रातिस्म्यवापि प्रपाश्रितवेषः स्वीकृतालंकारो देहो यस्य तमपवपत् यद्वा केनचित्तो दृप्तं तमित्यपत्रा
यामेवंभूतेन देहेन तमिमं वेधः २५ साभिलाषि उपलायविविक्तमार्गैः शुद्धैर्देवोक्ते मार्गैरभ्यर्चनोद्धे सा कामडेये

प्राणमनोविस्मरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण विविचदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रियापाश्रितवे
२५ षा देहं पुंसो स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चितां कामडेयाच्छिपम भदर्शयत्तेन कृपयानवेडमपूर्वमेत्रा
गृत्विपारूपत्रे २६ भावेन लोकातिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायिते
नाधरबिंबभाषा प्रमन्यदृयंतेस्तनसेनसभा २७ कदेवाकिं नलोपि शेषा
वासमास्वलंकृतेमवलयानितेव हारेणवाने
नयनेनेनवन्सश्रीवत्सवत्स्यलवक्षभे

पं त्रिपयं दर्शयंते किंचिदुन्नमय्य समर्पणाय तेनै लोर्यं वंदवसे तेषामपूर्वी वारस्मयः नैर्भिनाग्रे गुल्ल्यएवबा।
कीणि पञ्चानीयस्यातत २८ लोकातिहरस्मितेयस्मिंस्तेन परिस्फुरद्भ्यां कुंडलाभ्यां मंडितेन अधरबिंबदी।
प्ताशोणावदातविते नशोभनं सापुत्रके चतुश्शा शोभनया भ्रुवा वारमत्यहयंते इन्जकान्तिप्रजयंते समानय
ते २० कदेवाकिं नलकवपि शेषोगोयद्वा स्तः तेनमवलया वानि वैस्वलंकृते हेवत्सश्रीवत्सपुरुके य वक्षस्य
लेन स्ववल्लभे नवत्सश्चनवेणहारेणमलंकृतमित्यर्थः २९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

29A

महावेरनवृत्तरूपेणनिरूपयितुंतंविशिनष्टिपरार्द्ध्यानिश्रेष्ठानिकेयूराणिअंगदानिमणिप्रवेकामणयुत्तमाःतैः
पर्यस्ताआसमंताद्दोर्दंडाएवसहस्रमनेनाशाखावृक्षस्यवर्णनंकृतंपक्षेशाखादितुल्यैःफलपुष्पादिभिर्व्याप्तसहस्र
शाखोभवति अव्यक्तंमूलंयस्यअव्यक्तमभिव्यक्तिरूपत्वात्वृक्षस्यापिमूलंनव्यक्तंभुवनात्मकमंघ्रिपेंद्रंम
हींद्रस्यानंतस्यभोगैःफणादंडैर्वेष्टितवाअधिवीताःसर्वेष्टिताःस्कंधाःवल्शायस्यवनस्पतेःसोपि
सर्पैर्वेष्टितोभवति ॥ २९ ॥ एतावतिपातिरूपत्वेनपर्वतरूपेणनिरूपयितुमपिविशेषणांतरैःपुनर्निरूपयतिभ
गवानेवमहीध्रःतेचराचराणामोकःस्थानंसोपितथाअहींद्रस्यबंधुःसोप्यहींद्राणांबंधुःसलिलेनोपगू

परार्द्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखं अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधि
वीतवल्शं ॥ २९ ॥ चराचरौकोभगवान्महीध्रं महींद्रबंधुंसलिलोपगूढं । कि
रीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भं ॥ ३० ॥ निवीतमाम्ना
यमधुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिं सूर्येंदुवाय्व
ग्न्यगमंत्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरास
दम ॥ ३१ ॥

ढःसोप्यावृतेपर्वतोपिमैनाकादिस्तथा किरी टैःसाहस्रमेवहिरण्यशृंगानियस्यसोपिमेरोर्वाधिक
प्राययापर्वतस्यमध्येकश्चिद्रत्नमाविर्भवतितथाआविर्भवन्स्पष्टंदृश्यमानेकौस्तुभरत्नंगर्भेमूर्तिम
ध्येयस्यतं ॥ ३० ॥ किंचवनमालयानिवीतंकण्ठेलंबितमाम्नायश्रुत्याम्नायावेदाएवमधुव्रताः तैः श्रीर्यस्याः
तयाआहविभिन्निपर्वतादिरूपेणअपर हरिरसावितिद्योतनवानित्यर्थःसूर्यादिभिरगमम्गम्यंस्वव्यापा
रैःप्राकट्यितुमशक्यमित्यर्थःकिंचत्रिधामपिलोकेषुधामस्फूर्तिःयेषांतैःरक्षणार्थंप्राधनिकैर्भटैः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

30 मस्तु

श्री तर्ह्येव तन्नाभिसरोजमात्मानमंभः श्वसनं वियच्चेति यदेव हरिमयाप्य तर्ह्येव न देवलोकविसर्गदृष्टिः सन्तस्य
भा तृ नाभिसरसि सरोजं श्वसनं प्रलयवायुं वियदाकाशं च ददर्श कर्मैव बीजं लोकसृष्टेः कारणं तदुपादानं रजोगुणेनोप
टी रक्तः अतः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन् इयदेव नाभिसरोजादि पंचकमेव विसर्गेऽभिमुखो वा दत्तवान् अतः अव्यक्तवर्त्म
३ नि भगवति निवेशितं चित्तं ३३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८ नवमे तपसा तुष्टे

तर्ह्येव तन्नाभिसरः सरो
जमात्मानमंभः श्वसनं वियच्च ददर्श
देवो जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ३२
स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गाभि
मुखः तमीड्यमव्यक्तवर्त्मनि विवेशितात्मा ३३ इति श्रीभागवते तृतीय
स्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८ श्रीब्रह्मोवाच ॥ ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्न
नु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यं नान्य
त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुण
व्यतिकराद्यदुरुर्विभासि अस्तौदेकार्णवे सीदंल्लोकसर्गवि
ष्णानारायणं नमः १ नम तार्थं नमामि विष्णुं वेदाविद्योऽज्ञ शोचत्रा ज्ञातो
कीदृशा भगवज्ज्ञानेनात्मनः रक्षः अद्य मे मया ज्ञातोऽसि ननु अहो देहभाजां एतदवद्यं दोषः किं तद्भग
सीति स्वविनाहद्रुकाललोपासनेन अद्य मे मया ज्ञातोऽसि ननु अहो देहभाजां एतदवद्यं दोषः किं तद्भग
वतस्त्वगतिः न वेनतायते इति यतः त्वमेव ज्ञातो योगः सत्त्वात् इत्याह त्वत्तोऽन्यन्नास्ति प्रपंचस्त्वमेव भा
ति तदपि शुद्धं सत्त्वं न भवति कथमसत्तः प्रतीतिः तत्राह यद्यतो मायागुणात्तो भात् त्वमेव उरुः बहुरूप
विभासि १
३

30A

नन्वेवमपि भक्तानां नानामियत्तया दृष्टं रूपं तदपि गुणात्मकमेव निर्गुणं च तत्त्वं तत्सत्यं तत्राह रूपमिति द्वा
भ्यां तद्बोधस्मोदयेन विसृष्ट्याविर्भावेन शाश्वत्तदा निवृत्तेन मोयस्मात्स्वरूपत्वयद्रूपं नैवेव स्वामे ग्राणसताशुपा
सकानामनुग्रहाय गृहीतमाविष्कृतमभवतारशान्तस्य स्तुद्रसमात्मकस्य यदेकं बीजं मूलं तत्तन्न दर्शनार्थं गुणाव
नावबीजनेवदर्शायाति यत्राभीति २ हे परमग्राविद्धवर्चः अनावृतप्रकाशाग्रतोविकल्पनिर्भेदमत एव आने
दमात्रमेव भूतं यद्रूपावतः स्वरूपं तत्तेनाहृपान्यं रेभिन्नं न पश्यामि किंतु इदमेव तत् अतः कारणेन तवादस्ध्रंर

रूपं य एतदवबोधसमोदयेन शाश्वद्विवृत्तमसः मदनुग्रहाय आवेगृहीतमभवतारशान्तैकबीजं यत्रा
पि पश्यभवनादहमाविरासं २ नातः परं परमयद्भवतः स्वरूपमानंदमात्रमविकल्पमविद्ध
वर्चः पश्यामि विश्वरसनैकमविश्वमात्मन्भूतेंद्रियात्मकमदस्तदुपाश्रितोस्मि ३ त्वद्धाह्यदं
भुवनमंगलमंगलाय ध्यानेस्मनोदर्शितं तदुपासकानां तस्मै नमो भगवते स्तुविधेमतदूम्यं यो ना
टसौ नरकभागभिरसत्प्रसंगैः ४ ॥

नं क्रा २

तदुपाश्रितोस्मि योगपत्वाद्पीत्याह एकमुपास्य मुख्यं यतो विस्रजमत एवाविशेषं विश्वस्मादन्यत्
किं च भूतेंद्रियात्मकं भूतानामिंद्रियाणां चात्माकारतामित्यर्थः ३ नन्वेवमपि सोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेत्याश
ङ्क्याह नेहत्वद्धेदं हि भुवनमंगलमतस्तेन यानोस्माकं उपासकानां मंगलाय ध्यानेदर्शितं तद्हि यथ्यक्त
वर्णाभिनिवेशेन वितानामस्माकं न सोपाधिकं दर्शितं युक्तमिति भावः अतस्तस्मै नमो स्तुविधेम अनुरूपा
करवाम नाहि किं मितिके क्लिष्टा नाद्दियं नेनत्राह यो नाहं नरकानि असत्प्रसंगैर्निवीर्यैरैर्नारकानिष्ठैः ४ ॥

31

श्री भाग टी ३

आदेवागतवांभवेतः कृतार्थइत्याह येत्विति श्रुतिर्वेदः सएववातः वेदनीतंप्रापितंनापैषिनापयासि येनत्वमेवा
श्रवणानुत्पादरेणाकुर्वंतितेषांनित्यंहृदिप्रकाशसेइत्यर्थः ५ ततःकिमतआहतावदिति द्रविणादौविद्यमाने
भयंगतेशोकःपुनःचस्पृहाततःपरिभवःतथापिविपुलोलोभःतस्माच्चपुनःकथंचित्प्राप्तिमित्यसदाग्रहः आर्ति
मूलेभयशोकादेःकारणंनप्रवृणीतनाश्रयेत्तत्पादश्रवणमात्रेणभयादिनिवृत्तिः किंपुनःत्वत्प्रकाशेसती
तिभावः ७ येतेष्वकामाअपिसंततःत्वन्नामादिपयंतेतेनरकभाजइत्युक्तं येनत्वत्कथाश्रवणादेर्विमुखाःसंतःका

येत्वदीयचरणांबुजकोशगंधंजिघ्रंतिकर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं भक्त्यागृहीतचरणःपरयाचते
षांनापैषिनाथहृदयांबुरुहात्स्वपुंसां ५ तावद्भयंद्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकःस्पृहापरिभ
वोविपुलश्चलोभः तावन्ममेत्यसदवग्रहआर्तिमूलंयावन्नतेंघ्रिमभयंप्रवृणीतलोकः ६ दैवेन
तेहतधियोभवतःप्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रियाये कुर्वंतिकामसुखलेशलवायदी
नालोभाभिभूतमनसोऽकुशलानिशश्वत् ७ क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाः शीतोष्ण
वातवर्षैरितरेतराच्च कामाग्निनाच्युतरुषाच
सुदुर्भरेणसंपश्यतोमनउरुक्रमसी
दतेमे ८ ॥

म्यकर्मपराणांतानिमंदाइत्याह दैवेनेतेहतधियः नष्टमतयःप्रसंगात्श्रवणकीर्तनादिरूपात्सर्वदुःखो
निवर्तकाद्विमुखानींद्रियाणियेषांअकुशलानिश्रेत्यकर्माणि मंदाबुद्ध्याल्पाः ७ कुशलंतुदर्शयतिस्पव
क्षुत्तृट्त्रिधातवःश्लेष्मवातपित्तानि तैरिमाःप्रजाःसुदुर्भरेणसुदुःसहेनकामाग्निनाःच्युतया
रुषाविच्छिन्नक्रोधेनचपीड्यमानाःसंपश्यतोममनःसीदति ८ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

31A

विवेकिनां १

ते

न चैवंभूतानां संसारस्तेषु अस्माभिर्दृश्यते किमर्थं विषयैर्दुःखं क्रियेत इत्याह यावदिति आत्मन इष्टदेहस्य त्वद्देहादिभावं श्रीभगवत
स्त्वदंघ्रियाथार्थ्योपायभूमा यात्याप्यभयत्वमधिकं यस्य न प्रतिसंक्रामेत् तेनापरमेतद्दुःखमसत्त्वं एवाश्रयतीति क्रियाणामर्थः
फलं यस्याः ॥ ९ ॥ भवतस्त्वं च विविकिनस्तमुक्ता एवेति किं तेषां भवत्यान्यमत आह अह्न्यापृतानि च तानि आर्तानि
क्लिष्टानि करणानि इन्द्रियाणि येषां रागो विषयसुखलवं पि नास्ति यतो निःशयानाः स्वप्नदर्शनेन च क्षणे भग्ननिद्राः
दैवेनाहताः सर्वेऽप्यतिहताः अर्थरचना अर्थार्थोद्यमा येषां ॥ १० ॥ तदेवमभक्तानां संसारनिवृत्तिमुक्त्वा भक्तानां त

वहुर

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इन्द्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमे।
त व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था अह्न्यापृतार्तकरणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया क्षण
भग्ननिद्राः दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥ १० ॥ त्वं भक्तियोगप
रिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसां यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः
प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ ११ ॥ नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः यत्सर्वभू
य तदययासदलभ्ययैको नानाजनेष्वव
ते हितः सुहृदन्तरात्मा ॥ १२ ॥

त्रिभक्तानाह त्वमिति भक्तियोगेन शोधिते हृत्सरोजे आस्से तिष्ठसि श्रुतेन श्रवणेनेक्षितः पन्था मार्गो यस्य
किं च ध्यानं विनापि तद्भक्त्या मनसा यद्यद्वपुरुरूपं स्वेच्छया ध्यायन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे प्रकटयसि सतां भ
क्तानामनुग्रहाय ॥ ११ ॥ भक्तानां च निष्कामानां त्वं सुलभो नेतरेषामित्याह नेति उपचितैरूर्जितैरुप
चारैः पुष्पधूपदीपादिभिः यया सतामभक्तानामलभ्यया प्रीयते दत्वरैकः इत्यादि १२

दयया १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
३२

39

यतः सकामानां भवान्नातिप्रसीदति यतः कामप्राप्तिः क्रियाणामन्ततमं फलं न भवति किं त्वन्यैः सकामैरेव कामसं
योगोऽप्रयुक्तश्रवणफलेन भगवदाराधनमित्याह पुंसामिति श्रीभगवतस्तवाराधनमेव पुंसां सत्क्रियार्थः श्रेष्ठं क्रि
याफलं श्रेष्ठत्वे हेतुः यत्र त्वय्यर्पितो धर्मः न कदाचिद्ध्रियते न नश्यति कामार्थस्य धर्मः कामे दत्त्वा नश्यतीत्यर्थः
१२ ग्रतस्तामेव वयं नताः स्मेत्याह शश्वदिति वेदस्वरूपमहसैव तेजसैव निरस्तभेदभ्रमाय नमः पुनश्च बोधधिष
णाविद्यादिपरस्य यद्वाधिषणमाश्रयः स्रतएव परस्मै तत्र हेतुः विश्वोद्भवादिनिमित्तं यामायातस्य ली

पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन चोग्रतपसा परिचर्यया च आराधनं भगवतस्तव सत्क्रि।
यार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रियते न यत्र १२ शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिष।
णाय नमः परस्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं
चक्रमेश्वराय १३ यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि नामानि ये
ऽसुविगमे विवशा गृणन्ति तेऽनैकजन्मशमलं सहसैव।
हित्वा संयान्त्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये

१५ २२

लाविलासः तयारासः क्रीडा यस्य तेन तुभ्यमिदं नमो नमनं चक्रम अकृतवन्तो वयं १३ नामग्रहणमात्रेण नः कै
वल्यप्रदत्वेन सर्वेषां जयनमस्करोति यस्येति श्रवतारादीनां विडम्बमनुकरणमन्त्तेयेषु तत्रावतारविडम्ब
नानि देवकीनंदनेत्यादीनि गुणविडम्बनानि सर्वज्ञो भक्तवत्सल इत्यादीनि कर्मविडम्बनानि गोवर्धनो
द्धरणः कंसारिरित्यादीनि असुविगमे ऽपि विवशा अपि गृणन्ति उच्चारयन्ति केवलं शमलं पापं अपावृतं
२१

३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नत्वगुणावतारकर्माणिदर्शयन्प्रणमति योवैएकस्त्रिपात्त्रयब्रह्मादयःपादाःस्कंधायस्यअनेकेचउरवःप्ररो
हाःशाखोपशाखामरीच्यादिमन्वंतररूपायस्यतथाभूतःसन्ववृधेतस्मैभुवनाकारायनमः किंकृत्वाववृधे।
आत्मास्वयमेवमूलमधिष्ठानंयस्यतत्स्वधानेभित्वागुणत्रयरूपेणविभज्यत्रिपात्त्वमेवाह योहंचगिरिशश्च
स्वयंविभुर्विष्णुःस्थित्युद्भवप्रलयहेतवोयेवयंतेवयंत्रिपाद्रूपायोववृधेइत्यन्वयः १६ एवंगुणावतारा
कर्मविदंवक्तुंकालस्यरूपंतन्नमेवदर्शयन्प्रणमति लोकइतिद्वाभ्यां विकर्मनिरतोविकृतहक।

योवाअहंचगिरिशश्चविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूले भित्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररो
हस्तस्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय १६ लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रमत्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभव
दर्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषायनमोस्तुतस्मै यस्माद्विभेम्य
हमपिद्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् तेपेतपोबहुसवोऽवरुरुत्समानः
तस्मैनमोभगवतेधिमखाययतुभ्यम १८ ॥

मत्तनिष्ठःकुशलेहितेस्वधर्मात्मीयेत्वदुदितेत्वयैवसाक्षादुदितेस्वकेभवदर्चनरूपेकर्मणि तदुक्तंहिगी।
तासुयत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति तस्मिन्प्रमत्तः
प्ररत्रवितोप्यावहतेतेतावदस्यलोकस्यप्रतिनिमिषायकालाय १७ आत्मानाभह्लोकस्यकथायस्मात्
कालाख्यानन्तत्त्वतोयद्विपरार्धावस्थायिधिष्ण्यंस्थानंतदारूढोपिविभेमिभीतश्चसन्त्वामेवावरुरुत्समा
नःप्राप्तुमिच्छुन्तपस्तप्तवानकथंभूतोबहुसवःबहवःसवायागाःसंवत्सरावायस्यबहून्यागान्कृत्वाव

कृ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ३३

इदानीं तत्कालमाविर्भूतावतारकर्माणि दर्शयन्नाह तिर्यगादिषु जीवयोनिषु स्वेच्छया स्वीकृतमूर्तिः सन् स्व।
कृतेषु धर्ममर्यादापालनेच्छया रेमे अवरुद्धः स्वानंदानुभवेनैव निरस्तविषयस्पृहोऽपि यो तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय नमः तेऽप
यिष्यमाणमन्यद्भात तत्कर्मणीनाम यस्मात्तरमतीतो ह्ममदृश्यादपि चाऽन्नमः अतो स्मिन्लोके वेदेषु च प्रथितः पुरुषोत्त
मः इति इदानीं दृश्यमानामेव मूर्तिं प्रणमन्नतियोऽविद्ययातिशयेन दशार्धाः पंचवृत्तयो यस्याः तया विद्यया विषयान्
निद्रा हेतुभूतया नाभिभूतोऽपि योनिद्रामुवाह तस्मै नमः इत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृता उदरे प्रविलापिता लोकयात्रा

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सया यः रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्धदेह
स्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ५। योऽविद्ययानुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृतलो
कयात्रः अन्तर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ६ यन्नाभिप
द्मभवनादहमासमीड्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्रा
वसानविकसन्नलिनेक्षणाय

७ ॥

लोकस्थितिर्यस्य प्रवृत्तिर्देवकार्यविधिः यस्य स्पर्शानुकूलां यस्यां अनिद्रां भीमानामूर्मीणां मालाविद्यते यस्मिन् तत्रान्तर्जले निद्रालस्याविवेकिनो जनस्यापि निद्रासुखं समीहमानमिति विवृण्वन् प्रदर्शयन् उपदेहसंवि
मर्दः प्रत्यवातनेत्रादिविशेषणानि यद्वा पूर्वकल्पे स्वात्मस्येव स्थानं सुखं विवृण्वन् प्रकटयन् तदाप्र
परोपकारायत्वर्थं तु सहमपि तु स्वर्गाच्च्युतामिति यावत् नार्थविशेषणानि ६ किंच यस्य नाभिपद्मभव
भवने गृहे तस्मात् लोकत्रयमुपकरणं यस्य यद्वा लोकत्रयस्य स्रष्टा इत्याद्युपकर्तीति तथाहं यो
हृदय दत्तयदनुग्रहेणास उदरे स्थितो भवः संसारः प्रपंचो यस्य योगनिद्रावसाने कार्योद्वेकसत्त्वरत्वेनव

३३

33A

एवंभूतनाप्रार्थयते सोयमिति चतसृभिः येयं सत्त्वेन सत्त्वेन भगेन ऐश्वर्येण एवं तन्मृडयते सुखयति विश्वं हृष्टो।
भवसृष्टानां यो न पतत्ययथाहं स्रक्ष्यामि यतः प्रणतप्रियोसौ प्रणतानां निहृदां धृतिः येहं वप्रणतान
वान्यः प्रार्थनीयो स्तियतः स एव समस्तजगतोभ्युहृत् यतोभ्योपकारस्य तत्स्रष्टात्मा यन्तर्यामी २२ आत्मशक्त्या
रमया सह पद्यत्तो मे कविष्यति स्वविक्रमं विलसितैव [illegible] क्रमः प्रभावो यस्मिंस्तदिदं विश्वं न दास्येयास्यजतो।
पिमे चेतः स एव युञ्जीत प्रवर्तयतु कर्मा समर्कितं तत्कर्तृत्वाभिमानलक्षणं पापं यथा विजह्यां यथा न्यस्यामि २४

सोयं समस्तजगतोभ्युहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन तेनैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं स्र
क्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोसौ २२ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणाव
तारः तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोपि चेतो युञ्जीत कर्म [illegible] शमलं च यथा विजह्याम् २४ नाभिहृ
दादिह सतोम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे
मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः सोसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं वि
जृम्भन् उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः
पुराणः २५ ॥

अंभसि सतो यस्य नाभिह्रदादिहाहमासं विज्ञानशक्तिर्यस्य महतत्वात्मकस्य चित्तस्य तदभिमानी अस्य रूप
मिदं विश्वं विस्तारयतो मे (विज्ञानेपाक्रियस्य महतत्वात्मकस्य चित्तस्य तदभिमानी अस्य रूपमिदं) निग
मस्य वेदवत्तनोगिरां विसर्गउच्चारणं मा रीरिषीष्ट लुप्तं भवतु वचसामिति न्यायेन मात्ययतामित्यर्थः २८
विवृद्धप्रेमस्मितेन विजृम्भयन्विश्वस्य विजयाय विषादं वा यवकारादस्मद्गुहायोन्याय २५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

34

श्री भा त टी ३

स्वस्य संभवो यस्मात्तं तपः शरीरं विद्या उपासना समाधिरैकाग्र्यं तैर्निशम्य दृष्ट्वा यथाशक्ति स्तुत्वा श्रांतवद्विरराम २६ अ
न्वीक्ष्य लोकसंस्थानविज्ञाने परिखिद्यतो ब्रह्मणोऽभिप्रेतं तदस्मा आहेति द्वयोरन्वयः तेन कल्पव्यतिकरोदकेन विषण्णचेतसं कश्म
लं मोहमिव निःसंशयं मोहं शमयन्दर्शयन्निति २८ हे वेदगर्भ तंद्रीं विषादं कृतमालस्यं मा गाः तेनैव महत्तपमनुसंदधाना
दिव्याय यत्तेन दयेप्स्वेमेव संपादितं २९ तर्हि कथमहं तज्जानामीत्यत आह भूय इति ३० भक्तियुक्तः समाहितः सन्

श्रीमैत्रेय उवाच स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचस्स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् २६
अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा २७ लोकसंस्थानवि
ज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव २८ श्रीभगवानुवाच मा वेदगर्भ
गास्तंद्रीं सर्ग उद्यममावह तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् २९ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां
चैव मदाश्रयां ताभ्यामंतर्हृदि ब्रह्मन् लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः स
माहितः द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन् मयि लोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदा तु सर्वभूतेषु
दारुष्वग्निमिव स्थितं प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलं
३२ यदा रहितमात्मानं भूतेंद्रियगुणाशयैः स्वरूपेण
मयोपेतं पश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ३३

आत्मनि स्वस्मिं लोके च मां ततं व्याप्य स्थितं द्रष्टासि द्रक्ष्यसि आत्मनो जीवांश्च ३१ सर्वत्र मद्दर्शने मोहो निवर्तत इ
ह यदा त्विति प्रतिचक्षीत पश्येत् ३२ तदा च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ मुक्तिरित्याह यदेति भूतादिभिर्विरहि
तमात्मानं जीवं शुद्धं त्वंपदार्थं स्वरूपेण स्वस्यात्मभूतेन मया तत्पदार्थेनोपेतमेकीभूतं पश्यन् भवति तदा

३४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

34.A

यतो वर्षीयान् वृद्धतरो ऽधिको ऽस्तीत्यर्थः ३४ अनुग्रहमेवाह ऋषिमिति चतुर्भिः यद्यतस्ते मयि मनो निर्बद्धं ३५ यथ
स्माद्भूतेंद्रियैः गुणैः सत्त्वादिभिः आत्मना अहंकारेण चायुक्तं मन्यसे ३६ तुभ्यं तव नालेन मार्गेण पुष्करस्य कम
लस्याधिष्ठानं सलिले विचिन्वतो मयि विचिकित्सायां भवति अप्रसादश्च येन न च दृष्टपूर्वेण ततो ऽस्ति नास्तीति संदेहे
सति आत्मा स्वरूपं मे मया अबहिरंतर्हृदि दर्शितः ३७ अंग हे वत्स त्वं यच्चकर्थ कृतवानसि मत्कथाया एवाभ्युदयः

नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिमाद्यं न
बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ३५ ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञे
योऽपि देहिनां यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शि
तोऽबहिः नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ३७ यच्चकर्थाङ्ग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयाङ्कितं
यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ३८ प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया यदस्तौषीर्गु
णमयं निर्गुणं मानुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्याशु
संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ४० पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धं निःश्रेयसं पुंसां
मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतं ४१ ॥

तेनांकितं स एष बंधाभावः मयि मनो निर्बंधः मज्ज्ञानं मद्रूपस्य (हृदि) दर्शनं मत्स्तुतिः तपो निष्ठा चेति यस्त एव
सर्वोऽपि मदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेन प्रतीयमानमपि निर्गुणमेवानुवर्णयन् ३९ तव प्रीत इति किं वक्त
व्यमाह य इति ४० न च मत्प्रीतेरप्यधिकं किंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिर्यद्राद्धं निःश्रेयसं फलं तन्मत्प्री
तिरेवेति तत्त्वविदां मतं ४१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

35

श्री भा० टी० ३५

ममवेदेत्तमाह अहमित्यात्मनामवंकालोपाधीनांजीवानामात्मा अतःश्रेयसांप्रतिप्रियाणामप्यहंश्रेष्ठःप्रियत।
मः सत्रिरव्ययः यत्कृतेनदेहः ४२ अतस्त्वंकृतार्थएवतयापिमय्यपियार्थसृष्टिंकुर्वित्याह सर्ववेदेति आत्मात्व
मिदंवेलोकंयामय्यनुशेरतेताः प्रजाःसृजनकेनात्मनेव अन्यानिरपेक्षेणतत्रज्ञापकापेक्षाभावमाह सर्ववे
दमयेनेति आत्माअहंयोनिःकारणंयस्यतेनज्ञानक्रियाशक्त्यतिशयंसूचयति यथापूर्वमितिनवाज्ञाभ्या

अहमात्मात्मनांधातः प्रेष्ठःसन्प्रेयसामपि अतोमयिरतिंकुर्याद्देहादिर्यत्कृतेप्रियः ४२ सर्ववेदम
येनेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजाःसृजयथापूर्वंयाश्चमय्यनुशेरते ४३ श्रीमै य वाच तस्मा।
एवंजगत्स्रष्टेप्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदंस्वेनरूपेणकंजनाभस्तिरोदधे ४४ इति भाग ते तीय
स्कंधेपद्योद्भवेविदुरमैत्रेयसंवादेनवमोध्यायः ९ श्रीवि दु वाच अंत
र्हितेभगवतिब्रह्मालोकपितामहः प्रजाःससर्जकतिधादैहिकीःमा
नसीर्विभुः १ येचमेभगवन्पृष्टाःत्वय्यर्थाबहुवित्तम तान्वद
स्वानुपूर्व्येणछिंधिनःसर्वसंशयान् २
॥

सोप्यसीत्यर्थः यमय्यनुशेरतेइतिस्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेवकर्तव्यमित्यनायासत्वमुक्तं ४३ इदंस्वरूपंव्यज्य
प्रकाशयपद्मनाभस्तिरोदधेश्रीनारायणानंदप्रबोधभवत ४४ इति भा थे दीपिकायांतृतीयस्कंधेनवमो
ध्यायः ९ दशमेकालसंप्रश्नेप्रतिवक्तेतदुद्धवः प्राकृतादिविभागेनसर्गस्तुदशधोच्यते मेमया।
वदस्ववदभासत्यस्वेतिवा २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

35A

संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाह न तु ते यद्यप्यनेन विस्मृता इत्यर्थः ३ आत्मनि श्रीनारायणे आत्मानं मनः आवेश्य ४ अ
ब्जसंभूतो ब्रह्मा यदधिष्ठाय स्थितः कर्णिकः तत्पद्मं अंभश्च विलोक्य कथंभूतं पद्मं अंभश्च तेन प्रलयकालेन कृतं वीर्यं
यस्य तेन वायुना कंपितं न्यपादित्युत्तरेणान्वयः ५ विवृद्धं विज्ञानबलं च यस्य न्यपात् अपीतवान् ६ पुष्करं पद्मं येन प्रा
ग्लीनान् पूर्वं लीनान् लोकान् कल्पितास्मि स्रक्ष्यामि ७ श्रीभगवता स्वयं करणीये कर्मणि चोदितः नियुक्तः संस्तदा पद्मको
शं प्रविश्य तमेकमेव त्रिधा लोकत्रयरूपेण व्यभाङ्क्षीत् इत्थं भागत्रयेण कमलमुकुलेन कथं लोकत्रयस्य स्थितिरि
संभावना वा शंक्य तेन तस्य विशालतामाह द्विसप्तधा चतुर्दशलोकरूपेण उरुधा अनेकापि बहुप्रकारेण भाव्यं अभा

श्रीसूत उवाच एवं संचोदितस्तेन क्षत्त्रा कौषारविर्मुनिः प्रीतः प्रत्याह तान्प्रश्नान्हृदिस्थानथ भार्गव ३ श्री
मैत्रेय उवाच विरिंचोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः आत्मन्यात्मानमावेश्य यथाह भगवानजः ४ तद्वि
लोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितः पद्ममंभश्च तत्कालकृतवीर्येण कंपितं ५ तपसा ह्येधमानेन वि
द्यया चात्मसंस्थया विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायुं सहाम्भसा ६ तद्विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठि
तं अनेन लोकान्प्राग्लीनान्कल्पितास्मीत्यचिन्तयत् पद्मकोशं तदाविश्य भगवत्कर्मचोदितः एकं व्यभां
क्षीदुरुधा त्रिधा भाव्यं द्विसप्तधा ८ एतावान् जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः पर
वस्थिते यो भगवतानेन त्रिलोकीकरणं विज्ञेयमित्यर्थः ८ त्रिलोकीरूपेणैव विभागे हेतुमाह एतावानिति त्रिलो
कीरूपः जीवलोकस्य जीवानां भोगस्थानस्य एतावानीदृग्रूपस्य संस्थाभेदो रचनाविशेष उक्तः ननु परमेष्ठिनो
पि जीवत्वाविशेषाद्ब्रह्मलोकस्यापि किमिति एतावानिहिष्टो न भवति तत्राह हि यस्मादनिष्कामस्य विपाकः
फलरूपो सोऽयं लोकत्रयं भवेन्न तत्र लोकस्य महर्लोकप्रभृतीनां न ह्यासितेनाच त्रैलोक्यस्य काम्यकर्मफलत्वा
नानित्यत्वात् कल्पान्तरवर्तित्वेन नाशो भवति महः प्रभृतीनां तु उपासनांशभावित निष्कामधर्मफलत्वात् हि पा
तार्थः परतन्त्रतापि तु तत्स्थानं वरं नित्यतः एवं प्रायेणमुक्तिरिति भावः ९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36 लोको

श्री भाग टी ३९

कालभेदेनसृष्टिभेदंवक्तुंकालमेवकालंनिरूपयितुंपृच्छतिकालाख्यंलक्षणंस्वरूपंप्राप्यप्रवक्ष्यामिकथंकालःक
ल्पतेकिंवानस्यस्वरूपंलक्षणंनिरूपयितुमितिप्रश्नेयथावर्णयेत्यर्थः ॥१०॥ तत्रसामान्यतःकालस्यस्वरूपमाचोच्यते उत्तरार्धा
र्थेनविशेषतःगुणव्यतिकरोमहदादिपरिणामः तेनैवआकृतिर्यस्यसकालःअविशेषः वद्रूपत्वेनैककाद्दश
स्यैवगुणव्यतिकरःकालःस्वभावःस्वरूपमेवेति स्वतस्तुनिर्विशेषोऽप्रतिष्ठितःकार्यपर्यवसानःआद्यंतशू
न्यत्वंचः यदेवदर्शयितुंश्रीईश्वरःसृष्ट्यादितेनकालेननिमित्तभूतेनकरोतीत्याह पुरुष इति उपादीयते
निमित्तयास्वीक्रियतेइत्युपादानंनिमित्तंयस्मिंस्तमात्मानमेवविश्वरूपेणसृजत् स्वव्यतिरेकेणास्यस्याभा
वात् एतत्त्ववत्कथनमात्रेकालेननिमित्तेनवासृजत्दित्यलावदेवविवक्षितं ॥११॥ स्वव्यतिरिक्तस्याभावदर्श

विदुर उवाच यदाद्यवस्तुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् यथा वर्णय नः प्रभो ॥१०॥ मैत्रेय उ
वाच गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृजत् ॥११॥ विश्वं वै
ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥१२॥ यथे
दानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशं सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु
यः कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ॥१३॥

यत्कालस्यसृष्टिनिमित्ततांदर्शयतिविश्वमितिविष्णुमाययासंस्थितंसंभूतंब्रह्मतन्मात्रंसदित्यर्थंईश्वरेणकाले
कालेननिमित्तेनपरिच्छिन्नंइत्थंचकार्यंतेनअव्यक्तमूर्तिःस्वरूपंयस्येतिस्वतोनिर्विशेषतादर्शिता ॥१२॥ प्रव
तिष्ठितत्वंदर्शयितुंतेनकार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्तितथाग्रेपूर्वमप्यासीत्पश्चादपिभ
विष्यति एवंसामान्यतःकालेननिरूप्यविशेषतोनिरूपयिष्यंस्तन्निमित्तंसर्गंकालानवभेदानुद्दिशतियस्य
प्राकृतोवैकृतश्चसदशमः तन्निमित्तमेवत्रिविधंप्रलयमाहस्वस्वमरणेकालेनससनतन्न्वाहेणसर्व
णामरणेकालेनैकवल्लेननित्यःप्रलयः तद्द्रव्येणसंकर्षणाग्न्यादिनानैमित्तिकः गुणैःस्वस्वकार्यैश्च

सर्ग ३ ति ३

सर्गस्य ३

३९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36A

नानेव सर्गोऽद्विधं चयति आद्यस्त्वादिनायावत्पाद्यमसमाप्तिः महतो तत्त्वस्य आत्मनो हरेः सकाशाद्गुणवै
षम्यं वैषम्यमिति यद् महः अहंकारसृष्टस्तत्त्वं तत्र चेतिस्वाख्यात्पन्नमात्राणाः अयुः सर्गः १४ तन्मात्रो भू
तसर्गस्त्तस्य द्रव्यशक्तिमान्महाभूतोत्पादकत्वा ज्ञानक्रियात्मकः चतुर्थः तमसः पंचपर्वा विद्य
या अबुद्धिर्जीवानामावरणविक्षेपकृत्तामसो नेसवृद्धिकृतस्तममेमनः अत्राश्चनेदेहगतत्वमानामाह
ष्टिवृत्तिका मध्यमसमानेदहरनितस्महरे नौ यद्वाङ्वयमितितमग्रादिसर्गेह पारजोभाजनानिवृद्धहहपस्य
यः अविवेकतेषु वुद्धिर्दृष्टिनरइति मध्यमान्तेषु नव प्रानकल्पनात स्थ्यः मुख्यमिव प्रथमकल्पना मुख्यसर्गः नस्थु

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १४ भूतस
र्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १५ वैका
रिको देवसर्गः पंचमो यन्मयं मनः षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो १६ षडिमे प्राकृ
ताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः १७ सप्तमो मुख्यसर्ग
स्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारवीरुधो द्रुमाः १८ उत्स्रोतसस्तमःप्रा
या अन्तःस्पर्शा विशेषिणः तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः १९ अविदो भूरितमसो

पोऽस्याव राणि षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः ओषधयः फलपाकान्ताः लताआरो
हणापेक्षाः त्वक्साराः वेणवादयः लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षाः वीरुधः ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः
ऊर्ध्वस्रोतसः आहारसंचारो येषां ते तमःप्रायाः अव्यक्तचेतनाः अन्तः स्पर्शा बहिः
स्पर्शा रसाद्यनभिज्ञाः तेऽनेकभेदवन्तः तिर्यक्
भेदवन्तः इत्यर्थः ...

तनमः ...

माउ॥

ष्टाविंशतिभेदानाह गौरजादय इत्यष्टाभिः द्विशफाः द्विखुराः नव खरादय एकशफाः षट् श्वादयः गोधांताः पं
चनखाः कंकादयः खगाः एवमेते भवनाः सप्तविंशतिः मकरादयो जलचराः कंकादयश्च खगाः अभूवन्नेकीकृ
त्याष्टाविंशतिभेदा भवंति तेषु हृद्यस्मृतिरागमनादि विशेषाः अस्मानमपि तिर्यक्त्वात्
वृक्षादय प्रमेत्वेवानभाव २२ अर्वाक्स्रोतसः आहारः संचारो वा यस्य सः अर्वाक्स्रोता इत्यर्थः मनु
जानां सर्गात् लतानां रजस्त्रयिकप्रकृते २४ देवसर्गमपि प्राह वैकृत एव वैकारिको देवकारव तितत्वा

गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम २० खरोऽश्वो
ऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पंचनखान्पशून् २१ श्वा सृगालो वृ
को व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः २२ कंकगृध्रबक
श्येनभासभल्लूकबर्हिणः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २३ अर्वाक्स्रोतस्तु
नवमः क्षत्तरेकविधो नृणां रजोऽधिकाः कर्मपराः दुःखे च सुखमानिनः २५ वैकृतास्त्रय एवैते
देवसर्गश्च सत्तम वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २६ देवसर्गश्चाष्टविधो वि
बुधाः पितरोऽसुराः गंधर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः २७ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्या
ध्राः किन्नरादयः दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः २८ अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशा
न्मन्वंतराणि च एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मा
न. एते त्रयो वैकृता एवेत्कौमारस्तु उभयात्मकः देवसर्गश्च वैकृतश्च मनुष्याश्च वैकारिकस्तु देवसर्गः प्रा
कृतेषु पूर्वमेव प्रोक्तः अयं तु ततोऽन्यत्वाद्वैकृतः देवसर्गत्वात्तेषु तेभ्यः सनत्कुमारादीनां सर्गस्तु प्राकृ
तो वैकृतश्च देवत्वेनोपात्तानामस्पर्धः २५ वैकृतस्य देवसर्गस्याष्टविधत्वं ततो विबुधादयः त्रयो भेदाः गंधर्वा
प्सरस एकः यक्षरक्षांस्येकः भूतप्रेतपिशाचा एकः सिद्धचारणविद्याधरा एकः किन्नरादय एकः आ

मनुष्यत्वेन च २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

37A

इति भावार्थदीपिकायां तृतीये दशमोऽध्यायः ॥ ततः एकादशे कालः परमाण्वादिलक्षणैः युगमन्वन्तरादिभिः कल्पमानो विवर्ण्यते तदेवं सामान्यतः कालस्य एवं लक्षणं भूतगुणव्यतिकरं दशविधां निरूप्य इदानीं तस्यैव विशेषं निरूपयितुं मन्वन्तरादिस्थितिस्वरूपं वक्तु लक्षयति द्वाभ्यां सतामाकाशपृथिव्यादीनां द्व्यणुकादीनां यो विशेषः परस्य रनिवृत्तामात्रेष्वस्य चरमः अनेकः कारणत्वात् कार्यावस्थानप्राप्तः असंयुक्तः यावन्नान्यैः परमाणुभिः समुदायावस्थां प्राप्नुयात् अतएव सदा कार्यसमुदायावस्थायां परगमेऽप्यस्ति स परमाणुर्विज्ञेयः किं तत्र प्रमाणं तत्राह यतो यस्मात् समुदितेभ्यः नृणां अवयवि त्वेन बृहत्कार्यं द्रव्यमस्य एकत्वभ्रमो अवयवि बुद्धिर्यावत् अवयवभेदाग्रवयविनिराकरणेन वा ति एषां समुदितानां विशेष इति कार्यानुपपत्त्या कल्प्यते इति भावः ॥ १ ॥ सूक्ष्मकृत्ता

इति भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ १ ॥ सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः ॥ २ ॥ एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ३ ॥

स्थूलमाह सत एवेति यश्चरमोंऽशः परमाणुः तस्यैव सतः कार्यमात्रस्य स्वरूपावस्थितस्य परिणामान्तरमप्राप्तस्य यत् कैवल्यमैक्यं स परममहान् इत्युक्तं परमाणुप्रतियोगित्वात् ननु नानाविशेषवान् परस्परं भिन्नश्च सर्वः पदार्थः कथमैक्यं तस्य तत्राह अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरन्तरः भेदविवक्षारहितः तत्र सर्वोऽपि प्रपञ्चः परममहानित्यर्थः ॥ २ ॥ यथा सूक्ष्मः स्थूलश्चायं पदार्थः एवं कालोऽप्यनुमितः वक्रावस्थावस्था गृह्यते संस्थानं परमाण्वाद्यवस्थानं तस्य भुक्तिर्व्याप्तिः तया भगवानिति निहरः व्यक्तिः स्वतो व्यक्तः संस्थानभुक्त्या सूक्ष्मः व्यक्तव्यक्तास्थूलः व्यक्तं प्रपञ्चं भुङ्क्ते व्याप्नोतीति परिच्छिन्नत्वेन तथा विभुरनन्यथा

टी॰ ३ ॥

38

श्री भाग टी ३

तदेवं प्रपंचयति स इत्यादिना सतः प्रपंचस्य परमाणुतां परमाण्ववस्थां यो भुंक्ते स कालः परमाणुः प्रपंचस्याविशे
षमात्रं यो भुंक्ते सर्वपरमाण्ववस्थः स एव कालः परममहान् स्थूलः प्रथमश्चैः ग्रहर्क्षताराचक्रस्य त्यादिन्मयनस्य पर्य्यट
नं कस्मिन्नेतत्त्रसरेणौ यावता परमाणुर्नादेशमतिक्रामति तावान्कालः परमाणुः यावता द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भु
वनकोशमतिक्रामति स एव परममहान् संवत्सरात्मकः कालः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वंतरादिक्रमेण द्विपरा
र्द्धांतत्वमिति तथा प्रपंचसंयोगादेव कालादिविभागवत्त्वमिति ४ इदानीं अणुकादिलक्षणपूर्वकं मध्यमका
लावस्थां कथयति द्वौ परमाणू अणुः स्यात् त्रयोऽणवः त्रसरेणुः स च प्रत्यक्ष इत्याह जालार्केति गवाक्षे अर्क

स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतां सतो विशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ४ अणुर्द्वौ प
रमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ५ त्रसरेणुत्रिकं भु
ङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृतः शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ६ निमेषस्त्रिलवो ज्ञे
य आम्नातास्ते त्रयः क्षणः क्षणान्पंच विदुः काष्ठां लघु ता दश पंच च ७ लघूनि वै समाम्नाता दश
पंच च नाडिका ते द्वे मुहूर्त्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणां ८ द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरं
गुलैः स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्लुतं ९

र्करश्म्यवगतः केनापि लघुत्वेन खमेवानुपतन्नगात् गतः प्राप्नोति खमेवानुपतन्नवगतः न तु गां पृथ्वीं ५
शतभागस्त्वदिरूपा यस्मिन्स वेधः तैर्वेधैस्त्रिभिर्निमिषास्त्रयः क्षणा इत्याम्नाताः काष्ठा पंचदश प्रवेल लघु ६ पूर्वेण
सहार्धं ७ नाडिका षट्सप्त वा प्रहरः स एव यामो दिनस्य रात्रेश्च तुरीयो भागः द्वौ सह इहो सप्तसंख्या शास्तु हृत्ते द्वये
ति मंतिज्ञानश्वेत ग्राप्येनियमो चीवाप्रावृः अस्पष्टं नृतंद्वान्यगणाये तु मशक्यत्वात् ८ नाडिकायाः मानमाह उ
भीयते येन तेनिडकानेपात्रे षट्पलताम्रविरचितं पंचगुंजामाषैः तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेण
रचितैः कृतमूलच्छिद्रं तेन च्छिद्रेण यावत्प्रस्थपरिमितं जलं प्रविशति तेन वस्तु तेनिमग्नं भवति तावान्कालो ना

ना।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

38A

अहनी अहोरात्रे ॥१०॥ मानुषमासात्मकं पत्रं दिवौकसां तेनैवाब्दः देवानामहोरात्रं प्राहुर्द्वादश मासाः ॥११॥ अनेन क्रमेण।
अर्कोऽस्तम्भानितमासाः त्रपश्यतीत्याह ॥१२॥ दर्शाद्दर्शावधिः त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः रविसंक्रान्तिविहितः सौरो
मासो विगण्यते तैः ग्रहाश्चेट्टादयः अतान्त्यादिस्थितादीनि ताराग्र्मानि नक्षत्राणि तदुपलक्षितेन दृष्टान्तो भूतेन
एकाब्दवक्रे तत्र स्थितो निमिषः कालात्मा विभुरीश्वरः सूर्यः नगाद्द्वादशारं यथा चक्रं भुवनकोशं पर्येति पर्ये-
ति ॥१३॥ संवत्सरादिभेदमुग्मौ रवावादित्यस्य तस्य सावनचान्द्रनाद्यान्यमासभेदेन दश्यः केचित्तु अनेक मानुः यदा
शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति ॥१३॥ तदा सौरचान्द्रमासयोर्युगपदुपक्रमो भवतीति स संवत्सरः ततः सौरमा
यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे पक्षः पञ्चदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद ॥१०॥ तयोः समुच्चयो
मासः पितॄणां तदहर्निशं द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥११॥ अयने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वाद-
श स्मृतः संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः ॥१३॥ संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितं ॥१२॥ ग्र-
हर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् ॥१३॥ संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च अनुवत्सरो वत्सर-
श्च विदुरैवं प्रभाष्यते ॥१४॥ यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन् स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः
नेनवर्षं षट् दिनानि वर्धन्ते चान्द्रमानेन च षट् दिनानि ह्रसन्ते इति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरप्यब्दा-
न्तो भवति एवं तयच व्यथानन्तरं तास्त्रोनपञ्चवर्षाणि गच्छन्ति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवेतां ततः पुनः सह संव-
त्सरो भवतीति ॥१४॥ एवंभूतः कालात्मा नित्यमश्रमेनैः उपासनीय इत्याह यः इति सृज्यकार्यं प्रपञ्चादि
तद्विषया वीजादीनां शक्तिं कालरूपया स्वशक्त्या उरुधा उच्छ्वसयन् कार्याभिमुखीकुर्वन् दिवि नभसि धाव-
ति कोऽसौ भूतभेदः महाभूतविशेषः तेजोमण्डलरूपी सूर्यः किमर्थं धावति अतः पुरुषस्याभ्रमाय भ्रमः मोहः
तन्निवृत्तये आयुर्हरणेन विषयासक्तिं निवर्तयन्नित्यर्थः सकामानां तु गुणमयं स्वर्गादिफलं कर्मभि

विस्तारयन्तस्मै संवत्सरपञ्चकाय बलिं कुरुत इत्यर्थः १५

इदं स्वस्वमानेन वर्षशतमायुर्गणितं प्रत्यहं कल्प्यते सृज्यते इति कल्पः त्रैलोक्यं तस्माद्बाह्यतो विदो ज्ञानिनः १६
योगराद्धेन योगसिद्धेन १७ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युक्ते श्लोकस्य मध्ये तोत्तान्तवेष्प्रवर्धीयते इत्यवधाने संध्यां-
शसहितं निरूपितं १८ कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि संध्यासंध्यांशयोश्चत्वारि चत्वारि शतानि च एवं त्रेतादिष्वपि योज्यं ।
१९ युगस्य पूर्वसंध्या अंते संध्यांशः उक्तानि संख्यायेयोः तयोरंतरे यः कालः स युगं तस्य विशेषमाह यत्रेति

विदुर उवाच पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतं परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः क-
ल्पाद्बहिर्विदः १६ भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु विश्वं विचक्षते धीरा यो-
गराद्धेन चक्षुषा १७ श्रीमैत्रेय उवाच कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं दि-
व्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितं १८ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथा-
क्रमं संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च १९ संध्यासंध्यांशयोरंतरेण यः
कालः शतसंख्ययोः तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते २० धर्मश्चतुष्पा-
न्मनुजान्कृते समनुवर्तते स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्द्धता २१ त्रिलो-

गतात्मे आदिधर्मविशेषो यत्र विधीयते इत्यर्थः कृतयुगे तत्संध्यांशयोर्नियतत्वान्येन युगेन साधारणत्वात्
साधारणधर्मस्य संध्यासंध्यांशयोरवस्थत्येव २० चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषु पादेनैकैकपादेन अतिह्रसति पापेन वर्धमाने-
नाधर्मेण हेतुना एतच्च स्वरूपकथनमात्रं वैराग्यार्थं न तु धर्मसंकोचार्थं २१ त्रिलोक्या बहिर्महर्लोक-
मभिव्याप्य चातुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनं यत्र यस्मिन् विश्वसृजः प्रस्तानि मीलंति स्वापिति २२ ॥

39-A

तत्र दिनस्थितिमाह निशावसान इत्यादि सार्धैश्चतुर्भिः वर्त्तते यामन्वं जनवाप्नवेद्विस्पर्धः २२ किं विदधि-
कां युगानामेकसप्ततिं चतुर्युगपरिपालकः क्रमेण भवंति सप्तर्षिप्रभृते यत्तु युगपत्तस्मिन्काल एव भवंति सु- ना३
रेशा इंद्रः तानुवर्तते ये गंधर्वादयस्तेपि २४ त्रैलोक्यं वर्तयतीति तथा स्वमूर्तिभिः मन्वंतरावतारैर्मन्वादि-
भिर्हीतभूतेनाविष्कृतपौरुषाकारः सन् विश्वं पाति २५ रात्रिगतां स्थितिमाह पंचभिः तमसो मात्रां लेशं।

निशावसाने आरब्धो लोककल्पोनुवर्तते यावद्दिनं भगवतो मनून्भुंजंश्चतुर्दश २३ स्वं स्वं कालं
मनुर्भुंक्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम् मन्वंतरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः २४ भवंति चैव युगप-
त्सुरेशाश्चानु ये च तान् एष दैनंदिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः २५ तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो
यत्र कर्मभिः मन्वंतरेषु भगवान्बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः २६ मन्वादिभिरि-
दं विश्वमवत्युदितपौरुषः तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः २७
कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये तमेवान्वपिधीयंते
लोका भूरादयस्त्रयः २८ निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्त-
शशिभास्करं त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संक-

प्रतिसंरुद्धः प्रत्याहृतो विक्र र्षणाग्निना २९ यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्ज मो येन प्रवृत्तमनुवर्त-
हृष्टशेषं यस्मिन् २७ तदेव स्पष्टयति नं भृग्वादयोऽर्दिताः अपिधीयंते इति कर्मकर्तरि प्रयोगः
३०
निशाहिता भवंतीत्यर्थः कथं निर्मुक्तौ राहितौ शशिभास्करौ यया भवति तथा ऊष्मभयवस्तु किंतु-
पाय : संकर्षणमुखाग्निस्तेनोष्मणार्दिताः संतः जनलोकं यान्ति ३० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

40

श्री भाग० टी० तृ०

कल्पांते चैधिताः सिंधवः समुद्राः उत्कटश्चाटोपः क्षोभो येषां तैश्चंडैर्वातैरीरितोर्मयस्य ३० जनलोक आलो
यो येषां महर्लोकवासिनां लोकानां चैतैः ३१ वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतेन सर्वेषां प्राणिनामायुषः
परस्यापि केशवस्य ब्रह्मणो यदायुः तदपक्षितमपक्षीणमिवेति लोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः ३२ अपक्षीण
त्वमाह यदिति ३३ एवं स्वपरार्धस्यादौ इति त्रिभिः ब्रह्मकथनमात्रे ३४ पाद्मत्वे हेतुः यदिति ३५ अयं त्विति

तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पांतेधितसिंधवः प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० अंतः स तस्मिन्सलिल
आस्तेऽनंतासनो हरिः योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ३१ एवंविधैरहोरात्रैः कालग
त्योपलक्षितैः अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतं ३२ यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते
पूर्वः परार्धोऽपक्रांतो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ३३ पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् कल्पो य
त्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ३४ तस्यैव चांते कल्पोऽभूत् यं पाद्ममभिचक्षते यद्धरेर्नाभिसर
सः आसील्लोकसरोरुहं ३५ अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत वाराह इति विख्यातो
यत्रासीत्सूकरो हरिः ३६ कालोयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते अव्याकृतस्यानंतस्य अनाद
र्जगदात्मनः ३७ कालोयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धांत ईश्वरः नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममा
निनां ३८

तीयस्यादौ वाराहः कल्पः कथित इति संबंधः ३६ तदेवं कालेन निर्मितेन सत्त्वानामायुः परिमाणमु
क्त्वा कालस्येश्वरस्य दुरत्ययत्वमाह कालोयमिति पंचभिः उपचर्यते केवलेन न तेनापि क्रमेणायुर्गणनेन
त्याह अव्याकृतस्य कार्योपाधिशून्यस्यानंतस्य तस्यादेश्च जगदात्मनो जगत्कारणस्य ३७ नन्वविद्य
देकालस्याप्यसामर्थ्यादित्याह कालोयमीश्वरो समर्थोपि भूम्नः परिपूर्णस्य ईशितुं नियंतुं न प्रभुः समर्थः यतो धा
ममानिनां देहगेहाभिमानिनामेवेश्वरः ३८

४०

40A

महदादयस्तैर्युक्तैस्तत्कार्यैः पंचयज्ञात्मक विकारैः षोडशभिर्युक्तैरष्टप्रकृतिसंयुक्तैः सहितः तदारब्धश्चायं ब्रह्मांडकोशः
शेषगतबहिःप्रदेशो परिमाणवह्न्यात्मेनाप्यनेनान्वयः कीदृशः अंतः पंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्च विशेषा
(पृथिव्यादिभिः) दिभिः सप्तभिरावृतः ४० कीदृशैः अण्डकोशात्प्रमाणाद् दशगुणोत्तरोत्तराधिकैर्यत्र यस्मिन् बहिश्च विशेषादि नके
नमपरमकणवा पिंडभ्रमापि तद्यंते ४१ सर्वेषां कारणानां कारणं धाम स्वरूपं ४२ इति भावार्थदीपिका
यामेकादशोऽध्यायः ॥ द्वादशे तु कुमारादिमनःसर्गासमर्थनात् कार्यद्वैधेन योनश्च सृष्टौ सर्गो नु
वर्णते अग्रे इति प्रकाशस्वरूपस्य अविद्याकृतौ समर्जेत्यादिना स्वरूपाप्रकाशः मोहो देहाद्यहं

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः अण्डकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तृतः ४० दशोत्त
राधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ४१ तदाहुरक्षरं ब्रह्म
सर्वकारणकारणं विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ४२ इति श्री भागवते तृतीयस्कंधे
एकादशोऽध्यायः ॥ श्रीमैत्रेय उवाच इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः महिमा
वेदगर्भोऽथ यथास्राक्षीन्निबोध मे । ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् महामोहं
च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः २ ॥

बुद्धिः महामोहो भोगेच्छा तामिस्रः तत्प्रतिघाते क्रोधः अंधतामिस्रः तन्नाशे अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः तदेवोक्तं
वैष्णवे तमोऽविवेको मोहः स्यादंतःकरणविभ्रमः महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा मरणं ह्यंधतामिस्रं
तामिस्रः क्रोध उच्यते अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन इति पातंजलेऽप्येत एवोक्ताः अविद्यास्मि
तारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशाः इति श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्तो वा अज्ञानं विपर्यासं भेदं भयं शो
कं । तदुक्तं स्यात्तथा विपर्यासेत्यादि १ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

41

श्री भाग टी ३

नेवह्वमन्यतनाभ्यनंदत् ३ यद्यपिप्रतिकल्पंसनकादिसृष्टिर्नास्तितथापिब्रह्मसर्गत्वादिहोच्यतेवस्तुतस्तु
त्वेसमीदृशएवपूर्वकल्पेभवंति सनकादयस्तुब्राह्मकल्पस्यैवशापवानुवर्तनेन ४ स्वभूर्ब्रह्मा ५ अवध्यातोऽव

दृष्ट्वापापीयसींसृष्टिंनात्मानंबह्वमन्यत भगवद्ध्यानपूतेनमनसान्यांततोऽसृजत् ३ सनकंचसनंदं
चसनातनमथात्मभूः सनत्कुमारंचमुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ४ तान्बभाषेस्वभूःपुत्रान्प्रजाःसृज
तपुत्रकाः तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः ५ सोऽवध्यातःसुतैरेवंप्रत्याख्यातानुशास
नैः क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे ६ धियानिगृह्यमाणोऽपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः स
द्योऽजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः ७ सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः नामानिकुरु
मेधातःस्थानानिचजगद्गुरो ८ इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन् अभ्यधाद्भद्रयावाचा
मारोदीस्तत्करोमिते ९ यदरोदीःसुरश्रेष्ठसोद्वेगइवबालकः ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्नारुद्र
इतिप्रजाः १० हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृतानि
ते ११ मन्युर्मनुर्महिनसोमहांछिवऋतध्वजः उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः १२ धीर्
वृत्तिरुशनाउमानियुत्सर्पिरिलांबिकाः इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः १३ गृहाणै
तानिनामानिस्थानानिचसयोषणः एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः १४ इत्यादि
ष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः सत्वाकृतिस्वभावेनससर्जात्म
समाःप्रजाः १५

तातैःप्रत्याख्यातमनुशासनंयैः ६ सद्यस्तमन्युस्तत्क्षणमन्युः ७ बालकइव १० अग्रेपूर्वमेवकृतानि
मया ११ सयोषणःसस्त्रीकः एभिःस्थानैर्नामभिश्चयुक्तः १४ सत्ववत्तमाकृतिःनीललोहितनाम

रुद्राणांग्रसतान्दृष्ट्वा १६ स्वसृष्टान्सृजति १७ अथस्वदक्षिणादंगुष्ठात् देहं तोवेराणकृतं सर्गं वक्तं तदेत स्यागेन का॥

रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समंताद्ग्रसतां जगत् निशाम्यासंख्यशो यूथान्प्रजापतिरशंकत १६ अलं प्रजाभिः
सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम मया सह दहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः १७ तप आतिष्ठ भद्रं ते स
र्वभूतसुखावहं तपसैव यथा पूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् १८ तपसैव परं ज्योतिर्भगवंतमधोक्ष
जं सर्वभूतगुहावासमंजसा विंदते पुमान् १९ श्रीमैत्रेय उवाच एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गि
रांपतिं बाढमित्यमुमामंत्र्य विवेश तपसे वनं २० अथाभिध्यायतः सर्गं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे भ
गवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः २१ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः भृगुर्वसि
ष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः २२ उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोंगुष्ठात्स्वयंभुवः प्राणाद्वसिष्ठः संजा
तो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः २३ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोरृषिः अंगिरा मुखतोक्ष्णोत्रि
र्मरीचिर्मनसोभवत् २४ धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लो
कभयंकरः २५ हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् आस्याद्वाक्सिंधवो मेढ्रान्निरृ
तिः पायोरघाश्रयः २६ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः मनसो देहतश्चेदं जज्ञे वि
श्वकृतो जगत् २७ वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नः श्रु
तं २८ तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः मरीचिमुख्या मुनयो विश्रंभात्प्रत्यबोधयन् २९

रुद्राणामाह वाचमित्यादिना २८ ननन्नो यत्पूर्वैर्ब्रह्मादयोऽप्येवानेरतन्न कृतं अंगजं कामं ३० ॥ ॥ ॥

42

श्री
भाग
टी
४२

तेचीयसामतितेनस्विनामपिसश्लोकंसमकीर्तिदंनभवतियेषांतेनीयसोवृतं ३१ तन्वीनतं ३२ कथंसत्वामी
नामिध्यायतःस्वष्टुःश्लणःवत्सःमर्त्यपुत्रान्समेगतान् ३३ वानहोत्रंहोत्रादीनांवत्तर्णंकर्मकर्मतन्त्रयत्न।
विस्तारःउपवेदैःपुराणैःन्यायैर्नीतिशास्त्रैश्चसहस्रश्चमान्तहृतयश्चासन् ३४ नावनेस्तुवेभ्यः ३६ वान

तेनीयसामपिसेतत्स्त्रश्लोकंजगद्गुरो यद्गुनमनुतिष्ठैवेलोकःक्षेमायकल्पते ३१ तस्मैनमो
भगवतेयइदंस्वेनरोचिषा आत्मस्थंव्यंजयामासमधर्मंपातुमर्हति ३२ सतुस्यगणानःपुत्रान्स्वे
दृष्टाप्रजापतीन् प्रजापतिपतिस्तन्वंतत्याजव्रीडितस्तदा ३३ तोदिशोजगृहुर्घोरांनीहारंयद्वि
दुस्तमः कदाचिद्ध्यायतःस्वष्टुर्वेदाआसंश्चतुर्मुखात् कथंस्रक्ष्याम्यहंलोकान्समवेतान्यथापुरा।
ना वानहोत्रंकर्मतन्त्रमुपवेदनयैःसह धर्मस्यपादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ३५ वि ऽवा
च सवैविष्णनामोशोवेदादीन्वावतोसृजत् यद्यद्भनासृजद्देवस्तन्मेशृणुहितपोधन ३६
मे य वाव ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः शास्त्रमिज्यांस्तुतिस्तोमंप्रायश्चि
तंव्यधात्क्रमात् ३७ आयुर्वेदंधनुर्वेदंगांधर्ववेदमात्मनः स्थापत्यंचासृजद्वेदंक्रमात्पूर्वादिभि
र्मुखैः ३८ इतिहासपुराणानिपंचमंवेदमीश्वरः सर्वेभ्यएववक्त्रेभ्यःससृजेसर्वदर्शनः ३९ षो
डशुक्थौपूर्ववक्त्रात्पुरीष्याग्निष्टुतावथ आप्तोर्यामातिरात्रौचवाजपेयंसगोसवं ४० विद्या

होत्रस्यहिक्रममाह शास्त्रमप्रगीतमंत्रंस्तोत्रंहोतुःकर्मइज्यामध्वर्योःकर्मस्तुतिस्तोमःस्तुतिः संगीते
स्तोमेनतदर्थंजनकृसमुदायंत्रिवृत्स्तोमोभवतीत्यादिविहितमुद्गातुःप्रयोज्यंप्रायश्चित्तंब्रह्मणः ३७
उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमितित्र्यानोमुखैःस्थापत्यंशिल्पकर्मशास्त्रं ३८ कर्मतेनक्रममाह षोडशी

त्मा।

क्रियेति शौचं देवतास्येव स्नानादि शुद्धिः परमात्मोतिस्मृतेः दानमिति दयाभूताभयप्रदानं सकलोनार्थेतियो
इत्यामिति वचनात् एवं वनपः शौचं दयासत्यमिति पादाः कृते कृताइति प्रथमस्कंधोक्तं गृविरोधः ४॥ सावित्रं ब्र
ह्मचर्यं उपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानस्य त्रिरात्रं प्राजापत्यं व्रतमाचरतः सांवत्सरं प्राक्ष्वेदग्रहणात् नैष्ठि
ष्ठिकं वार्ताः विविधा इह कृष्यादिवृत्तिः संचयो याजनादिवृत्तिः शालीनमयाचितवृत्तिः शिलोञ्छेन पतितकणोस
वृत्तिः एकवचनमार्षं इत्यनाम गृहे वृत्तिः इति यहा शिलोञ्छ इति द्वे द्वे कोसप्तमी एवं वृत्तिभेदेन गृहे स्थिताः
सप्ततीत्यर्थः ४९ वनेस्थिताः वनाः तत्र वैखानसाः अकृष्टपच्याशनः वालखिल्याः नवे अन्ने लब्धे पूर्वसंचि

सावित्र्यं प्राजापत्यं वचालेवा यथेष्ट तथा वार्तां संचय शालीनाशिलोञ्छ इति वेश्मकृद् ४४ वैखानसा वा
लखिल्यौदुंबराः फेनपा वने न्यासे कुटीचकः सर्वे बहूदोदं स निष्क्रियो ४५ अनीशिकी त्रयीवार्ता
दंडनीतिस्तथैव च पूर्वं व्याहृतयश्चासन्महाव्याहृतयस्ततः ४६ ॥

तावत्त्यागिनः उदुम्बराः प्रातः उत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः फलादिभिर्जीवन्तः फेनपाः स्वयं
पतितैः फलादिभिर्जीवन्तः कुटीचकाः स्वाश्रमकर्मप्रधानाः बहूदकाः कर्मापसर्जनीकृत्य ज्ञानप्रधानाः हंसो
ज्ञानाभ्यासनिष्ठः निष्क्रियः परमहंसः एते च सर्वे यथोत्तरं श्रेष्ठाः न्याय्यादीनां पूर्वादिक्रमेण तान्निमाह अन्वी
क्षिकीति अन्वीक्षिकी तर्कविद्या धर्मकामार्थविद्याः भूर्भुवः स्वरिति व्यस्ताः स्तिस्रः समस्ताश्चतुर्थी यथाह
आश्वलायनः एवं व्याहृतयः प्रोक्ता व्यस्ताः समस्ता इति यज्ञो महः इति चतुर्थी तथा च श्रुतिः भूर्भुवः स्व
रितिवा एतास्तिस्रो व्याहृतयः तासामहस्मै तां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयते मह इति हृत्स्वनः हृदया
काशात ४७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा०
टी०
६२

43

स्तुतः स्वायुतः प्रत्युहस्वत्तावादीनिष्कृतेः ॥ ४४ ॥ सहाकल्पेवृत्ताश्शाहूयत्तमहृपोभवादिभुक्तंतेदेवशायनवर्णोनास्तुतमिमा
ह् सर्वोऽस्मिसार्थेनस्पर्शैः कादिवर्णावर्गपंचकेस्वरैंकारादैः ॥ ४५ ॥ ऊष्माणशोषसहवन्तके प्रतस्यायरत्नवृः समस्व
राः बहुमादयः विहारेणाक्रीडया ॥ ४६ ॥ प्रतपवशाहूतत्वात् श्रीपरमेश्वरोनित्यप्रकाशोनस्त्याह व्यक्ताव्यक्तौ श्र
व्यक्तः प्रणवः तदात्मनः तस्यवल्लणः परः परमेश्वरस्याभातिकीदृशः ब्रह्मपरिणतः नत्राव्यक्तात्मनोब्रह्मरूपा

तस्योस्मिगासीत्सूक्ष्मध्या गायत्रीवक्रोविभोः त्रिष्टुप्मांसात्स्नुतोनुष्टुब्जगत्यस्थ्नःप्रजापतेः ॥ ४७ ॥ मज्जायाः
पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहतीप्राणतोभवत् स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरादेहउदाहृतः ॥ ४८ ॥ ऊष्माणमिंद्रियाण्याहु
रंतस्थाबलमात्मनः स्वराः सप्तविहारेणभवंतिस्मप्रजापतेः ॥ ४९ ॥ शब्दब्रह्मात्मनस्तानव्यक्ताव्यक्तात्मनः
परः ब्रह्मावभातिविततोनानाशक्त्युपबृंहितः ॥ ५० ॥ ततोपराम्रुपादायसमेसर्गायमनोदधे ॥ ५१ ॥ ऋषीणांभू
रिवीर्याणामपिसर्गमविस्तृते ज्ञात्वातद्धृदयेभूयश्चिंतयामासकौरव ॥ ५२ ॥ अहोअद्भुतमेतन्मेव्यापृतस्या
पिनित्यदा नह्येधंतेप्रजानूनंदैवमत्रविघातकं ॥ ५३ ॥ एवंयुक्त ॥ ५४ ॥
कृतेस्तस्यदैवंचावेक्षतस्तदा कस्यरूपमभूद्द्वेधायत्कायमभिचक्षते ॥ ५५ ॥ ताभ्यांरूपविभागाभ्यांमिथुनं
समपद्यत यस्तुतत्रपुमान्सोभूनमनुस्स्वा

यंभुवःस्वराट्

विततोविभाति व्यक्तात्मनोनानाशक्त्योपबृंहितः इंद्रादिरूपोवभाति ॥ ५६ ॥ याःसर्वविसृष्टामतीनीहारतेमोभ
वृत् ततोपरोप्रतिविद्धकामोसंक्रांतत्वेशब्दब्रह्मतत्वस्यसदात्मेव ॥ ५७ ॥ तत्त्वतत्परूपकारणमाह ऋषीणा
मित्यादिना ॥ ५८ ॥ पुनःकृतःपश्चाद्वितनुतेवेतः प्रत्यवकस्यब्रह्मणः इदंद्विधाभूतमित्यायोक्तायमया।

स्त्री।

॥ ६ ॥

तृतीयस्कंधे

६२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

43-A

यास्त्रीमास्यमदिष्यासीत् एधांवभूविरेवृद्धिमामाः ५२ तदेवाहसवापीति ५८ यतोयासोसेनतिभिः ५० इति।
श्री भा टी का तृतीयस्कंधेद्वादशोध्यायः १२ अथोदशभिस्स्वायंभुवमनोरेकस्मिकाल्पनो यरागुह
तुंगइच्छाकोमहीत्यनुसदने स्वायंभुववचः तदेहोशात्रान् २ विसुकसेनोहरिवाअथायस्य ३ अतस्त

१८ स्त्रीयाऽस्मीखतरूपाख्यामहिष्यस्यमहात्मनः तदामिथुनधर्मेणप्रजाह्येधांवभूविरे ५४ सवा।
पिशतरूपायांपंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौतिस्रः कन्याश्चभारत ५५ आकूतिर्देवहू
तिश्चप्रसूतिरितिसत्तम आकूतिंरुचयेप्रादात्कर्दमायतुमध्यमांदत्वापादात्प्रसूतिंचयतश्चा
पूरितंजगत् ५८ इति भा वते तौ स्कंधेद्वादशोध्यायः १२ श्रीशुकउवाच निशम्य
वाचेवदतोमुनेः पुण्यतमानृप भूयः पप्रच्छकौरव्योवासुदेवकथादृतः १ विदु उ व
सवेस्वायंभुवः यतित्वस्यप्रियापत्नी किंवकारततोमुने २ चरितंतस्यराजर्षेरादिराजस्यसत्तम
ब्रूहिमेश्रद्दधानायविष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्यपुंसांसुचिरश्रमस्यनन्वंजसासूरिभिरीडि
तोर्थः तत्तद्गुणानुश्रवणंमुकुंदपादारविंदंहृदयेषुयेषां ४ श्रीशु उ इतिब्रुवाणंविदुरं
विनीतंसहस्रशीर्षश्चरणोपधानं प्रहृष्टरोमाभगवत्कथायांप्रणीयमानोमुनिरभ्यचष्ट

सप्तश्रीनिवासस्यचरितेश्रोतव्यमित्याह श्रुतस्येति श्रमेयस्मिंस्तस्यपुंसोश्रुतस्यश्रयमेवार्थईडितः स्तुतः ननु
येषांहृदयेस्तितेषांभागवतानांगुणानुश्रवणं ४ सहस्रशीर्षः श्रीकृष्णस्यचरणोउपाधीयतेय।
स्मिन् श्रीकृष्णः प्रीत्यायस्यमहाभुरुवस्योत्संगेकृत्वोचरणंस्थापयतीत्यर्थः तमभ्यचष्टाभ्यभा

स्त २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग.
टी.
४४

त्वमेवैकः पिता सर्वेषां जनानां जन्मकृद्वृत्तिदः पोषकश्च त्वमेव अतस्त्वत्तः यद्यपि अन्यो दाता नास्ति अथापि अस्माकं ते शुश्रू-
षा केन कर्मणा भवेत् न हि त्वं दीनस्त्वत्तोऽन्यः दृश्यते आत्मशक्तिषु अस्माकं शक्येषु कर्मसु मध्ये केन कर्मणा भवेत्
तद्विधेहि इदं कर्तव्यमिति कथय यत्कृत्वा यस्मिन्कृते सति विष्वक् सर्वतः ९ वां युवाभ्यां स्वस्ति भद्रं स्तात् भूयात् अस्मभ्यं
दीनिष्यावः यथातः मामाशाधि अनुशाधीत्येवं आत्मना स्वयमेवार्पितं निवेदितं अतः प्रीतोऽस्मि १० अपचितिः पू-

श्रीमैत्रेयः यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः प्रांजलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ६ त्व-
मेकः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ७ त-
द्विधेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ८ श्रीब्रह्मोवा-
च प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितं ९ ए-
तावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः १० स त्वमस्याम-
पत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ११ परं शुश्रूषणं मह्यं स्या-
त्प्रजारक्षया नृप भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति १२ येषां न तुष्टो भगवान्यज्ञलिंगो ज-
नार्दनः तेषां श्रमो ह्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयं १३ श्रीमनुरुवाच आदेशेऽहं भगवतो वर्तेया-
मीवसूदन स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो १४ ॥ इति शेषः सनकादयो न ऊर्ध्व-
नाप्रसूत अतो
तिकर्तव्यं किमिति कथयिष्याम इत्येवंभूतो गतो मत्सरो येभ्यः १० गां पृथ्वीमनुगाधिपालय यज्ञैः पुरुषं हरिं ११
प्रजापालकस्य तुष्टो भविष्यति १२ यज्ञलिंगो यज्ञमूर्तिः अपार्थाय यस्मात्केवलं श्रमायैव तत्सर्वं
यद्यस्मात् आत्मैव स्वयं नादृतः तस्मिन्नतुष्टे स्वार्थस्यैवासिद्धेः सर्वात्मत्वाद्भगवतः १३ वर्तेय वर्तिष्ये अ-

44A

महीवेदिस्थितश्चाह यदोकः स्थानंमामहीहदेवप्रसादेयाः १५ शर्वपानेकृतेतपिशुनरकोऽद्यवोद्भुतानामयो।
मध्येसत्रामवसन्नोनिमग्नमनुद्रेप्येऽद्हरिष्यामि १६ विंतामेवाह स्तम्भतोवार्भिरसंारसानलेदं स्वरेणसर्वोनिग्र
हैः मेप्रतुष्टेयमपवविदधानसंपादयतवराहलोकः स्तम्भवराहः १८ एवमुच्यश्राकाशोस्थितःसन् १९ वि
यदोकःसर्वभूतानांमहीमयामहाभासि प्रस्याउद्दरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयतो १५ श्रीमेय
वाच यद्मष्टोत्सयोमध्येतयामश्रामवेत्पगां कथमेनांसमुद्रेप्यइतिदधोधियाविरं १६ सजतो
मेस्तोतिर्वार्भिःस्नावमानारसंागता अथात्रकिमनुष्टेयमस्माभिःसर्गयोजिते: १७ यस्माद्देहह
द्यातदासेमदंशोविदधानेन इत्यभिध्यायतोन्नासाविवरासहसानव १८ वाराहतोकपतिरगादंगुष्ट
परमाणतः १९ तस्याभिपश्यतःखस्थःक्षणेनकिलभारत गजमात्रंप्रववृधेतदद्भुतमभून्महत् २०
मरीविप्रमुखैर्विप्रैःकुमारैर्मनुनासहदृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासविच्चधा २१ किमेनत्सौक
रव्याजंसत्वंदिव्यमवस्थितं अहोवताश्चर्यमिदंनासायामेविनिःसृतं २२ दृष्टोंगुष्ठशिरोमात्रः
क्षणाद्गंडशिलासमः अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः २२ इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणः
सहपुत्रभिः भगवान्यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः २३ ब्रह्माणंहर्षयामाससहारविस्ताद्
नेनस्वान् स्वगर्जितेनककुभः प्रतिस्वनयताविभुः २४ गुष्ठम्माणेहृष्टःगंडा
श्रेथाःनेकथा २५ सर्वमे
शिलाप्रकाणावाणाःस्यलपाषाणःतस्मायतःश्रीविस्मःनिजरूपतिथानेनमेमनःखेदयन्निति
२७ मीमांसमानस्यसनःजगर्जागर्जनंविभीषंदनत्यः २८ गर्जनप्रयोजनमाह ब्रह्माणमिति २९ ॥

85

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

45

श्री भा० टी० स्कं० ७ अ० ८ — नैनु २

ब्रह्मविदं न ज्ञात्वानुकल्पणाधनिंद्यनिस्यात्यनपः स्ववेदः नस्यदत्यिस्तुनाशाकुंनेइ निपुनरुक्तिः प्रसिद्धिर्व्यापन्ना
र्थापविभिः पवित्रैः ऋग्यजुः सामभेदैः प्रस्तवन ३४ वेदविनत्वान्नर्तिपस्पमः प्रतिपवाम्नेनागुणार्वइती
नितयातनेषां ब्रह्मणो ज्ञानितं वेदमवधार्यतान्वा २९ कथंभूतः सज्ञाविवेषोन्यपेतायामाह उभ्यां उग्रं
त्विमामनः पुच्छाग्रनखविवरप्राकारावातीकदेवाः कादिनः सदाः स्कंधादाल्मनावनिगारीवारिवे
माणाय स्पासमानस्य खुरगाहतानिव्रशत्रुणाय नसितदंष्ट्रः उक्तदंष्ट्रः ईतालिवीक्षणमेवंस्यातिरा

श्री नि ग्राम्य ने ब्रह्मविदं स्ववेदत्वायिम्माया मयसकवस्य ननस्तपः सत्यनिवासिनस्तेविभिः
पवित्रैर्जुनयोगुणान्न ३५ नेषां सततो वेदविनानमर्तिद्वैलावधार्यान्नगुणानुवादं विनयभूयो
ि विनुधोदस्यायगनेहृली लोजनत्तमाविवेश ३६ उग्रीमवालः खुचरः कठोरः सटाविधून्नन
= रोमन्वाकः स्वुराहतोध्रःसितदंष्ट्रः ईत्वान्यातिर्वभासेभगवान्महीध्रः ३७ घ्राणेनदृष्ट्वाः पदवी
विजिघ्नक्रोडापदेशः स्वयमध्वरांगः करालदंष्ट्राप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोविश
त्के ३८ सवज्रकूटांगनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् उत्सृष्टदीर्घोमिभुजैरिवार्तश्चु

लोकोयस्यानंदप्रकाशानताभावान् वभासेप्रशोभतमहीध्रः हर्षविस्मयाइव्हता ३७ क्रोडापदेशः वराह
स्वस्त्यास्तवयज्ञपुरांगोपिप्रभुरिव घ्राणेनविजिघ्नन्गणतः सोत्पन्नविप्रानउद्वीक्ष्य ऊर्ध्ववेदकेजलमा
विप्रात ३८ नद्वेवितनः समुद्रधाति उत्सृत्वातेसउदन्वान्समुद्रः प्रार्तदववतनयन्शब्दंकुर्वन् भायन्सेस्त्र
मोपान्हिमामवंत्यवंतुक्रोशश्रांतंसाइप्रमाह उत्सृष्टाउन्नमाः प्रसारितादीर्घाकर्मयस्यवधुनास्ते
विलिखन्नतेवेदंनुः वज्रकूटोवज्रमयः पर्वतः नद्वदंगयन् श्रीभगवतस्तस्यनिपातवेगेनविशीर्णाः कु

४५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४५A

नदा रसायां रसातलं गो रूपां दीं ददर्श कुत्रिपरः चीर्णापदं षिसवनात्मकानि पर्वाणि यस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः किंकु
र्वन्नल्परयाग्रस्यतायाः खुराः नम्रदृष्टेः दंष्ट्रैरपोदरयन् कथमुत्पाव पारे अन्यारागंपार स्कुन्यानोपारमवसा।
नेययाभवतित यावि दास्यन कथंभूतामग्रेप्सलयसमयेतत्रतास्वक्षस्तुपवः क्षिपायिशुः सन् जीवाधीयते
यस्यांमवंजीवाधारभूतायांस्वयमभिधत्तप्रभिन्नत्वेनदधारजदंरेधृतवानित्यर्थः अनेनाइवरणानांनायंस
यो नयति ४० रसायाः सकाशादुत्थितः सरूरुचसमस्यगशोभततत्राप्यभासिगदाप्रयुम्नप्राराक्षुतनंथाव
पातिन्वेतेनमहः महनाहोविक्रमोयस्यतंदैत्यस्कनाभंचक्रनेद्वंत्संदीपितः तीव्रोमन्युर्यस्यपद्मामंयंविघ।
तवैःस्तवरूपैरंबरंपंसदापडन्यारपारंत्रिपरूरसायां दद्शीगोतत्रस्तुष्परंयेयोजीवधानीस्वयमभ्यध
त ४१ स्वरेहृत्याहृत्यमहीनिमग्नामउत्थितः सरूरुचेरसायाः तत्रापिदैत्यंगदयापतंतस्वनाभसंदीपि
ततीव्रमन्युः तत्त्वानरूंधानसमस्तविक्रमेसलीलयेभंमृगराडिवांभसि ४१ ततद्धक्कपंकोकितगंडतुं
डो ययागजेंद्रोजगतीविभिंदन् ४२ तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयांग प्र
ज्ञायब्रह्मोजलपोतुवाकैर्विरंचिमुख्याउपतस्थुरीशं ४२ नमस्तुभ्यं जिततेजिततेजितयज्ञभावना
त्रयीतनुस्वापरिधुन्वतेनमः यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वराः तस्मैनमःकारणसूकरायते ३४ ॥
माऽनेकि मितिपृथिवंसमहस्म इतिसुनाभेनसंदीपितेमन्युः सश्रीभगवानसिंहोगजलीलयाजघान ३१ एवं
दीका ४२ गजेंद्रोजगतीलीलयाविदारयन्नेवमिकयायथाहृतागंडरुंडोभवतितथानरपरतुमेवपकस्तेनोकि
तभंडोतंरुवपस्तनज्ञानेतिपूर्वेणान्वयः ४४ प्रज्ञायांलत्याज्ञवाकः वेदस्कंसूक्तनमस्टशार्वाकोनाज्ञूवः
४२ भोप्रजितततेत्वयाजितंजितमितिसंभ्रमवीस्तायांपानरुक्तिः यज्ञेभावितेप्राक्रियतेइतितथाजयीवेदसः
वीनिलिल्युलीनपायाः कारणंसृष्टिपुब्धरणंतेनस्करय ३४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

46

श्री भाग टी ८८

यत्स्तात्मनां प्रपंचयतः स्तवेनिरूपमित्यादिवत्तर्भिङ्क्षुं दांसि गायत्र्यादीनि यत्ताद्रूभृतस्त्तुंदत्र्यायज्ञवादेनस्त्री भृगा
वदेत्र यवनाविधीयेन वर्हिः शत्रुद्री वीभावधार्थः दर्शपूर्णमासेषिवान्नहोत्रादिकर्मेच तत्रष्टयं २४ स्त्रक्रत्नहूः नेदे
मुखाय स्त्रवो नासिकयोः इडाभक्षणपात्रे चमसायद्दात्रु सोमपात्राणि प्राशित्रं चत्रलभागपात्रं गर्भस्य मेनेनेति प्रसने
मुखान वर्तिष्ठि दंचर्वणं भक्षणं २५ दीक्षादीक्षणीयेष्टिः प्रवृन्नमेवारंवारमभिव्यक्तिः उपसदः तिस्रः इष्टयः
शिरोधरं ग्रीवा प्रायणीयादीक्षानंतरेष्टिः उदयनीया समाप्तेष्टिः तेपवदंष्ट्रे यस्य प्रवर्ग्यः महावीरः प्रस्तुप

रूपेतवैतन्नउउरूपनात्मनोदुर्दर्शनं देवयरधाम्नके छेदासियस्पवविर्वाह्निशेमसाः ज्येष्टाशित्वप्रि
मुखान्नहोत्रं २५ स्त्रकृतं इप्रासीत्क्रवईशनाशप्योविज्ञेदं ते तेचमसाः कर्णरंध्रे प्राशित्रमास्यग्रसने
ग्रहास्त्वनेयन्त्र्वर्णणेनेभगवन्नग्निहोत्रं २६ दीक्षातुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वप्रायणी
योदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तवशीर्षकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयो
सवोहिते २७ सोमस्त्वरेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थावि
भेदास्तवदेवधातवः सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्तं सर्व
यज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः

भेदे सर्वक्रियेन सप्तयो होमरहितोग्निः प्रावसथ्यै उपासनाग्निः तयोर्द्वेद्वैकं तत्तनवक्रान्तरूपस्य शीर्षं प्रचितयः स्वि
तयः इष्टकाचयनानि पंचासवः प्राणाः २८ प्रातः सवनादीन्यवस्थितिरासने वा संस्थायवस्था वा अग्निष्टो
मात्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयातिरात्रोप्तोर्यामा इति संस्थाभेदाः त्वग्मांसादि सप्तधातवः सत्राणि द्वाद
शाहादीनि बहुयागसंघातरूपाणि अप्सोमो यज्ञः स सोमा क्रतवः तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं प्रवृत्तानां तदेवं

भागवतटीका ८८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

46-A

पर्वोक्तमेवसमपविकरूंकीर्तयंतः एतामेमतिन्मोनमइतिश्राखिलमेत्रादिरूपायक्रियात्मने सामान्यव्यापारूपाय।
किंवैराग्यपुरूःकर्मसाध्याममस्तुद्दिः ततोभक्तिः ततश्चात्मजयः विनिस्येयंतेनानुभाविनिसात्ताक्तेनेयज्ञानेन
स्मावंभूतज्ञानप्रदायगुरवेदेभूधरसमभूधरासपर्वतावनाद्दकार्त्रिणह्युतोगजेंद्रस्पदतादंतेन ३१ तयाधू
ताभूविराजतेरस्तुकमिदानीभूमंडलेननतद्रूपंविराजतेरत्माडः श्रयीतिश्रथेत्यकोनवैनरदेरूपोदतादंतेनधूत
यद्भूमंडलेवकाशिशोभतेशृंगेणोद्धरेनायोबनः तेनभूयमानिमहतःविश्रमोविलासः ३४ लोकावस्था।

नमोनमस्तेखिलमंत्रदेवताद्रव्यायसर्वक्रतवेक्रियात्मने वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभाविनज्ञानाय
विद्यागुरवेनमोनमः ३२ दंष्ट्राग्रकोट्याभगवंस्त्वयाधृताविराजतेभूधरभूःसभूधरा यथावनान्नि
सरतोदताधृतामतंगजेंद्रस्यसपत्रपद्मिनी ३३ त्रयीमयंरूपमिदंवसौकरंभूमंडलेनाथदता। व४
धृतेनते चकास्तिशृंगोढघनेनभूयसाकुलाचलेंद्रस्ययथैवविभ्रमः ३४ संस्थापयैनांजगतां।
सतस्थुषांलोकायपत्नीमसिमातरंपिता विधेमचास्यैनमसासहत्वयायस्यांस्वतेजोग्निमिवार।
णावधाः ३५ कः श्रद्दधीतान्यतमस्तवप्रभोरसांगतायाभुवउद्धिबर्हणं नविस्मयोसौत्वयिविश्ववि
स्मयेयोमाययेदंससृजेतिविस्मयं ३६ तवंयतस्त्वोपितासिएवेसतितत्रास्थिताःसे
नार्थंतेपत्नीजगतांमा
तः त्वयापित्रामहास्यैवप्रियेमात्रेतासमाविधेमनमनेकविध्यामः नमस्कारेणापविद्वरामेतिवास्वतेनः
धारणायांकिंयाज्ञिकाग्रंचतोग्निमरणोविबाधः तदिनवानपि ३५ इदंचनयानिडचकरकांननमित्याहुः क
श्रतिरक्षेभानवत्वयाकृतंभुवउद्धिवर्हणोद्धरणंत्वदन्यः कः श्रद्दधीतस्वहेयदथ्यवसेरितसर्थः तथिउ।
तस्मादविस्मयोनभवति यतोविश्वसर्वविस्मयायास्मिन्त्वत्तोयोभवानितिविस्मयमत्यद्भुतंइदंविश्वाकि

४८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विस्मयं दर्शयन्तः प्रार्थयन्ते विधत्व नो ऽतिप्रियम्। सदा नां श्रिया वा भिर्ये गेहे कृतां ऽयुत्तितानये श्रियावा प्रेव्वु विंदवस्तैः
मिथ्या मानावयं प्रविश्लोः कृता ः ४२ तव कर्मणा पारं यथैव ते लोके यितं ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः यस्यात्तवयो
गमायया योगगुणैः सह योगः तेन मोहितमना विश्वस्य मम ते विधेहि यथा तवा मविंत्यानन्तशक्तिं ज्ञात्वा
भजेत तथा त्वं दाणां प्रसादं कुर्वित्यर्थः ४४ उपास्यमानः स्वपुरुषाक्रान्त इति जलेपि यथा वणयामाथा।
विधुन्वता वेदमयं निजेन वपुषा तेनस्तप ः सत्यानि वीमितो वृये सदा श्रियो वो ऽद्भुत श्रियो वायुविंदुभिर्विमृष्ट
माना भृगु मयपाविता ः ४२ सर्वे वत ग्रहमतिस्तेन वैष तेन ये ः कर्मणा पार मेपावकमत ः यथो गम
यागुणा ः योगमा हितेन विश्व समस्त भगवान्निवेदिता ४४ मैत्रेय उवाच इत्युपस्थीयमानस्तेन तु।
निमिव त्वत्र वारिभिः सलिले स्वपुरुषाक्रान्त उपाय यता ः विता विनेम ४५ सहस्य भगवान् त्रयिं
मुक्तेनः प्रजापतिः रमायालीलया यत्नाम पश्यन्स्व यथा हरेः ४६ पुष्टवर्मता द्रुतिमेध।
सोऽहरिः कस्य सभद्रो कथनीयमायिनः शृण्वीत भक्त्या श्रवयेन वा शृणोति जनार्दनो ऽस्य श्रु
हृदि प्रसीदति ४७ तस्मिन्प्रसत्रे सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः अनन्य ४८
हृष्ट्वा भजतो गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः परां कौ नाम लोके पुरुषार्थसारवित्पुरा
कथानां भगवत्कथासुधां आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहाम् अहो विरज्येत विना नरेतरं ४९
नेदर्शयानि श्रुविनावत्कः ४९ कथनीयानि मायोति मायावतिं चरित्राणि श्रवयेत हृष्टस्व मार्थं उशृणोती
कमनीया हृदि प्रसीदति स्वमनसि सन्तुष्टनीत्यर्थः ५० यद्यपि स्वितभा सत्या पितप्रार्थनीयाः इत्याह
तामिराशीभिरलं लवात्मभिः न वत दा भजतस्वे फलं शोकनीयं इत्याह श्रीभगवद्भजनयति रेके
लाफलानतरहृष्टिं विना भजतो स्वपद प्राप्तिं स्वयमेव विधत्ते गुहाशयत्वात् प्रहेदत्तकी भक्तिं जान।

न ४९ अतः के नाम श्रुतकथानां पूर्वं दृष्टानां मध्ये कथं विद।
पीय विरज्येत विरमेत् नरेतरं पशुं विना ४२ ॥

47A

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये त्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशे निशायां तु तनहृच्छयव्याकुले संध्यायां कश्यपा
द्गर्भे से भवः कामनादितेः तेन तद्येन हरिणा भूमिरुद्धृता ग्रनु शुश्रुम तत्तस्य वा त २ मृधो युद्धं ३ साधु त्वं दृष्टवान् यस्मा
यत्तत्वेदर्शयवातारकथा पृष्ठासीति मर्त्यानां मृत्युपाशं विशातयति मोचयतीति तथा ४ तदेव दर्शयति ययेति ययाकथयात्
त्तानपदः पुत्रो ध्रुवः मुनिना नारदेन अर्भक एव यदा कथया यस्तं नेदादिभिर्विमानमानीतेन दास्य देहत्यागोऽपि हि
नः मृत्यादिति मत्वा मृत्योर्वा सत्रापि देहं न त्याजितं किंतु सोपानस्थानस्थ पदं दत्वा विमानमारुरोह विष्णुपदस्मात् हरेः

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः १३ श्रीशुकः निशम्य कौषारविणोपवर्णितां ह
रेः कथां कारणसूकरात्मनः पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलिर्न चातितृप्तो विदुरो धृतव्रतः १ विदुर उवाच
तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम २ तस्य चोद्धरतः क्षौ
णीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ श्रीमैत्रेय उवाच साधु वीर त्वया
पृष्टमवतारकथां हरेः यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीं ४ ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गी
तयार्भकः मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदं ५ अथात्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा
ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छतां ६ दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिं अपत्यकामा च
कमे संध्यायां हृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिं निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यगारे समाहितं ८

ब्रह्मोति दिति परीत्यापत्यं चाधिस्याग्रकृतस्वस्त्ययनं हि तेः इयेषतद्धिष्ठानं विभुरूपं हि दामयामिति १ तयोः
संग्रामे देत्वेन कं इतिहासं श्रुत्वानि पुत्रं पुरुष्टुतो देवानां ब्रह्मणा वर्णितमितिहासो मे याक्रतः धर्वदेवप्रश्नप्रसं
हिरण्याक्ष३ वाय प्रयमंदेवगणपकृशिष्टत्वानि प्रसंगमाह दितिरित्यादिना यावदध्याय समाप्तिः मरीचेः पुत्रं हृच्छयः का
मः तेनार्दिताग्रतः संध्यायामेव कामितवती ७ तदा पयसाग्निहोत्रं शान्त्या यात्वापि समाहितमग्निर्जिह्वा
यस्य यज्ञ यज्ञोदयसानां पतिं पुरुषं यष्ट्वा विस्यं ८ ॥ ॥

मूर्धि ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

48

श्री भाग टी ४८

कृपणां बहुभाषिणीमिति वृत्त्यर्थं एष मामिति द्वाभ्यां कार्पण्यमनेनोक्तं वचनैर्भिश्च बहुभाषणं वर्ण्यते दुनोति पी
डयति दृष्टं पतितां पविक्रम्य प्रशस्यं मातिमोच्यरंभाकदली ९ प्रायुंक्तां मत्संवेनोपुनरनुक्रसंपन्नकरोतु १० भर्तरि प्राप्त उरु
मानानां स्त्रीणां प्राविशति त्वाम् पति यजपाउ रूपेण तजायानां यो भवति यद्दस्मां जायते पुनरिति श्रुतेः ११ नो
ऽस्माकं पिता नोऽस्मान् पृथक् पृथग् पृष्टवानित्यर्थः त्रयोदश नाम अस्माकं त्रयाणां भावसाम्यं वैषम्यं चारणे

दितिरुवाच एष मां त्वत्कृते विद्वन्काम आत्तशरासनः दुनोति दीनां विक्रम्य रंभामिव मतंगजः ९
तद्भवान्दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुंक्तामनुग्रहम् १० भर्तर्याप्तो
रुमानानां लोकानाविशते यशः पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ११ पुरा पिता नो भगवान्द
क्षो दुहितृवत्सलः कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् १२ स विदित्वात्मजानां नो भावं संत
नभावनः त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः १३ अथ मे कुरु कल्याणं कामं कमल
लोचन आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि १४ मैत्रेय उवाच इति तां वीर मारीचः कृपणां
बहुभाषिणीं प्रत्याहानुनयन्वाचा प्रवृद्धानंगकश्मलाम् १५ एष तेहं विधास्यामि प्रियं भीरु
यदिच्छसि तस्याः कामं न कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः १६ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण
कलत्रवान् व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवं १७ यामाहुरात्मनोह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मा॥

नवानुविनमिति १२ मोघं न भवति हि महीयसि त्वाद्दशे महत्तमे १४ टीकास्पष्टं १६ प्रवृद्धानंगेन कश्मलं
मोहो यस्यास्तां १५ संध्याकालत्वं वंचनाय भार्यामाश्रमसाधयंदति पंचभिः यतो यस्याः सकाशात् १६ स्वा
श्रमानुपादायेति तानपि आदानेन कुर्वन्निस्तारयन् स्वयं तरतीत्यर्थः १७ आत्मनो देहस्यार्धं कलत्रं

४८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कास्मिन्नेमनुकंतु २

48A

स्पुरंरंद्दशाटटकर्मभारंविज्ञरोनिश्चितः देहलाभिर्लीलाभिर्जयेमेतिसम्भार्यंस्येंद्रियाणि आयेवायायेणतनस्त
तोनसर्पैतिइति ॥१७॥ तांत्वामनेकोपकारकंश्रीमन् प्रत्युपकारैः नत्सहृशीभवितेयमेवानसमर्थायेचान्येगुण
गृध्नवः गुणत्रियास्त्वपिनसमर्थाः संहर्त्तुंनाप्यानुषावाशक्नुमन्मानवैरपिनप्रभवहस्तुमं ॥१८॥ ययापिन
रतुकरणेमशक्नोत्प्रजानास्तेउज्ञोत्यस्यनातिवोचेतिनलिंदंनिश्चतिपालयपशीदस्व ॥१९॥ निंदामगनये
तीभीषयन्श्रीमहाकद्मनुवर्णायतिपश्चतिसमभिः योगाणमेषावेलास्वयंबोरदर्शना ॥२०॥

याम्यांश्रितंद्रियाणातीनदुर्जयानिनराश्रमैः वयंजयेमदेहलाभिः दस्तुर्गणपतिर्यथा ॥२१॥ न...
वयंप्रभवस्तोतामनुकर्तुंगृहेष्वे श्रण्याशुषावाक्रान्त्येनयवान्येगुणगृध्नवः ॥२२॥ श्रयापिक
ममेनेनयज्ञोत्यकरवाणपल्ले ययास्मोनातिवोचेतिमहत्तंयतिपालय ॥२३॥ पुषायोरनमावेलायोगा
लापोरदर्शना वरंतियस्याभूतानिभूतेशाउचराणि ॥२४॥ एतस्यासाधिमध्यायोभगवान्भूतभा
वनः परीतोभूतपर्षद्भिर्वृषेणाटतिभूतराट् ॥२५॥ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतज
टाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदेवस्त्रिभिः पश्यतिदेवरले ॥२६॥

भूताश्चतेपर्षदोभूतगणोस्तिहितत्वंभुवमाकंवजैनीयमितिवेनग्राह ॥२७॥ श्मशानेयःचक्रानिलोवातेन
इत्तीनस्मिन्याधूलिस्तयाधूम्राविकीर्णाविलसितः विद्योतोद्युतिमान् जटाकलापोयस्यभस्मनावगुं
ठः भस्मप्रावृतः अमलोरुक्मवद्देहोयस्यसदेवः त्रिभिः सोमार्काग्निनेत्रैः पशुपतीत्यस्यानरक्षाकरत्वेय
णानुग्रह्कस्यनामातरः पवसंबंधानरोपवद्विर्यने श्रेतोमम भातासोतवदेवरहस्युतोमम ॥२८॥

49

श्री
भाग
टी
३

नतु नस्यापि महत्त्वेनादरणीयस्य स्वजनस्य वनस्य सर्वत्र समेनत एव नेत्याह यस्य स्वजनादिनास्ति समत्वादीश्वर।
स्यापुरुषार्थयोगमाह यच्चरणापविद्धां निर्माल्यवद्दरतः त्यक्तां तेन भुक्तभोगां मनोमायां तत्र सर्वे विभूतिमिद्धा।
ऽऽमाद्यन्तासाशास्महे व्रतैः तमाराध्य प्राप्ति विद्धस्वत्यागादेसोपि शुनावद्वस्तुपहासो नकार्य इत्याह यद्द्वाभ्यां य
स्यानवद्यं विषयासक्ति शून्यमाचरितं विभित्सवः भेत्तुमिच्छवः २७ समीहितमभिप्रेतं लोकशिक्षार्थं तादृशं।

नयस्यलोकेस्वजनःपरोवानात्यादृतोनोतकश्चिद्विगर्ह्यः वयंव्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजां
बतभुक्तभोगां २६ यस्यानवद्याचरितंमनीषिणोगृणन्त्यविद्यापटलंविभित्सवः निरस्तसाम्या
तिशयोपियःस्वयंपिशाचचर्यामचरद्गतिःसतां २७ हसंतियस्याचरितंहिदुर्भगाःस्वात्मन्र
तस्याविदुषःसमीहितं यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैःश्वभोजनंस्वात्मतयोपलालितं २८ ब्रह्मा
दयोयत्कृतसेतुपालायत्कारणंविश्वमिदंचमाया आज्ञाकरीतस्यपिशाचचर्याअहोविभूम्न
श्चरितंविडंबनं २९ मैत्रेयउवाच सैवंसंविदितेभर्त्रामन्मथोन्मथितेन्द्रिया जग्राहवासोब्रह्मर्
षेर्वृषलीवगतत्रपा ३० सविदित्वाथभार्यायास्तंनिर्बंधंविकर्मणि नत्वादिष्टायरहसितया
थोपविवेशह ३१

विद्वांसः यद्यानविद्वांस्तस्मात्तदितिनस्य सर्वज्ञस्यचेष्टा। दुर्भगानेवाह यैरिति श्वभोजनं शुनोभोज्यं शरीरं।
स्वात्मतयात्मबुद्ध्या उपलालितं अहो अनेन तस्यावरणं इत्याह ब्रह्मादयो येन कृता सेतवः स्वाधिकारमर्या।
दा येषां ते यः कारणं यस्य येन कृतेन किंचिदं विश्वं माया च यस्याज्ञाकरी विभूम्नः श्रीपरमेश्वरस्य विडंबनमनु
करणमित्यर्थः २९ भर्त्रा निरूपकेण एवं संविदिते ज्ञापितेपि सति वृषलीव दुष्टेपि विकर्मणि निषिद्धे प्रवृत्ता।

यदेवरूपायेघ्रायउपवेशोनिमैथुनंतल्पायते ३०

49A

उपस्पृश्य भर्त्तारं गर्भं मा हन्यादिति विरजं ज्योतिर्ध्यायन् सनातनं ब्रह्म गायत्रीं प्रणवं वा जजाप ३१ कर्मावद्येन कर्मदोषेण ३२
नावधीत् माहंत्वित्यर्थः वधशंकाबीजमाह रुद्र इति अंहसमंहसोऽपराधमकरवं कृतवत्यस्मि ३३ रुद्रः स्वेन ज्ञापय
तीति रुद्रस्तस्मै उग्राय प्रवृत्तिलक्षणाय मीढुषे सकामेभ्यः फलसेचनकर्त्रे निष्कामेभ्यः शिवाय वस्तुतो न्यस्तदंडाय उ।
हे ध्रुतदंडाय संहारे मन्यवे ३४ भामो भामिनीभर्ता उरुरनुग्रहो यस्य निर्दयस्यापि सतीपतित्वाभिमानेन स्त्रीणां स्व

अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ध्यायन् जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनं ३१ दितिस्तु
व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ३२ दितिरुवाच न मे गर्भमिमं।
ब्रह्मन् भूतानामृषभोऽवधीत् रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसं ३३ नमो रुद्राय महते देवायोग्राय
मीढुषे शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ३४ स नः प्रसीदतां भामो भगवानुर्वनुग्रहः व्याधस्या
प्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ३५ श्रीमैत्रेय उवाच स्वसर्गस्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेप
तीं निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ३६ कश्यप उवाच अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौ
हूर्तिकादुत मन्निदेशातिचारेण देवानां चातिहेलनात् ३७ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ।
लोकान्सपालांस्त्रींश्चंडि मुहुराक्रंदयिष्यतः ३८

स्वभावं स्वयमपि वेत्तीति सूचयति ३५ स्वसर्गस्य स्वसंतानस्याशिषं शुभां लोक्यां लोकहितां आशंसमानां यो निय
मः सन्निवृत्तो यस्य ३६ ते आत्मनः चित्तस्याप्रायत्यात् अशुचित्वात् मौहूर्तिकात् संध्याकालीनियमः सन्निवृत्ते
दूषणात् उत अपि मन्निदेशस्याज्ञाया अतिचारेणातिक्रमेण देवानां रुद्रानुचराणां ३७ एतैस्त्रिभिर्हेतु
भिः जठराधमौ उज्ञाव शत्रो हे चंडि कोपने ३८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हन्यमानानां शतपर्वधृक् पुरंदरः ४० स्तनान्मेनोदगो वाक्यं यस्य मसत्यं मम क्वापि ते क्षिप्रकृत्वात् योऽकिन विज्ञास्तनीश्रा
द्धे च ते ग्रा तरणान्मा भूदिति ४१ नारकाश्रपितथा यो योयानिम सेगतो भवन्ति न च स्यात्रनानुगृह्णाति कृपणेन कुर्वीत ४२
केनोपायेन तथा तेन शोकः तनोनुतापः तेन प्रत्यवमर्शनात् पुत्रकापुत्रकविचारणात् भगवति द्दौ भवे श्रीरुद्रे ४३ प
तः एवंभिः कारणैः पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतां मतो भविष्यति नेम वर्णयति गास्यन्तीति

याणिनां हन्यमानानां दीनानां महतां गास्तं स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ४४ तदा विश्वे
श्वरः क्रुद्धो भगवान् लोकभावनः हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाद्रीन् शतपर्वधृक् ४५ दितिरुवाच वधं भ
गवता साक्षात् सुनाभोदारबाहुना आशासे पुत्रयोर्मह्यं माक्रुद्धाद्ब्राह्मणाद्विभो ४६ न ब्रह्मदण्डदग्धस्य
न भूतभयदस्य च नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ४७ कश्यप उवाच कृतशोकानुतापे
न सद्यः प्रत्यवमर्शनात् भगवन्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ४८ पुत्रस्यैव च पुत्राणां भवितै
कः सतां मतः गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समं ४९ योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यति साधवः निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितं ५० यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकं स स्वदृ
ग्भगवान् यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा ५१ स वै महाभागवतो महात्मा महानुभावो महतां महिष्टः प्रवृ

द्धभक्त्या ह्यनुभावितेऽऽशये निवेश्य वैकुण्ठमिमं विहास्यति ५२
द्धार्यैः एवंभिः समं सदृशं वा ४४ हीनवर्णं हेम यथा यो योगैर्दाहादिभिरुपायैः शोध्यते तथा यस्य शीलं स्वा
भावं प्रवर्तितं प्रवृत्तं तेन सत्त्वे निर्वैरादिभिर्योगैरात्मानं भावयिष्यति शोधयिष्यतीति ५० विश्वप्रसादहेतुः य
दात्मकं स्वदृक् स्वप्रकाशः तस्य तोष्यस्यानन्यया भगवानेव सत्यं इत्येवंभूतया दृशा तोष्यते तोषं प्राप्स्यते ५१ हेतुः स
वैरिति महात्मा पवित्रचित्तः दृष्टिः महानुभावो महत्प्रभावः महतामपि मध्ये महिष्टः अतिशयेन महान् प्रवृ

50A

महाभागवतत्वमाह प्रश्रयपरः शीलधरः स्वभावः गुणानां धैर्यादीनामाकरो जन्मभूमिः परेषां समृद्ध्या
हृष्टः परे दुःखिते दुःखितः स्वयं त्वजातशत्रुः यस्य निदाघतापे चंद्र इव यथा हरति एवं जगतः शोकहर्
ता भविष्यति ४८ अपरिच्छिन्नदृष्टित्वमाह अंतर्बहिः स्वपुरुषाणामिच्छया पुनः पुनर्गृहीतानि रूपाणि
यत्र श्रीवत्सललनाम्नं दर्शीवं स्मात्तल्लाभे मे स्वनेद्रष्टाद्दस्यति ४९ महामनाः सोमाद्वविज्ञाद्धविष्णुसदृ
हे नमरणापुत्रयोः कीर्तिः सन्ततिश्च भवेदिति इति भावा दी कायां तृतीयस्कंधे चतुर्दशः १४ दन्तश्चैः

प्रश्रयपरः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः परर्द्ध्या व्यथितो दुःखितेषु अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्ता नैदा
घिकं तापमिवोडुराजः ४८ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपं पौत्रस्तव श्रीललना
ललामं द्रष्टा स्फुरत्कुंडलमंडिताननं ४९ श्रीमैत्रेयः श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृशं पु
त्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ५० इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः
मैत्रेय उवाच प्राजापत्यं तु तत्तेजः परतेजोहनं दितिः दधार वर्षाणि शतं शंकमाना सुरार्दनात् १
लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशां २ लोकपा

लैः पृष्टः प्राह पंचदशो विधिः तद्धोजं विप्रशापादि वैकुंठे विस्तृतस्पष्टः तदेवं देवानां ब्रह्मणश्च संवादप्रस्ता
वनु केदानीं संवादं वक्तुमाह प्राजापत्यं काश्यपं परतेजो वीर्यं परेषां तेजो हन्तीति तत्तथा सुरेभ्यः स्वपुत्राभ्यां कृ
तं यत्सुराणामर्दनं पीडनं तेन तस्मात् शंकमाना १ तेन गर्भतेजसा हतालोके निवृत्तसूर्यादिप्रकाशे हतौ
जसः हतप्रभावाः ध्वान्तव्यतिकरं संकरं २ वेत्थ नानासि किंचिद्विचारयन्यतः वयं सर्वे विग्नाः भीताः अ
यं लोके प्रज्ञातेन नस्य हेतवत्त्वं ज्ञानप्रवारो यस्य ३ ॥

श्री भाग टी ३

51

ब्रह्माणं परमेश्वरत्वेन स्तुवंतः प्रार्थयंते देवदेवेति सप्तभिः लोकनाथानां शिखामणे भावविदभिप्रायज्ञो
सि केनाभिप्रायेणादितेर्गर्भो वर्धत इति जानासीत्यर्थः ४ विज्ञानवीर्यं बलं यस्य मयेदं देहमुपेयुषे प्राप्त-
वते गृहीता गुणभेदा रजोगुणो येन अव्यक्तस्य प्रपंचस्य योनये कारणाय न व्यक्ता केनापि प्रमाणेन ज्ञाता यो-
निर्यस्येति वा ५ सकामभक्तया प्रतिष्ठां ददुःखमत्र भवतो निष्कामभक्तान् स्तुवंतः प्राहुर्द्वाभ्यां येनेति अन-
न्येन निष्कामेन भावेन भक्त्या भावयंति आत्मनो जीवान् भावयतीति तथा स्वस्मिन् ग्रथितानि प्रोतानि भुवनानि

देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ४ नमो विज्ञान-
वीर्याय माययेदमुपेयुषे गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये २ येनानन्येन भावेन भावयं-
त्यात्मभावनं आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकं ३ तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासे-
न्द्रियात्मनां लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः १ यस्य वाचा प्रजाः
सर्वाः गावस्तंत्येव यंत्रिताः हरंति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते
नमः ६ स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्तकर्मणां
अदभ्रदयया दृष्ट्या आपन्नानर्हसीति

येन वै तन्नोऽवितनु प्रपं चकारणमित्यर्थः तत्र हेतुः
सदसदात्मकं प्रपंचकार्यकारणरूपं व ते ४ ॥ सुपक्वत्वमाभ्यां परं ३ जितः श्वासः इंद्रियाणि च मन-
ये यतः सुपक्वयोगाः अत एव प्राप्तो युष्मत्प्रसादो यैः तेषां १ अत्र तु नित्यकर्मलोपेनानर्थ इत्याहुः य-
स्येति तंत्या दाम्न्या आयता अधीनाः मनुष्याः पत्नीयंत्रे प्राणरूपायेति वा तथा वत्सानि तस्य वाक्यं
स्मिन्नंभ्मानि दामानि इत्यादि २ तमसा दोषरात्रविभागाभावेन लुप्तानि कर्माणि येषां आपन्नान् आप-

टी ३ प्र
५१

51-A

प्रापत्कारणमाहुः गृहगर्भः तस्यादितेर्गर्भस्यार्पितंनिहितंकाश्यपस्यमानोवीर्यंदिशास्तिमिरयंस्तमोआगमाः कु
वेन ११ दितेः ऊवंछितेत्समनायदस्यदेवानांयाशब्दाविज्ञाप्रियाकानितेषांगोचरोविषयभूतः अन्यभावत ॥ युष्म
लोकापुणात्पूर्वंजाताः १२ वैकुंठाख्यंलोकं १३ नेवरणीयनिवृत्तंतेनत्यादिद्वादशाभिः वैकुंठस्यहरेरिवमूर्तिर्येषांते
निमित्तंफलंतेननिमित्तंश्रवणंकीर्तनंयस्मिन् निष्कामेणधर्मेणत्यर्थः आराधयन् आराधितवंतः १४ शब्दगोच
रः वेदैकवेद्यः विरजंसत्वंमूर्तिंविष्टभ्यधृत्वावृषभः धर्ममूर्तिः स्वानांस्वान् १५ तत्रत्यंवनंविशिन

एषदेवादितेर्गर्भः ओजःकाश्यपमर्पितं दिशास्तिमिरयन्सर्वावर्द्धतेग्निरिवैधसि ॥ मै य वाच
सप्रहस्यमहाबाहोभगवान्शब्दगोचरः प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरयागिरा ॥ श्री ब्रह्मो
वाच मानसामेसुतायुष्मत्पूर्वजाःसनकादयः चेरुर्विहायसालोकाल्लोकेषुविगतस्पृहाः १२
तएकदाभगवतोवैकुंठस्यामलात्मनः ययुर्वैकुंठनिलयंसर्वलोकनमस्कृतं १३ वसं
तियत्रपुरुषाःसर्वेवैकुंठमूर्तयः येनिमित्तनिमित्तेनधर्मेणाराधयन्हरिं १४ यत्रचाद्यःपु
मानास्तेभगवान्शब्दगोचरः सत्वंविष्टभ्यविरजंस्वानांनोमृडयन्वृषः १५ यत्रनैःश्रेयसंना
मवनंकामदुघैर्द्रुमैः सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिवमूर्तिमत् १६ वैमानिकाःसल
लनाश्चरितानियत्रगायंतिलोकशमलक्षपणानिभर्तुः अंतर्जलेनुविकसन्मधुमाधवी

छियतेत्रिभिः सर्वर्तुश्रीःसंपत्येषांते १६ चरितानिविचित्राणिभर्तुःप्रभोः अनुविकसन्त्याः
मधुमकरंदः तद्युक्तामाधव्यावासन्त्यालताः यद्वाअनुविकसन्मधवःप्रसरन्मकरंदाः माधव्यः
मधुकालीनाःसुमनसः तासांगंधेनखंडिताविक्षिप्ताःधीर्येषांतेपितदपकमानिलंक्षिपं

पुष्पादि२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ५२

अन्यभृताः कोकिलाः दात्यूहाः चातकाः अचिरमात्रं क्षणमात्रं विरमति अनेन तत्रत्यपक्षिणामपि हरिकथाश्र-
वणदर्पमानंदो दर्शितः १८ मंदारस्यादिनाम्नो स्तरुविशेषो कुरवस्तिलकवृक्षः तत्र अम्लवेतसादिविकासिनागो ना-
गकेसरः यत्राः सुमनसः पुष्पजातयः स्वगंधाअपितुलसीकाभरणेन श्रीहरिणा तत्तस्या गंधे ऽर्चिते सति यस्मि-
न्वने तस्यास्तपो बहु मानयंति अनेन तत्रत्यानां ग्राहिणामपि वनस्पतीनां अमत्सरित्वं सूक्तं एवंभूतं वनं यत्र तद्वैकुं

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः कोला-
हलो विरमतेऽचिरमात्रमुच्चैर्भृंगाधिपे हरिकथामिव गायमाने १८ मंदार-
कुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुंनागनागबकुलांबुजपारिजाताः गंधेऽर्चि-
ते तुलसिकाभरणेन तस्या यस्मिन्तपः सुमनसो बहु मानयंति १९
तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैडूर्यमारकतहे-
ममयैर्विमानैः येषां बृहत्कटितटाः स्मि-
तशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न
रज आदधुरुत्स्मया-
यैः २०

ठमिति पूर्वेणान्वयः १९ पुनर्वैकुंठमेव विशि-नष्टि तत्संकुलं व्याप्तं भवति केह हरिपदयोरानतिः
प्रणामः तावन्मात्रेणादृष्टैर्लब्धानां विमानैः न तु कर्मादिप्राप्यैः वैडूर्यमारकतहेममयैस्तु विमानैर्दृ-
ष्टं इति कटितटानि यासां स्मितशोभीनि मुखानि यासां ताश्च ताः प्रियाश्च कृष्णात्मनां येषां रजः कामं उत्स्मयाद्यैः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

52-A

श्रीः लक्ष्मीः रूपिणीमनोहरमूर्त्तिर्यासांतासांसतीश्रीहरेः समनिसंमार्जनं कुर्वतीव यस्मिंल्लोके संलक्ष्यते चर
णारविंदं स्मरणवतीस्वरूपेणाश्रयंतीनिर्विशुद्धेन दोषाभासाविनेनवाड्नाकीदृशे समस्तस्फटिकमया
विरचिताविर्यास्मिन्तथैव शोभायैं उपेते मे पुंसो हेमयास्मिन्यस्याश्च उहेश्रणे श्रीरत्नशहेकरोन्तनदर्थं अन्ये
षां च स्यादीनां यत्नः साश्रयं भावः यद्यपि तत्र रत्नो नास्त्येव तथापि स्वर्णा पद्दिकावच्छिन्नभित्तिभागेषु वकुथ
प्रतिबिंबिता सती लीलांबुजं भ्रामयन्तीव तनुभाति रूपांतयालक्ष्यतीइति २२ अंगहेदेवाः यस्मिंल्लो
केश्रीदेवेश्रमनश्रमेक्षमनेकिंकुर्वतीवि[illegible]मधुमसयानितरूपनियासांश्रमलाश्रमन्तनत्स्यापश्रपोयासांना।

श्रीरूपिणीक्वणयन्तीवरणारविंदंलीलांबुजेनहरिसद्मनिमुक्तदोषा संलक्ष्यतेस्फटिककुड्य
उपेतहेम्निसंमार्जतीवयदनुग्रहणेन्ययत्नः २१ वापीषुविद्रुमतटास्वमलामृताप्सुप्रेष्यान्विताऽनि
जवनितलसीभिरीशं अभ्यर्चतीस्वलकमुन्नसमीक्ष्यवक्त्रमुच्छेषितंभगवतेत्यमतांगयच्छ्रीः २२
यत्रव्रजंत्यघभिदोरचनानुवादाच्छृण्वंतियेन्यविषयाः कुकथामतिघ्नीः यास्तुश्रुताहतभगैर्नृ
भिरात्तसारास्तांस्तान्क्षिपंत्यशरणेषुतमःसुहंत २३

नवापीषुनिमवने लक्ष्मीवनेपरिवारकाभिरन्विता तुलसीभिः श्रीविस्तुंशजयंतीनितदा उदकेप्रतिबिंबि
तं शुभमात्मालकयुक्तं वक्त्रं वीक्ष्य भगवता उच्छेषितं तु वितामित्यमन्यत अनेन लक्ष्मीरपि सा भागवतु
ले भगवदनुग्रहेणव वियोगातितं २२ पुनः कथंभूतेतन यद्वैकुंठेन व्रजेति के ये कुकथाः कृष्णैः तिकाः
तामप्रवर्तितिवृत्तीर्तिम्प्रचभितततस्यदरेरचनासृष्ट्यादिलीलानस्याश्रनुवादादन्यविषयाः अर्थकामा
दिनांतोः मतिघ्नेष्टिकाः तेषाममनते हतः यास्तु हतभाग्यैर्नरैः श्रुताः सत्यस्तांस्तान् श्रोतृन्नेयार
तोषुनिराश्रयेषुतमस्तनरकेषुक्षिपंति हंतत्वेदे कथंभत्तः आतः सारः श्रोत्रणान्षुणां याभिः ताः २३

उत्कृष्टनासिका
पुलंबस्त्र

वा

53

श्रीभाग टी ३

प्रसंगमात्रात् शोचति नोऽस्माभिर्ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितां नरगतिं मनुष्यजातिं प्रपन्नाः यामाः संतोपिहदेवागाथंते
वक्ष्यंति कोऽदृशेन गतिं च यस्यां धर्मसहितेन तत्त्वज्ञानेन भवति तदुभयसाधकत्वात्तस्याः ते अमुष्य भगवतो वि
ततया मायया न तु संमोहिता वतेति खेदे यद्देवं संबंधः केवलं न एवं न व्रजंति किंतु ये भगवदाराधनं
न कुर्वंति ते अपि नैषां मायया विमोहितत्वादिति २४ पुनः कथंभूतं यद्व्रजनः उपरि स्थितं व्रजंति के अनिमि
षां देवानां ऋषभः श्रेष्ठो हरिः तस्यानुवृत्त्या हे यमा ये षां यद्वा हरीकृतयमनियमाः पार्श्वतते हेरोहोता।
हे कामाः इत्यर्थः स्पृहणीयकरुणादिगुणत्वे येषां किंच भर्तुर्हरेर्यत्सुयशः तस्य मिथः कथनीयानुरागः ते

ये न्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्नाः ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र नाराधनं भगवतो वितरंत्यमु
ष्य संमोहिता विततया वत मायया ते २४ यच्च व्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरे यमा ह्युपरि नः स्पृ
हणीयशीलाः भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृतांगाः २५
तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवंद्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः आपुः परां
मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो वि
कुंठं २६

न वैक्लव्यं वैवश्यं तेन यद्बाष्पकलात्तया सह पुलकीकृतमंगं येषां यद्व्रजन उपरिव्रजतां विशेषणं निरहंका
रत्वात् अस्मान्तोपि ये धिकाः त्वियद्व्रजंतीत्यर्थः २५ ततस्तदा सर्वं विकुंठं ब्रह्मायोग्रनेनरघुपेत्य मुनयः परामुत्कृष्टां
मुदमापुः अपूर्वं नेदृशं वः विश्वगुरुणा हरिणा अधिकृतं अधिष्ठितं भुवनानामेकमेव वंद्यं दिव्यमलौकिकं
के विचित्राणि विबुधाग्र्याणां विमानानि तेषां शोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावे
णोपेत्य परमेश्वरेच्छयोगमाययेति विकुंठ इति विलास इति द्रष्टव्यम् २६ ॥

53-A

तस्मिन्विकुंठे षट्कक्ष्याः प्राकारद्वाराणि असज्जमाना भगवद्दर्शनोत्कंठया तत्तदद्भुतदर्शने आसक्तिमकुर्वाणाः
द्वारपालौ देवावपश्यन् समानवयसौ ययोः गृहीतगदयोः परार्ध्यैः केयूरादिभिः विटंकाः सुंदरा वेषा ययोः
२७ तावेव वर्णयति मत्ता द्विरेफा यस्यां तया वनमालया निवीतौ कंठलेविन्यस्तले कृतौ असिता नीलाश्चतुष्ट-
यचतुःसंख्याका बाहवः तेषां मध्ये विन्यस्तया वक्त्रं च मनाक् रभसं कोपविकृतं दधानौ स्फुटावुन्नतौ निर्गमौ
यासमार्गौ नासापुटे ताभ्यां २८ एतयोर्मिषतोः तावनादृत्यापृष्ट्वैव यथाः पूर्वाः षट्द्वाराः पुरटालंकृतवज्रा।

तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायां देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्य-
केयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ विन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुम-
ध्ये वक्त्रं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ २८ द्वार्येतयोर्निविवि-
शुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिका याः सर्वत्र ते ऽविषमया मुनयः स्वदृष्ट्या ये संचरंत्य-
विहता विगताभिशंकाः २९ तान्वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान्वृद्धान्दशार्द्धवयसो विदितात्मतत्वा-
न् वेत्रेण चास्खलयतामतदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ३०

मध्यः कपाटिकाभ्यां युताः यथा विविशुस्तथा सप्तमायामपि द्वारि ते विविशुः अयं भेदः तत्र सर्वत्र ये अवि-
हताः निःशंकास्ते ते अविषमया स्वदृष्ट्येति २९ वातरशनान् नग्नान् वृद्धानपि पंचवर्षबालकवत् प्रतीयमा-
नान् चकाराद्वेत्रेण च अस्खलयतां निवारितवंतौ न तत्स्खलनमर्हंतीति तथा तान् अग्रे च अपि धाष्ट्यमित्य-
वेत्रेण तेजो विहस्य भगवतो वासुदेवस्य प्रतिकूलशीलं ययोः ३०

अनिवारिताः संचरंति ३

54

श्री
भाग
टी
५४

हरेर्द्वारपालपतिभ्यां देवेभ्यः प्रयच्छ वार्यमाणावसनयः कोवांउत्पादितः लोकत्रयी अभु स्वहृत्तमः श्रीहरिः त
स्मादिरतितिं दर्शनेच्छानस्य भंगसतिकामस्यागतः तेसहसाकस्मादेवोपलब्ध्वा नितराभिनात्मद्वौ यौ ये यषां इति
नु इच्छन्त्यनमाश्रपि इतिनिषेधानर्हतेक्रोधानर्हतेवादितः ३। उक्तेमहत्वाभगवन्तस्यविवयेयापतनमाप्य इहि
वैकुंठे वैनिवसतांनह्यूर्मिणांभगवद्धर्मिलांसमदर्शिनांमध्ये वांयुवयोरवकायं विषमस्वभावः कश्चिन्यवेष्टि
यकेष्विप्रेषयतेभृतः स्वामिनोरक्षते यवस्वभावाद्वारपालयोः गुणपदेति वेदतत्राहत्तस्मिन्निति उदक।
योः कपटयोः प्रशान्तवत्स्वरूपेतेनयथार्थ्यवोकपटेनप्यान्यापिकश्चिकपटः प्रवेक्ष्यतीतिशंयभावः नत्य

तास्योमिषत्वविमिषेषुनिषिध्यमानाः स्वर्हतमाप्यपिहरेः प्रतिहारपाम्यां उत्तुः सहृत्तमदिहादि
तभंगई युष्मामानुजेनसहसानउपसन्नानां तानुन ३ च कोवांइहैतस्यभगवन्तविवर्ययोग्यस्त।
हूर्मिणांनिवसतो विषमस्वभावः तस्मिन्प्रशान्तपुरुषेगतविग्रहेवाकोवात्मवत्कुहकयोः परिश
कनीयः ३। नयतंवेभगवतीहसमस्तकुत्वावात्मानमात्मनिनभोनभसीवधीराः पश्यंतियत्रयुवयोः
स्वरातिंगिनोः किंव्युपादितंहृदरभेदिभयंयतोस्य ३३ ॥
॥

त्वभगवद्धर्मेविनाकश्चिदागच्छतिनवेयसेरेप्रशांतत्वाद्विग्रहमानविरोधेभयशंकाप्रतापुवांकेवलौधूर्तौइ।
ति ३३ भयशंकावीजेवभेदः सचकस्यापिप्रासितान्तस्तिन्याउः नहीतिसमस्तं विश्वंकुत्वायस्पयत्रयदाइह
भगवतिधीरा विद्वांसआत्मनोतरवभेदंनपश्यतिकिं वास्मिन्परमात्मनिआत्मानमंतभूतंपश्यंतिमहाकाशे
घटाकाशमिवतदा यथात्मस्पराजादेः उदरभेदिउदरभेदपुरुषं भयंभवतितथाप्रस्यहरेः ताहगभयंय
तः येनकारणेनस्तरवेषाधाविप्तोरुपुवयोः विशेषणान्यांदितेनात्किंनकिंचिदित्यर्थः ३३ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

54A

ततस्मादमुष्यैव वैकुंठनाथस्य भक्त्याभ्यां प्रकृष्टं भद्रमेव कर्तुमिहास्मिन्नपराधे यत्कृतं तदीमहि चिंतयामः तदेवा
ह अंतरस्य भेदस्य समानदर्शनेन इतो वैकुंठलोकात् तान्लोकान्व्रजतं यत्र येषु लोकेषु अस्य पापीयसो न
रद्वयः इमे कामः क्रोधः लोभश्चेति गीतोक्तास्त्रयो रिपवो भवंति पापीयसो लोकानिति वा ३४ इति तेषा
मीरितं भाषणं घोरमवधार्य तं च ब्रह्मदंडं ब्रह्मशापमवधार्य तं चास्त्रसमूहैरप्यनिवार्यमवधार्य हरेर
नुचरौ अतिकातरेण अतिकातर्येण भयेन तत्पादग्रहणं कुर्वंतौ सन्तौ देहं वदपततां कथंभूतस्य हरेः
एवंभूतेभ्योऽपि निभ्यः तावपि प्रकृष्टं बिभ्यतः यतः अयं भावयतः अनुकुर्वतः ३५ अहो अपरा

तद्वाममुष्य परमस्य विकुंठभर्तुः कर्तुं प्रकृष्टमिह धीमहि मंदधीभ्यां लोकानितो व्रजतमंतरभा
वदृष्ट्या पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र ३४ तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं तं ब्रह्मदंडमनि
वारणमस्त्रपूगैः सद्यो हरेरनुचरावुरु बिभ्यतस्तत्पादग्रहावपततामतिकातरेण ३५ भूयादघो
नि भगवद्भिरकारि दंडो यो नौ हरेत सुरहेलनमप्यशेषं मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो मोहो
भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोधः ३६ एवं तदैव भगवानरविंदनाभः स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्य
हृद्यः तस्मिन्ययौ परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन्सहश्रीः ३७ ॥

हमस्माभिर्विजितनयमानात्सनकादीन्प्रत्याहतुः अघोन्यघवति यद्विहितो दंडः स एव भवद्भिरकारि
ह्वभवतामपराधः कश्चिन् अतो नौ आवयोः भूयाद्योऽशेषमपि सुरहेलनं अमी खराज्ञातिक्रमरूपं पापं
हरेत् किंतु युष्माकं यः कृपानिमित्तोऽनुतापः तस्य अंशेन लवेन नौ आवयोः अधोधो मूर्च्छनी रप्यव
नतो भगवत्स्मृतिमेव प्रवहतां मा भूदिति प्रार्थना ३६ एवं स्वानां महत्सु अतिक्रमं अपराधं तत्क्षणमेव विबु
ध्य तस्मिन्नेव क्षणे तदेशं ययौ यो आर्याणां हृद्यः मनोज्ञः चरणौ चलयन् इति स्वयं भावः सञ्चरणदर्शन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
५५

न त्वैनेहं हृदेव मत्तु वर्णो यानि पंचभिः तेन त्वप्रागतं तेन प्रवर्त्तनाय स्यन्त्रं पवमादिदमेव किंचि यापदं स्वपुंभिः यतीव
यति हृते प्रानीतमो पायिकं गमनो विनेतुं त्रपाद्रुकादि यस्य कथं भूतेन समाधिना भाम्य भजनीय फल्गुयद्
त्यन्तं द्वारादि विषयं हंसवृत श्रीये याः तयोः सभयतः वत्सलो अंजनयोर्यः श्रिवा तु हृत्त्वा वायुः तेन लो ले
तः वत्सेतः शुभानपञ्चशाखाकेसरः शुभ्रं यदातपत्रं तदेव शाशिमा हृदयात शाखानस्य केसराः शुक्रा दारे
विलेखाः तेस्य गलान्तिशोकरा तन्नि यास्मिन् तं शोकरो तु कणाः १९ हान्त्व स्पद्वारपालनु निहृदस्य प्रसादे
सत्तुं वस्तु हृणीया नो गुणं नो धामस्यानेन हावलोककत्यासप्रेमकटाक्षेण हृदिमेस्पृशानेवेतो क
तेनागतं यति हृतोपायिकं स्वपुंभिःतेवर्त्तनात्विषयस्वसमाधिभाग्य हंसश्रियो अंजनयोः शि
वा शुक्ला ल शुभानपञ्चशाशि केसरवीकरा तु २१ हान्त्व समाद स्तु वस्तु हृणीय धामस्वेहाव
लोककत्तया हृदिमस्पृशन्ते यामेत्याबुहासिशोभितया अयास्वस्तु मणिना भगवतेन मो
वाम्पस्यि २४ पीतांशुके हृथुनितंबिनिविस्फुरन्त्या कांच्यालिभिर्विरुतया वनमालया च
वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं ॥ विद्युत्क्षिपन्मकर
कुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटं दोर्दंडषंडविवरे हरता पराध्र्यहारेण
विवृतापत्तसत्यलोकपर्यन्तः स्वर्गः तस्य शृंगमणि बन्तुस्थितं स्वधिस्य वैकुंठ एव स भगवान् शोभये
ते २५ हृदुनितंबप्रा त्रयतेन वियनेयस्यन्तस्मिन् पीतांशुके प्रलंभितो हेतया वनमालया वनमा
लया वपुषा भगवतमिति एवं लावण्यवासं वपुः वल्गुप्रकोष्ठवलयानि यस्य विन्यस्त प्रकोष्ठ हस्ते
येन हस्तेन वेणा स्थिताम्बु धुनानं भ्रमयंतं विद्युत्क्षिपतिं वल्गुवादि हस्त स्तनिविशा वरेण ॥ स्वकांत्या विद्युतः
क्षिपंतीयें कराकौ कुंडलते यो मे उन स्या हंगण्ड स्थले यस्मिन् नसंतद्रत्नसंतु खेयस्य मणिहु

किं बहुना शंकरसाराया तलस्थिनमहमेव सर्वे सौंदर्यनिधिरिति यहंकमणं प्रव्रत्भावतत्सौंदर्येकपस्य दृष्टम संगतमिति स्वा।
तो भक्तानो धियाविरचितैः भूत्यैः स्वमनस्यवितर्कितमित्यर्थः बहुसो दृष्टवेतत्सौंदर्यमण्डलं। बक्तात् किं च मत्तंममभव
स्य स्वस्य भवतो वक्रतेश्रंगं भजनेनमूर्तिं प्रकटयतेत्र्यवतारतेनेरीसेवकैः श्रियोभिर्मुदानेत्यः नमस्त्रकृतं विशेषत्वल
तस्मात्शानेतापियेषांते ५२ महत्पाने हाधिकादर्शितां भजनानेत्राधिकामाह तस्य पदारविंदं किं जल्कैः के
वर्णमिश्रायात्कतेमीतस्यामकरंदेन भक्ता वायुः स्वविवरेणतनासाछिद्रेण प्रदतरजुषां प्रतानेदसा विनामपि

प्रत्रोपसृष्टमिति वोत्स्मितमिंदिरायाः स्वानोधियाविरचितं बहुसोऽदृष्टवायं मत्यंभवस्य भवतो वभंज
तमंगमेनेगुर्निरीक्ष्यनविनम्रदेशागुदाके ५२ तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतल
सीमकरंदवायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ५३ तेवा।
प्रमुखमवदनासितपद्मकोशमुद्दीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासं लब्ध्वाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमं।
घ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ५४ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहु
मतं नयनाभिरामं पौंस्त्रं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ५५

संक्षोभनं चित्ततेहर्षितनोरोमांचं ५३ हर्षकारित्वसंभ्रममाह तेवैकिलवदनमेवासितपद्मस्य कोशं तन्गर्भः
तेप्रसितपद्मकोशमित्यभूतोपमा सुंदरतरेप्ररुणे अधरोष्ठे कुंदवद्धासोयस्मिंस्तं प्रतऊर्ध्वं वीक्ष्य लब्धमनो
रथा संतः नखाएवारुणमणयः तेषां श्रयणमाश्रयभूतं अंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अधोदृष्ट्यावेक्ष्य पुनः एवं निरी
क्ष्य पुनः पुनः क्रमेण निरीक्ष्य पश्चान्निदध्युः ध्यानं चक्रुः निरीक्ष्य पुनः पुनः
तः ५४ योगमार्गैर्गतिं मृगयतां पुंसां ध्यानस्य विषयभूतं बहुमतमत्यादरास्पदं बहुमानात् नयनाभिरामं
पौंस्नं वपुः दर्शयानं प्रत्यक्षमिह रमायावरणाः अत्यानिकेनिमित्तं मणिमादिपशुभैः एतेनसमग

नै० टी० ९९

56

श्री भाग टी ३ ५५

त्मनोऽस्माकमंतर्हितो न भवति २

त्मिन्नेवलक्षरूपेणप्रकाशसेननतत्त्विचेइदानींतुपरममेगतोऽसिशुद्धसत्त्वमूर्त्याअनन्तोऽसिअहोभाग्यमस्माकमि-
त्याहुः हेअनन्तयस्त्वंहृद्गतोऽपिदुरात्मनामंतर्हितोनस्फुरसिनयनमूलेनयैवराद्धः प्राप्तोऽसिअन्तर्यामिताभावेहे-
तुः भवतः सकाशादुद्भवोयस्यतेनास्मत्पित्रापूर्वंयदैवत्वद्वर्णितरहस्यः उपदिष्टरहस्यः तदैवनःकर्णमा-
र्गेणगुहांबुद्धिंगतःप्राप्तोऽसीति ४६ ननुपित्रोपदिष्टंभवन्तमात्मतत्त्वंप्रत्यक्षंपश्यन्तुत्वन्यथात्वस्याद्दृश्यत्वात्नैवंश्र-
वणमात्रेणतथाभेदादित्याहुः तंत्वामितिहेभगवन्नात्मतत्त्वमेवपरंतत्त्वंविदामविदः प्रत्यभिजानीमः

श्रीकुमाराऊचुः योऽन्तर्हितोहृदिगतोऽपिदुरात्मनांत्वंसोऽद्यैवनोनयनमूलमनन्तराद्धः यर्ह्येवक-
र्णविवरेणगुहांगतोनःपित्रानुवर्णितरहाभवदुद्भवेन ४६ तंत्वांविदामभगवन्परमात्मत-
त्त्वंसत्त्वेनसंप्रतिरतिंरचयंतमेषां यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रन्थयोहृदिविदुर्मु-
नयोविरागाः ४७ नात्यन्तिकंविगणयन्त्यपितेप्रसादंकिंत्वन्यदर्पितभयंभ्रुवउन्नयैस्ते येऽं-
गत्वदंघ्रिशरणाभवतःकथायाःकीर्तन्यतीर्थयशसःकुशलार-
सज्ञाः ४८ ॥

ननुनिरुपाधेरात्मतत्त्वस्यकथंसी इत्यामैश्वर्यस्यानुभूतत्वादाहुः सत्त्वेनविशुद्धसत्त्वमू-
र्त्याएषांभक्तानांसम्यक्प्रतिक्षणंसंप्रतिरतिंरचयंतंआत्मतत्त्वमेवाहुः तेऽनुतापः कृपा तेनविदितैर्ज्ञातैर्दृढै-
श्री र्भक्तियोगैर्वृत्त्यादिभिर्मुनयोहृदियद्विदुः कीदृशाउद्ग्रन्थयोनिवृत्तमानाः अतएवविगतरागाः ४७ स्वया-
मपिभक्तिंप्रार्थयितुंभक्तानांसुखातिशयमाहुः आत्यन्तिकंमात्रालक्षमपितवप्रसादंतेनगणयन्तिनाद्रिय-
न्तेकिंतुकिंपुनरन्यत् इन्द्रादिपदंतेभ्रुवउन्नयैरुन्नमनैरर्पितंनिहितंभयंयस्मिंस्तत् हेअंगहेभगवन्ये
भवतः कथारसज्ञाः कथंभूतस्यरमणीयत्वेनपावनीयत्वेनवाकीर्तनार्हंतीर्थंचयशोयस्य ४८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

56A

इदानीं स्वापराधं योनयंतो भक्तिं प्रार्थयंते कामम् इति हे भगवन् इह नः एवं अस्माकं हननि नेना भवत् इदानीं सर्वा
ल्पधियामातानियतः तद्भक्तोशमो अतः नेः स्ववृजिनैः निरयेषु कामं नोस्माकं भवान् नमस्यात् तु विनकेयदिनः
चेतः नपदयोरमेत अलिर्यथा कंटके रमते विभ्रमानोपि पुष्पेषु रमते तद्वत् विज्ञानविगलयद्यदि रमते अधि
भिषो भाया मायया वत्स तुलसी स्वगुणान्येरपेत्लाणवदंघ्रिसंबंधेनैव शोभते तथा यदि नो वाचः शोभेरन् यदि
चेः ते गुणगणैः पूर्येत कर्णरंध्रः इत्यत्यस्पष्टगुणमिव याचकरीत्या प्रार्थयंते अयं तत्र गच्छामि अयः कर्णरंध्र

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्याच्चेतोलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत वाचश्च नः तुलसिवद्यदि तेंघ्रि
शोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरंध्रः ४९ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिमवापु
५३ रलं दृशो नः तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योनात्मनां दुरुदयो भगवान् प्रतीतः ५० इति श्रीभा
गवते तृतीयस्कंधे पंचदशोध्यायः १५ श्री क वाव इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मि
णां प्रतिनंद्य जगादेदं विकुंठनिलयो विभुः १ ॥

स्यकाशात् गुणगणान्यं वाप्स्र्तत्वात् नु कदाचित् स्मरणमतो नित्यमेव श्रवणं भविष्यतीति ४९ अथ च
यकृतापराधेः समर्थयंते प्रादुः हे पुरुहूत विपुलकीर्ते यदिदं प्रादुश्चकर्थ प्रकटितवानसि दर्शनेन यातायज्ञानात्मना
मजितेंद्रियाणां दुरुदयोः प्रकटोपि इतना इत्यर्थः यः प्रतीतो असि तस्मै तुभ्यं इदं नमो विधेम ५० इति भा
वा दी का न ये पंच शो यः हि दिलासात्विनैर्विशेषेर जुन मे: तयोरंशो: तयोरस्तु रभा
वेपिकृतोनुग्रहरूपंते इति गृणतां तेषां नहाकं प्रतिनंद्येदं जगाद १ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

57

श्री
भा.
द. टी.
५३

यद्यस्मात्त्वां कदर्थीकृत्य तच्छीकृत्य बहु यथा भवति तथा कदर्थीकृत्य प्रतिक्रमं वः कृतवंतौ २ तस्मात्स्वयं
वरं दंडो गृहीतः ३ हि यस्माद्ब्राह्मणा एव परं दैवतं तस्मात्स्वयं वः प्रसादयामि तव कोऽपराध इति चेत्तत्राह नद्धी
ति मदीयैः पुंभिरसत्कृता भिरसत्कृता इति यत्तदात्मकृतमेव मन्ये ४ किं च ममैव ताभ्यामनिष्टं कृतमित्याह य
स्य स्वामिनो नामानि तस्य कीर्तिं मामयोत्र सेनकृष्टं ५ यस्य मे महत्तरूपैः मलेयशसि श्रवणेनावगा
हः प्रवेशः श्वपचमभिव्याप्य जगन्मलयः तस्य तामेव पुनाति सोऽहं विकुंठोऽभव श्रोत्रेन भूते भ्य उपलब्ध स्या।

श्रीभगवानुवाच एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमं २
यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ३ तद्वः प्रसाद
याम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुंभिरसत्कृताः ४ यन्नामानि च गृह्णाति
लोको भृत्ये कृतागसि सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हन्ति त्वचमिवामयः ५ यस्यामृतामलयशःश्र
वणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुंठः सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्ति
श्छिंद्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवर्तिं ६ यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलम
लं प्रतिलब्धशीलं न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान्वहन्ति ७

मा स्वयशो भवतीति यस्य ताकीर्तिर्यत्न सः स्वबाहुस्त्यानीयमपि लोके परमपि हन्यां कान्यस्य कथेत्यर्थः। स्व
गुणानुवर्णनेन वात्मश्लाघ्यं कुर्वाणो यमेव ६ चरणपद्मयोः स्थितः पवित्रो रेणुर्यस्य तत एव क्षतानि रे सम
खिलस्य लोकस्य मलानि येन यद्वा चरणपद्मतत्र यः पवित्रो रेणुस्तस्मिन् प्रतिलब्धं नाखिलो मलो यस्मै ति।
चाविस्तरः प्रतिलब्धं प्राप्तं शीलं येषां सेवया शेषगुणाम मत्ता तया तन्महिमानं महान्ति प्रेक्षालवार्थं च
लोकनलेशार्थमितरे ब्रह्मादयः तेषां वः प्रतिकूल इति छिंद्यामिति पूर्वेणान्वयः ७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंच ब्राह्मणा मम वपुः अहं तु त्वमनो युष्मद्वचनात् यामन्यास्वपि तिरस्कारस्य वक्तोन तस्मात् नाहमिति विताने यज्ञे य-
जमानस्य हविः स्रुग्घृतेन प्लुतं आदिहुतभुगग्निः तेन मुखेनादन् अश्नन्नपि तथा नाद्मि नाश्नामि यथा यतः चोतता
त्तरतो ऋनेन क्षतं विलोडिते पायसादि प्रतिग्रासं रसास्वादपूर्वकं चरतो भुञ्जानस्य ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य मु-
खतो ग्रासं मयि समर्पितैः कर्मफलैः तुष्टस्य निष्कामस्येत्यर्थः ८ येषाममलमंघ्रिरजोऽहं किरीटैः
बिभर्मि तान् वाग्मी विप्रान् यज्ञवंतोऽपि कोऽन्यो न विषहेत कथंभूतोऽहं अखण्डमनः विकुण्ठा या विकुण्ठ-
वीः प्रतिहता योगमाया या विलासभूता विभूतिर्यस्य तथा यस्य मम अर्हणाम्भः पादोदकं चन्द्रललामेन स

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चर-
तोऽनुघासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ८ येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोगमा-
यविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति सह-
चन्द्रललामलोकान् ९ ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या द्र-
क्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रा रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतुः १०

चेणामहितांल्लोकान्सद्यः पुनाति पूर्वं परमेश्वरः परमपावनोऽपि सन्नहं बिभर्मीति ९ किंच मे तनूरधिष्ठा-
नानि काः ताः द्विजवरान् दुहतीर्दोग्ध्रीर्गाश्च इत्यर्थः दुहितरिति पाठेऽपि गा एव विलक्षणात् सर्वात्मत्वा-
त्वात् सर्वात्मत्वात् तद्भूतानि इत्यनेन मतानां सुगमातीति वचनात् अलब्धशरणानि रक्षकहीनानि भेदबुद्ध्या प-
दधिष्ठानं न भवतीति दृष्ट्वा ये द्रक्ष्यन्ति अघेन क्षता दृष्टिर्येषां तान् मयाधिकृतो दण्डनी-
तिर्येषां यमः तस्य गृध्राः काकाः हन्तारः अहेरिव मन्युर्येषां ते कुषन्ति खण्डयन्ति १०

श्री
भा
तृ
५८

एवंभूतात्मनो वशीकुर्वंतीत्याह येदिपतः १९ पृषंभाषमाणेन पिवात्मणान्तेवोपयेन्तिमयियाधीः तया
वासरेवरप्राप्रवंयेतः मेतः तेष्पहृदः पीयमाणविनात्मिनमेवस्वधातयोदितिंपश्यतत्वंपवक्रेपेषाप्र।
तुरागकलयाशोभनयावाचागृणेन स्ववेनः पयाकपितमात्मनोस्निग्धः पितासनुत्रोवापितरमहमिव
भगुप्रुष्योप्सवातेरहस्रुपाहूतोवशीकृतः॥ तत्रस्मात्मेवस्मायमभिप्रायेप्रलल्पमाणैःप्रज्ञानैतोपुष्पदः
परायोवितेभातिसयः प्राप्यमनस्मीपंइतांप्राप्नुवनेतानदितिसमेत्रग्रहः तमेवाह भजयोर्विवासः अ

येप्रात्मणान्मात्रिपियपद्दिपतोर्वृपंतः तेष्पहृदः स्मितसवयोत्वितपद्मवक्राः वाणपानुरागकल
यात्मजवहूणेनः सेवोधयेत्पदमिवाहस्रुपाहूतस्ते॥ तत्रेस्वभर्तुरेवमायमतल्पमाणैःप्रु स्म
तिक्रमगतिंप्रतिपद्यसयः भूयोममातिक्रमितोनदग्रेत्रेद्दोमे यत्कल्पनामचिरतोभूतयो
विवासः १२ श्रीव्रतोवाच प्रयतस्यापतीदेवीमृषिकल्याःसरस्वती नात्स्वायमनुदृष्टानातेषा
मात्माप्यतरप्यत १३ सतीव्यादायपृष्ठत्वतोलत्वीतिवर्धगहूरी विगाह्याणाधगंभीरेनविडः न
चिकीर्षितं १४

विरतः पूर्वीतुंकल्पतांसंपाद्यतोसमाप्यतामिति १२ उग्रांतीप्रियांदेवीधेनमानांऋषिकल्पांऋषयोमे।
त्र्याः तद्रूपांऋषिकल्पयोग्पोवासरस्वतीवाचमास्वाद्यतन्माधुर्यमतुभूपसर्पप्रायणेनमनस्नादृष्टानाम
पिक्रोधविषयामानोहिमनोरसानुभवाभावात् प्रियभाषणामपिसहतेनेषान्प्रात्मानमनः नान्यप
नप्रल्पामितिनामन्यत १३ सतीप्रष्टांव्यादायप्रसादकर्णदत्वेनप्रथः लव्वीमिमितानरांगुरुमिथ्ये
गहूरांडःप्रवेशेपग्रगाधोप्रमिप्राप्यतः गंभीरामर्षणतः विगाह्यविवायोपिकिमस्मानमिनंदतिमिंदे।

५८ तिवाग्रमन्कृतं देहं वासं कोवयनीतिगविडः १२

58A

तयावाचाभिनंदतीतितत्त्वात्वानेप्रहृष्टाः संतः प्रोचुः क्षुभितागंभीरात्वावितनात्वयेषां कुपितेतिपादेसंज्ञातारोमहर्षो यत्स्या गंभीरावितत्वमवाचैः आरब्धमाविष्कृतः पारमेष्ठ्यपरस्य सर्वस्य महोदयः परमोत्कर्षो येन तं अधिरानत्वमाविष्कु र्वाणंत्वमाविष्कुर्वाणंतापन्नात्मानेयमीतिज्ञात्वेत्यर्थः १५ अथयदुक्तं सर्वेश्वरः सन्नविहितमात्मकृतंमे यतः इति उक्तामयापराधः कृतः इति तथाऽनुग्रहो मे इत्यादिवचनेन ममानुग्रहः कृतश्चेति यत्प्रभाषसे तेन यच्चिकीर्षितं न विद्मः १६ किलेतिलोकशिक्षार्थंसवितंपरमार्थमाह विप्राणामितिदेवदेवानांत्वदन्यानामपिभगवा नेवमात्मादैवतंनेव १७ लोकरक्षार्थंतः यद्वोत्वत्तः इति अभिः धर्मस्त्वत्तएवभवतिरक्ष्यतेचत्वद्वपुर्भिः

तेयोगमाययारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयं प्रोचुः प्रांजलयोविप्राः प्रहृष्टाः क्षुभितत्वचः १५ मुनयऊचुः न
वयंभगवन्विद्मस्तवदेवचिकीर्षितं कृतोमेनुग्रहश्चेतियदध्यक्षः प्रभाषसे १६ ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्रा
ह्मणाः किलतेप्रभो विप्राणांदेवदेवानांभगवानात्मदैवतं १७ त्वत्तः सनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव
धर्मस्यपरमोगुह्योनिर्विकारोभवान्मतः १८ तरंतिह्यंजसामृत्युंनिवृत्तायदनुग्रहात् योगिनः स
भवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः १९ यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसाधृतपाद
रेणुः धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदामधाम्नोलोकंमधुव्रतपतेरिवकामयाना २० ॥

परमः फलरूपः अतएवगुह्यः गोप्यः नचस्वर्गादिफलवद्विकारी किंतुनिर्विकारोमतः अतएवंभूतस्यत वेदंलोकशिक्षामात्रमितिभावः १८ विपरीतंवेदमित्याहुः तरंतीति यस्मात्त्वदनुग्रहादेवनिवृत्ताविरक्ताः योगिन स्तेमृत्युंतरंतिसभवान्परैरनुगृह्येतेतिकिंस्विच्चकिंचिदित्यर्थः १९ यदुक्तं यत्सेवयाचरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलंप्रतिलब्धशीलामित्यादिना तदत्यन्तमसंभावितमित्याहुर्द्वाभ्यां यंवैविभूतिर्लक्ष्मीः अनु वेलमवसरेवसरेउपयातिसेवते धृतः पादरेणुर्यस्याः अन्यैः कृतिभिः अर्पितेअंघ्रौयत्तुलस्यानवदाममा लातदेवधामस्थानंयस्य तस्यमधुव्रतपतेर्भ्रमरश्रेष्ठस्यलोकंस्थानंअंघ्रिंकामयमानेव २० ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59

श्री
भाग
टी
५५

विविक्तचरितैः विशुद्धैः पवित्रचरितैः अनुवर्तमानामप्येवमानामपि यो नात्यादृियत नातीवादृतवान् स एवं भूत

स्त्वं प्रभावः इत्यनामानिलेपटनयालक्ष्मीः तां सेवते कथं एवं हि सा मे ने गृह्ये हि सा न ग्राही मधुव्रतः चंचल

वेसवा त्रिगना यान्नतस्यां स पौरवा गो निस्पृहः सन् रमते अग्रतो त्रिलोवएषमत्यधिकं स्यात् ननु ह्यवदात्से

स्थितानां योगिजनादीनां बहुमेव कसेयर्थमंगीकृत्यापि तत्तस्या महत्माप्तं नापि चरणे सविष्या मीतितदे

वमन्यायां कथं नानुवर्तमानामपितां त्वो नातीवादृियमेव तः परमभागवतेषु वसमक्त संगवान् तत् एवपर।

मत्तो भाग्यनिधिः त्वं पुनो वाल्लभ्य प्रसादात्वं श्रीनंदविज ह्यतीति पुलम्य लाभत्वं न निर्दृष्टेन समंजसं इति

किंच स्वनएवत्वं भगभाजनः भजनीयानां गुणानां आश्रयः परमशुद्धसत्वं तेनो द्विजानुपथपाणिपायित्वं ॥

यस्यां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्यादृियत्परमभागवतप्रसंगः सत्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनी।
तः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वं २१ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चरा
चरमिदं द्विजदेवतार्थं नूनं भृतं तदभिघातिरजस्तमश्च सत्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य २२ ॥

यत्पुण्यरजः तथा श्रीवत्सलक्ष्म वक्षं किं पुनीतः पवित्रीकृतः नः किं किमर्थं वा तत् भग्य ग्रगाः प्राप्ताः भूषण

त्वेन स्वीकृतवानसि पुनो यत्नेन यावत्लाप यत्पवित्रं रजः इत्यादि वचनेन लोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः २१ ध

र्ममूर्तेः तवो वितमिदं मन्यामहे त्रिभिः त्रिष्वपि युगेषु आविर्भवतीति त्रियुगः यद्वा त्रीणि युगलानि त्रिपुग

णाः षडूर्ज्जैश्वर्याद्याः यस्येति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मरूपस्य तव त्रिभिः पादैः स्वैरसाधारणैः त

पः शौच दयाभिः सत्यस्य धर्मविस्तरवेपि कलौ वर्तमानत्वात् त्रिभिः स्तु कथं भृतं पालितं तोस्माकं वरदया

सत्वेन तनुवा तन्वा सत्वमूर्त्या तदभिघातितेषां पादानामभिघातिकं रजश्च तमश्च निराकृत्य द्विजाना

देवतानां च प्रयोजनाय हन्तनं भृतं न यद्वा हि तत्तापेरूपं निरस्यातिश्रस्माकं ततु निवर्तयेत्यर्थः २२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59 A

प्रात्मगोप्यंतथैवरत्नाणीयंद्विजोत्तमानांकुलेयदिहस्फुटंतेनगोप्यानरदिनातत्स्मयोतनवानतनघष्ठीश्रयेभाः वृषः।
श्रेष्ठः इदेवपंथावरमार्गोनेदोनिनाशयास्यातिशाघभस्यश्रेष्ठस्यद्वियमानतप्रनदेगोप्रस्तदतेवप्रयद्दीष्यत तद्धके
मीतास्त पथद्दावरानिश्रेष्ठः ततदेवातिराजनः मयत्स्माणंकुरुनेलोकस्तदनुवर्ततेनेयंत २३ नष्क्रातिरितिवेतनाङ्गः
तेद्दमार्गनाशनमेवतिलोकोक्तिः मतर्नेधिनाजनायशविधान्मिष्ठुः श्रुतयवनिजशक्तिभिः राज्ञादिभिहे।
त्यादितधर्मपालिपदतस्यश्रुतस्तवव्रतकुलेःववितिर्युक्तेवनतुमहतोःस्यथुश्रवनातिस्तेजोहानिकरीनत्राङ्गः एत

तंतेद्विजोत्तमकुलेयदिहाधमगोप्यंगोप्यावृषः स्वर्हणेनमस्तुरनेन नर्मैववनेदपातिशिवः तवदेवपंथालो
कोत्रहीष्यद्दघमस्यादितत्स्माणं २४ तेजेनभीष्टमिवसर्वनिर्धविधत्तोः देमूंजनायनिजशक्तिभिकथ्यता
वेः नेतावनाक्रधिपतेस्तवविषभनेः तेजःतत्तेनवनतस्यसतेविनोदः यंवानियोर्दमनमर्थाशभवा।
त्विधनेद्दतिनेवानदतुमनमादितिनिर्बलीके यस्मात्तवायउवितोप्रियतोसदेडोयेनागमोवयमेवदत्म।
दिंकिल्बिषम् २५ श्रीभगवानुवाच एतौसदैरतरगोतिप्रतिपयसयः संरभसंभ्रमेमाध्यउवङ्घ्योगो भू
यः मकाशानुपयास्यनश्रुणुयोवः शापोमयैवनिर्मितः तदेवनविप्राः २६

।वताधर्मज्ञाणप्रयोजनेनाःवत[illegible]तस्यनमनकृतवनस्तवतेजः प्रभावः नदतनेनत्तीणंथनःसतस्मनादिः तेवि।
।मोदः २७ शापायहरंपविन्यन्याविज्ञापयंति यंवेति यंवानंदेविधास्यतिमवाकृतिंवपिकोजीविकेवा
तन्मवैंश्रुतुमन्यामहे यवयंतिरपराधावेनोकिल्बिषेणपापेनप्रभुंत्वमहियोजितवंतः २८ मत्काविनत्वा
तशापस्यथुक्ताकेनापराधइत्याचास्यत्राह एतौसयथ्यवात्सरयोनिप्राप्यभूयोपिमत्समीपमागमिष्य
तः सरंभगणाक्रोधावेशेनसंभ्रमतेः सहदृशः यः समाधिः एकाग्रतातेनानुग्रहोद्दष्टीकृतोयोगोययोः हे।
विप्राः योवाशापः [illegible]कृतः शापः तदिनिसमयोनिर्मितः इत्यैवजानीत २९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

60

श्री भाग टी ३॰ नेत्रोत्सवजनकंविकुंठंहरिंतत्त्रियामंचवैकुंठलोकंस्वयंप्रकाशंतन्नापेदंसमंतपरिणामत्वात् २९ प्रणुमत्यानु
ज्ञाप्यममैवत्वमनंतसमतनःरहस्यवत्त्वं यद्यपिसनकादीनांक्रोधोनसंभवतितथापिभगवत्पार्षदयोःवैलक्षण्यातिक्रमेत्य
नवभगवतः स्वसंकोपदातानवैकुंठागमनानांपुनर्जन्मनतथापिभगवतः सिसृक्षादिवत्कदाचिद्युद्धकामस्यमनसि
तदुत्पद्यतेमत्त्यवन्नान्यपार्षदानांतल्यवन्नत्वेपिशांतिपर्यानुपपत्तेरेतावक्ष्यमाणनिवारणेभवत्येतेषुच

श्रीब्रह्मोवाच अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनं वैकुंठंतदधिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभं २९ भगवं
तंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच प्रतिजग्मुःप्रमुदिताःशंसंतोवैष्णवींश्रियं ३० भगवाननुगावाहया
तंमाभैष्टमस्तुशं ब्रह्मतेजःसमर्थोपिहंतुंनेच्छेमतंतुमे ३१ मयिसंरंभयोगेननिस्तीर्यब्रह्महेलनं
प्रत्येष्यतंनिकाशंमेकालेनाल्पीयसापुनः ३२ द्वाःस्थावादिश्यभगवान्विमानश्रेणिभूषणं
सर्वातिशययालक्ष्म्याजुष्टंस्वंधिष्ण्यमाविशत् ३३ तौतुगीर्वाणऋषभौदुस्तराद्धरिलोकतः ह
तश्रियौब्रह्मशापादभूतांविगतस्मयौ ३४ तदाविकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः
हाहाकारोमहानासीद्विमानाग्र्येषुपुत्रकाः ३५ तावेवह्यधुनाप्राप्तौपार्ष
दप्रवरौहरेः दितिर्जठरनिर्विष्टंकाश्यपंतेज
उल्बणम् ३६

आज्ञेनप्रतिपत्तौविधायपु
क्रोधस्तदीयइत्यनक्षा
हृकोत्कंठेसपार्षदौप्रसिद्धिमितिभगवतेतत्वव्यवसितेप्रातःसर्वसंगच्छते तद्दिदृक्षकःशापोमय्येवनिर्मितइति
मामेष्टमितिनिग्रहस्यशापमितिभिहंतुंनेच्छुमतंतुमेइत्यादिवा ३१ मन्युपयुक्तेनपरस्थयःनिकाशःसमीपं ३२ दुस्त
रात् ब्रह्मशापात्हरिलोकः पतनातिविशेषः हरिलोकतपवहतश्रियावभूतामितिवाविगतस्मयौ ३४
हृतवैव ३५ विकुंठस्यधिषणास्थानात्तहेपुत्रकादेवाः ३५ काश्यपंतेजोवीर्यंयमाप्तोसहैवगर्भंप्रवि

= ३ स्कं १६ ६०

60A

तयोर्वैस्तेन प्राक्तिमंतिरस्कृतं तेन वाद्य भीतिर्विधिः शापः यत एतर्हि इदानीं भगवानेव तद्देवं विधातुमिच्छति ३५ तथापि को पुनरुपायो विचार्यमिति चेत्तत्राह विश्वस्येति त्रयाणां गुणानामधीशः स एव सत्त्वोत्कर्षकालेन क्षेमं विधास्यति विमृशेन विमर्शेन ३६ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्यायः १६ ततः सप्तदशेन

तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ३५ विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ३६ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्यायः १६ श्रीमैत्रेय उवाच निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शंकयोज्झिताः ततः सर्वे न्यवर्तंत त्रिदिवाय दिवौकसः १ दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ २ उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः दिवि भुव्यंतरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ३ सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ४ ॥

जातयोर्लोकभयंकरं हिरण्याक्षप्रभावश्च वर्ण्यते दिग्जयोद्भुतः क्षेमं विधास्यतीति ब्रह्मवचनादेव तद्विशंकया त्यक्ताः १ भर्तुरादेशाल्लोकान्सपालांस्त्रीन्चंडि मुहुराक्रंदयिष्यत इति तद्वाक्यात् लापत्याभ्यां परिशंकिनी देवोपद्रवं शंकमाना २ तत्र तदा निपेतुः उद्बभूवुः ३ प्रचेलुः चलिता भुवः प्रदेशाः केतवः उदयेनकुति निसेषः ४ ॥

61

श्री भाग टी ६

रुक्मापालितिनीत्रवासुवाह्रातकरणेनगपतीमहावृत्तान् वात्याप्वनीकंयस्यरजएवधजोयस्य ५ उच्चैः
हेसंत्परइवनदितोयप्रतिबंधत्रदानीवटयासमृहेनवृष्टिभागणः स्यादिवभासमृह्योयस्मिन्पदेस्यानेन
यारप्पत्नेम्नदेवदापिनारदृप्पत ६ वाधिस्मगद्वाविमनाश्वोङ्गनाङ्गमयोयस्मात् दाधिताउदकस्यासक।

वृवैवायुः सहस्पर्शः सुरूक्काभावीश्यघमहुः उन्नलयत्रगपतीन्वात्यानीकोरजोधजः ५ उङ्गसत
दिक्भोदवटयावृष्टिभागणो योम्बिप्रविष्टतममानसम्यारस्पत्नेपदं ६ चुकोश्वाविमनावाधिर
समिः दाधिताद्रः सोदपानाश्रसरितः कुलेक्षुः शुष्कपंकजाः ७ मृङ्कुः परिधयोभूवनस्य।
कोः पाशिमद्धयाः निर्घोलारथानिर्ह्रादप्रविवेरभिः प्रजनिरे ८ अंतर्यामभ्रमवनोवमेत्या
वद्विमह्वर्णा सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुरशिवाशिवं संगीतवद्रोदनवद्दुन्नमय्यशिरोधा
रो वाणुवानविधावाचोग्रामसिंहास्ततस्ततः ९ खराश्चकर्कशैः दान्तः खुरैर्घ्नतोधरातलंवा।
कोरबभसाममत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ॥ रुदंतोरास
भद्रेस्तानीउद्रुदपवनन्लगाः त्योषत्ल्लपेत्रपप्रावः
शाकेनत्रमउर्वंत २२

गादयोयस्मिन्नुदपानैर्वापीकूपादिभिः सहितानुकानिपंकजानीयास्म ७ परधियः परिवेशाः सराह्रोः
राह्वग्रमलयोनिर्घातानिरभ्रगर्जितानिरथानिर्ह्रादतुल्याः स्वनयः विवरेभ्योगिरिगुहाभ्यः ८ सृगालोना
मुलूकानेः धनिभिः सह ९ ग्रामसिंहाः श्वानः १० कर्कशैः तीक्ष्णैः हतनः खुरैरागर्दभजातिश
हूः तस्मिन्रभसः संभ्रमात्यषावरूथशः समयशः ॥ रासभशब्दत्रस्ताः १२ ॥ वा: ५

नांटंकार

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

61A

सर्वेश्वरकोशेन: गावोत्रमनरसंदोहाश्चवभूवु: देवलिंगानिचरुदन् प्रतिमानांप्रस्तुस्वावश्वासीदित्यर्थः १३ पु
लयनमात्रेरुद्रादीन् भगणान् बहूनितत्राणांवप्रनेकस्यग्रहामंगलादय: प्रतिक्रम्यजग्मु:वक्रगत्या
प्रत्यावृत्यपुष्पुष्पम् १४ ब्रह्मपुत्रानमेनेतावनातेषांस्वरूपपरिज्ञानात् १५ यजमानमात्मपौरुषेश्वर्यसिद्धिसंपो
रुषेषयो: १६ निरुद्धाय्यामा:काष्ठादिशोयाभ्यांस्फुरन्तेगदानियेषुतेभुजायस्यो: शृंगदेति टीवेननमार्ग.

गावोत्रमन्त्रसंदोहा: तोयदा:श्यवर्षिण: अरुदन्देवलिंगानि द्रुमा:पत्रविनानिलम् १२ ग्रहाश्च
लयनमानंभगणाश्चापि दीपिता: प्रतिवेरुर्वक्रगत्या पुष्पुष्पपरस्परं १४ दृष्ट्वान्योऽप्यमहोत्पाता
ननतमविद: प्रजा: ब्रह्मपुत्रान्मेनेभीतामेनिरेविचसेत्स्वं १५ तावादिदैत्यौ सहसाव्यजमानौ
आत्मपौरुषौ वर्द्धयन्तौ महमारेणाकायेनाद्रिपतीइव १६ द्विविसंख्याहमकेयोर्दिकोटिभिर्निरुद्धका
ष्ठौस्फुरदंगदाभुजौ गाकंपयंतौ वराणि:पदेपदेकट्यास्वकांचार्कमनीस्पतस्थतु: १७ प्रजापति
नांमितयोरकाषीय: शाकतदेहोयमयोरनायत तौवैहिरण्यकशिपुर्विद्ध:प्रजा
यंतेहिरण्याक्षमस्ततसाग्रत: १८ वर्केहिरण्यकशिपुर्दीर्भ्योऽब्रह्मालब्ध
वेणाच वधोसपालोलोकोस्त्रीनजनोत्म्म

सोभवाकोचीयर्यंतयावश्रा रुदते: १९ ७ यमयोर्मध्येय: स्वदेहात्स्य.
समजायतनेयथाहिरण्यकशिपुंविदु: मादिति: येयस्यमसततेहिरण्याक्षयथाविदु: तयानामस्कृतव
नियर्थ: १६ प्रपंभाव: यदाहिरण्यगर्भोदानसमयेयाविष्णुविशाहीर्य स्वमीस्त द्विधाविभक्तेश्वादिपश्चाद्
तेनयदविशातिनदायमोभवन: तयोश्चापित्तन: ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रवेशक्रमविपर्ययेणमातुरतः प्रसूतिः यदाविशेद्विधाभूतेवीजेपुष्पंपरिस्रवत् द्वौतदाभवतांगर्भौसुनिवेशविप।
र्ययादितिपिंडमिद्धिस्मरणात् प्रतःस्वदेहान्सर्वेयोजातः तस्यहिरण्यकशिपुमिति दितेःप्रथमंप्रसूतस्तस्यहिर।
ण्याक्षइतिनामकृतवानिति १८ दोर्भ्यांप्रदत्तः ब्रह्मवरेणप्रकृतोमृत्युः १९ वशेपुंडं २१ मनसाशौर्येणवीर्येणव
लेनवरेणवोत्सिक्तंगर्विंतंग्रसृण्यंनिरंकुशंनिलिल्यरेलीनावभूवुः २२ स्वेनमहसातिरोहितान्दृष्ट्वाना

हिरण्याक्षोनुजस्तस्यप्रियःप्रीतिकृदन्वहं गदापाणिर्दिवंयातोयुयुत्सुर्मृगयन्रणं २० वीक्ष्यतंदुःस
हजवंरणत्कांचननूपुरं वैजयंत्यास्रजाजुष्टंअंसन्यस्तमहागदं २१ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्य।
मकुतोभयं भीतानिलिल्यिरेदेवास्तार्क्ष्यत्रस्ताइवाहयः २२ सवैतिरोहितान्दृष्ट्वामहसास्वेनदैत्यरा
ट् सेंद्रान्देवगणान्क्षीवानपश्यन्व्यनदद्भृशं २३ ततोनिवृत्तःक्रीडिष्यन्गंभीरंभीमनिःस्वनं विज
गाहेमहासत्त्वोवार्धिंमत्तइवद्विपः २४ तस्मिन्प्रविष्टेवरुणस्यसैनिकायादोगणाः सन्नधियःस।
साध्वसाः अहन्यमानाअपितस्यवर्चसाप्रधर्षितादूरतरंप्रदुद्रुवुः २५ सवर्षपूगानुदधौमहाब।
लः चरन्महोर्मीन्श्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याभिजघ्नेगदयाविभावरीमासेदिवांस्तातपुरींप्रचेत
सः २६

क्षीवानमत्तान्क्षीवानितिपाठेपौरुषहीनान् २७ मत्तास्वसन्नधीर्येषांवर्गसातेजसाधर्षिताश्चभि
भूताःसंतः २८ महोर्मीनभिजघ्नेमौर्व्यांमास्यनीतिमुर्वकार्स्यायसेतन्मय्यायद्वामुर्वीनामंतराणांविशेषः
यन्मयरन्नाहत्तववद्वर्येत्यर्थः विभावरींसंज्ञामासेदिवान्प्राप्तः २९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

62A

प्रवर्गानं लोकः पातालेवनपालैकं प्रत्तर्तुं सुपहमितं प्राणिपत्य २२ यद्यस्मात्तद्दानस्येन भगवानयजत् २६ उ
पशमेत्युक्तस्कैवात् कौतुकमे २४ गुह्यमार्गे निपुणौ तौ यः तोषयेयातां ते शहिगच्छ शृणोतस्तुवंति ३० आरात्त शी
र्घविस्मयः नष्टगर्वैः वीरवर्येरलंभावितोश्वयाणिवारादपवन्नमान् ३१ इतिश्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयेस

तं वीक्ष्य पत्न्यभ्याहरल्लोकपालकेयादोगणानामृषभं प्रचेतसं स्मयन्प्रलब्धं प्रणिपत्य नीचवज्जगा
द मे देह्यधिराज संयुगं २७ त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वीर्यापहो दुर्मदवीरमानिनां विजित्य
लोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेन पुराऽयजत्प्रभो २८ स एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा दृढं प्रल
ब्धो भगवानपांपतिः रोषं समुत्थं शमयन्स्वया धिया व्यवोचदंगोपशमं गता वयं २९ पश्यामि
नान्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदं आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितं मनस्वि
नो यं गृणते भवादृशाः ३० तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः यस्त्वद्वि
धानामसतां प्रशान्तये रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया ३१ इतिश्रीभागवते तृतीयस्कंधे सप्तदशोऽध्या
यः १७ श्रीमैत्रेय उवाच तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः हरेर्वि
दित्वा गतिमंग नारदाद्रसातलं निर्विविशे त्वरान्वितः १ ॥

प्तदशः १७ अष्टादशे तु हिरण्याक्षधरोद्धर्तृवराहयोः निर्विशेषं महायुद्धं दैवतोऽभिनिरूप्यते प्रतियोद्धारं
श्रुत्वा महामनाः शयिष्यसे इत्यनियतकेन ह्विगणय्यावर्णयित्वा यतः दुर्मदः १ ॥

श्री
भाग
टी
८२

प्रथितो जयतीति प्रथितं नित्यं श्रीहरिं प्रकर्षेण त्रेधा ध्यायमानाः वनेर्यैन प्रत्यग्रदेहयोर्हृदयदेशाग्रेण स्वरूपचार्हिपादानतेन नो
सिद्ध्यण्णाश्चर्याग्राम्भःपतेनादर्णे नेदृशा नु स्पतेनेनरु कृवन्त । अहो विचैवनगो व्योमगः वातिवृत्ते वराहः २ पर्दिश्य
गङ्गास्त्रोकसापानालवासिवनोनासाकैमसर्पितां प्रलयापानाल्लावनेवशामस्पानव्रटतेइतिभावः हिरण्याक्षे
णाधिलेपाद्यंप्रयुक्तापिभारतीवस्त्रतो भगवतेनेति नथाहि वनगोचरः जलशायानः श्रीनारायणः सर्वयो
मिभिमृग्यतेदृशान् वाहनं मृगयतेइति मृगः अतो नास्ति तोयस्मात्सर्वत्र यदर्थः स्वराग्रधमायस्मात्

दृष्टोऽपि तथाभिजितेधराधरं योग्नीयमानावृतिमग्रदंष्ट्रयातस्पतमदराम्बकवोल्वणश्रियानहासवा
होवनगोचरोमृगः २ प्राङ्गेनमत्तनमहौविष्णुवैनोकसोविषमस्तनेयमर्पिताः नस्वास्ति या।
स्यमनूयाममेत्तनः स्वराधमामासादितसकराह्मते ३ त्वंनःसपत्नैरभवायकिंभूतोभ्योमायया
हंसमनेवोदाजित त्वायोगमायावलमल्पपौरुषंमेस्थाप्यमहत्पमजेगुहृत्रुवः ४ ॥ ॥

हंसरोनममेत्तमासत्स्यापीत्तवः मामनाहत्यापि तमनयासहवर्तमानोनोः मदीयं स्वास्तिसमस्तं मंगलं वास्य
यास्यस्त्रियापामिनाउमन्देहः नयाप्यस्मत्कृपयाविमृचेत्यर्थः प्रसादितात्तीलयास्वीकृतासर्कराह्मते
तिर्यैन ३ अभवायनाशायभृतः पुष्टः वस्तुनस्त्वमात्तायभृतो धृतः प्रास्यितइत्यर्थः यो भवान्सपत्नेण
वीर्येणाजयतीतितं यावस्त्रतस्त्वहवनवास्थिवाजयतीति संस्थाप्यहत्वायोगमायारूपमविस्तवलं
यस्याग्रत्स्यापोरुषंयस्मात्तं त्वांसम्यकृपयापयित्वा भक्त्याहृदिस्थिरीकृत्येत्यर्थः हेमहत्पमस्तानप्रतिग्राप्य
यतीतितथाप्यप[illegible]तोविजितान्तः स्वहृदांश्रवः संसारदुःखानिमज्जेनापायामिथः स्वस्मज्ञैवायवान

[illegible] ८२

63A

श्रमद्रुतनचुतयायिगदयाश्रशीर्षेशीर्षेभसनयाश्रुतेनयास्तवोस्थितेसलिलेपतद्भवमधुनावलिंदृष्टानिनवीताम
ज्ञाःपेवश्चैभक्ताःसमयोरवाश्रुतेसर्वेस्वयमेवायमेविनेवश्रमत्तानभविष्यति किंनरढमत्तानभविष्यतीत्यर्थः ४
सहरःप्रेरितेकान्येवतोसराःशाल्वविशेषाःतेसलयमानाम्रभ्रमानःदंष्ट्राग्रगतोश्शक्षीभीतामातस्यतोदंष्टु
रुक्रयर्यास्मधन्‌ सहमानपवनिर्गतःकरेणदृढेकिलनीवसलनसतग्रहदुरुकितः श्रमैश्लेमितभूतैःलयमा।

नपिसंस्थितेगदयाशीर्षाशीर्षेगपसमद्रुतनचुतयायेवतभ्ये वलिंदृष्टे
सपयोपवदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यन्त्यमत्ताः ४ सलयमानोरिदुरुक्तः
तोमरैःदंष्ट्राग्रगोगाश्रुपलत्पभीता नोदंमषत्रिरगादे
ष्ठुमध्याद्रुहाहतःसकरेणगुर्थयेभः ८ तेनिःसवनेस
त्तिलाटयुद्गतोहिरणपकेशाहिरथयपाक
पः करालदंष्ट्राशानिनिःस्वनोब्रवी
ष्ठतद्धियोकिंनमनाविग

नः यायास्तग्राहिरणवलादीनोव्यथा हिनम दृष्ट्वानुकंपयापीड्यमानइत्यर्थः तोदंमृषत्रिन्या।
सामयमेवार्थः ६ सत्तिलाविगंतेनमनुगतः सन्हिरणपवनकपिशाःकेशायस्यदंनस्यकषोम
केशःकरालादंष्ट्रायस्यप्रशानिवत्निःस्वनोयस्यतिलेनानामसतोकिंविगर्हितेअक्तिनिदाभयावात
पलायनेनपुत्रमितर्थः वस्तुनगतिर्हिवःप्राप्तहियः नसंतोयेभ्यःतेषाकृपा   ।। ।।

64

श्री
भाग
टी
६४

ततो नाकं किं विगर्हितं मस्ति नाकं किं विनश्यत: कृपालुना तत् दंष्ट्राग्निना कृतं त्वयेत्यर्थः किं विमलालायतनमणिनिर्दिते
इत्यर्थः यद्वा लोकोपकाराय पुनरुद्धवतोः उद्धृतं मन्वितं मन्वानो दैन्यग्रामानमेवाधिक्षिप्तानि गतिद्
यो स्वार्थे कपरागेण असतामस्माकं किं विवादितेनाक्षिप्तपितनस्य पवधिगस्तानि त्वयैवोद्धृत्यर्थः ७ स
भगवान्विश्वसृजामभिष्टुतो विबुधैः स्वमसूनैरात्दर्यमाणः पातालतरे विश्वसृजां मसूनैर्विबुधैरभिष्टुतः
तिसलिलस्योरस्लाडुपविश्य वहारंगोत्र देशगोविन्यस्यस्वसत्त्वमाधारशाकिंविविहितवानन्तरे तस्य पश्य

सगान्नुदस्तात्सलिलस्यगोचरे विन्यस्यतस्यामद्धात्स्वसत्त्वं अभिष्टुतो विश्वसृजां प्रसूनैराहर्य
माणो विबुधैः पश्यतो वः ८ परागतुषकैत निधनीयायकल्पमहागदेकोवनविद्रदंस मर्मांगपा
भीतोप्रतन्दंतं तु रूको: प्रचंडमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे ९ श्रीभगवानुवाच सत्यं वयं भोवनगो
चराम्गयाम हि थाम्स्त्वायेग्रामसिंहान नमृत्युपाशैः प्रतिमुक्तस्यवीराविकत्थनं नगृह्णान्त्य
भद्र १० एते वयं न्यासहरा रसौकसां गतह्रियो गदया द्रावितास्ते तिष्ठामहेथापि कथंचिदाजौ
स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरं ॥ ११

तत्पदवपराकृष्ट हुतेनतुषकैत्यर्थेनयनी
यापकल्पेस्ववर्णाभरणंकोविनमयेविद्रदंस कवचं यस्यनंदेसं प्रचंडमन्युनं अधिक्षेपादिके वाक्करण
मोदेत्स्वाकाभीतानां देवानां भयनिवृत्तये वस्तनस्तेन न तयोः तुषकैवनकौ पादिहेतुभावान् ९ ग्रामसिं
हान् शुनः प्रतिमुक्तस्य बद्धस्य विकत्थनं स्लाघ्यं १० न्यासहरा निक्षेप[illegible]हृ द्राविताः पलायनं कारिताः
अथापि समर्थास्थापितिष्ठामः ना किं यतः स्थेयं स्थानं स एव अस्माभिः नान्यं किं मित्याह क्वयामो गतन्व्यदेश

भागवत ॥
६४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पदत्यानां पदातीनां ये च भूपाः तेषामधिपः पुत्र्यश्च स्पर्धः श्रुत्वा लोपे पराभवार्थं श्रेष्ठं वदं स्वयंतस्व प्रवृद्धो विर्विन।
कौ यो न भयं पोति हस्यानि पालयानि वा श्रेसात्वसम्यः सभायामन्नहिः ॥ सो पि दितिम्नः सनेव वधमिति स्लोकेन हषाश्र।
लब्रुड्पदस्मित स्वपनेवधमिति द्वाभ्यां क्रौराकार्यमाणाद्दिराट् महामपंड्व ॥ मन्वनाश्च चलितानि द्वाभिनाभ्यां
हि प्राणायामस्य ॥ श्रुतेनकं मत्स्य ॥ सौम्यं विड्रवतो गदां प्रधामामभिवाहनन ॥ ॥ हृयं दन्तो हि ज्ञपाद्भः ॥ स्थोः

ते पदत्यानो किल भूपपाधिपो वहत्स्वनोः स्वमलयश्रुर्मवं नहिः सेस्या पच्चासात्वमत्नामनुस्व कानोयः स्वा।
प्रतिज्ञो वालि पि पर्स सभ्यः ॥ मेघ्य पड्काव सोपि दितिमो भगवता मलश्रुरुषा भृशं श्रावहयो ललणे।
क्रोधं क्रौसमानो हि तादिव ॥ स जन्मर्माषितः वासे मन्त्रु च शलिलैर्हिः प्रसायनतसो दंत्या गद।
याभ्यहन द्विषं ॥ भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणा वक्षि प्रवं वयश्विरस्थानो यो गां तृकन्दवांन।
के ॥ पुनर्गदां सा मादाय श्राम यतैतमभीत्सायाः अभ्यधावदतिक्रुद्धः सेन्यादक्षुदक्षुदे ॥ ततश्च।
गद्यायातिं दलितसया भुविप्रभुः श्रामत्रेसनकेतोसौम्य गदयाका विरोहनन ॥ एवं गदाभ्यांतु
वीभ्यां हयंदन्तोरविवव जिगीषयास्तु संरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ तयोः स्फुरत्सु गदाहता
गयोः हता स्वर्वाण्याणि विहन्ह्यमायोः विविव्रमाणे श्रसत्तोर्निगीष्या व्यमर्दिताया मिवक्ष
स्पर्धमानयोः त्रिम्याभ्यां गदा | ष्विपतो मधः ॥ ॥ / भ्यां श्राहतानंगानि पयोः दनादास्तवनोत्तिः
ततास्वरेरुधिरं तस्वपाणं तेनविपृद्धो मन्तुर्ययोः विविधान्मार्गान् गदायुद्धे भ्रमणभेदात् इत्वागोस्त
स्पानिमित भूता यश्चु ष्मिणोन्नतयोः वृषभयोः पस्त्रनेपि इत्याह स्पीन दर्थं वृषभो हि वत्सवहनि
नानि संप्रपिनानेन भगसंचर्षविदीर्णगात्रन्तु धिरो पवस्पर्धेव मटत्वगोशं संभावमन्कांतगज

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ६५

यत्तायकवयवायस्यत्तस्यवामत्तामहीतिमित्तंद्विषत्नोः २० श्रागतस्यवनायस्यत्तस्माह किंकत्वादैत्यविलत्व
कथंभूतस्यास्य त्रेयामंश्रोजीवंश्रोयंमदोवायेनापेतसाधमंयस्मात्तत्कृतः प्रतीकारोयस्तनयात्सयोः प्रतीकार्यंयंव
केमायस्य सहस्राणांत्राणिसहस्राण्यनेना २१ हेदेवनंत्रिमत्तेश्रामानांदेवादीनामुष्यःस्वराः २२ श्रागस्कृ
त. वृथैवापराधोयेपकः तस्यारिहायायपवृत्तोभयकृत भीनात्तानाडकृत प्रपंपशाणादिहत्तो प्रसन्नो

ईशस्यपत्तावयवस्यमायया गृहीतनानाकृतनोर्महात्मनः कोवाअस्यद्विषतोविमर्दनंदिद्दत
यायानृषिभिर्वृतःस्वराट् २० श्रासत्त्रेश्रोजीवमपेतसाधसंकृतप्रतीकारमहार्थविक्रम विलस
देत्वंभगवाल्सहस्राणीनेयादनारायणमादिस्त्रकर्ते २१ श्रीब्रह्मोवाच एषतेदेवदेवानामंघ्रिमू
लमुपेयुषां विमाणांमौस्भीयानांभूतानामप्यभागसां २२ श्रागस्कृद्रूयफ्कडकृदस्मद्राहवरोस्य।
रः श्रन्वेषभ्रसनिरयोन्तोकानटतिकंटकः २३ मैनंमयाविनेहदेहंमेनिवक्रशामसत्तमं श्राक्रीडवा
लवद्देवयथाशीविषमन्यियते २४ नयाव्देषवेर्थनस्वावेत्तोशाम्यदारुणः स्वोदेवमायामास्था
यत्तावजत्यथमच्युत २५

॥ ॥

राह्ःश्रासोवेरोयेनप्रन्वेषन्ननिरयमवलोकयन् प्रपतिरयःपतिपदस्तूयः २२ यथस्मा[illegible] देवंभूतो
यंतस्मादेवंमाक्रीडधहेदेवयथोन्यितेदमितमाशीर्विषंवालः पुच्छाकर्षणादिनाक्रीडयतितः।
हत. २४ स्वामास्तरीहेदेवस्वामायामयेपायपरूपं २५ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

65A

वेलामेवाहरेषेति लोकानां छेदकारी विनाशकारी कं वा इति प्रश्नं अयं विनाशेऽर्थे वर्तते २७ अभिजिन्नामा अह्नः मध्य
वर्ती मौहूर्तिको योगः सप्तममुहूर्तः शुभदः अगात् प्राप्तः अतो यावदसौ मुहूर्तो न शेषो भविता तावद्देवसुहृत्त्वं सेन निसूद्यैनं नि
रस्तं जहि २८ लोकस्वस्तये अवधी वशापानुग्रहकाले विहिते निर्मिते प्रसादितः याम शर्मणि स्वे अर्थे स्थापय
२९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये अष्टादशः १८ इत विशेषविरच्याद्याप्रार्थितेन महामत्स्ये वराहेण हिर
ण्याक्षवधः श्रीशुकोऽत्र वर्ण्यते निर्व्यलीकवतद्धस्य तेन पादांतरे निशम्य प्राभिप्रायं वतहदेवकालात्मनोपि
२७
तुषारोवतमासे ध्यालोकच्छेदगूढरीतिभो उपसर्पति सर्वात्मन् रणं जयमावह २९ अधुनैषोभिजिन्ना
म योगो मौहूर्तिको ह्यगात् शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरं दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युम् अयमासा
दितः स्वयं विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि ३१ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे ऽष्टादशोध्या
यः १८ मैत्रेय उवाच अवधार्य विरिंचस्य निर्व्यलीकामृतं वचः प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपांगेन सोग्रही
त् १ ततः सपत्नं मुखतश्चरंतमकुतोभयम् जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षजः २ सा हता तेन
गदया विहता भगवत्करात् विघूर्णितापतद्रेजे तदद्भुतमिवाभवत् ३ स तदा लब्धतीर्थोपि न बबाधे नि
रायुधं मानयन्स मृधे धर्मं विष्वक्सेनं प्रकोपयन् ४
नममुहूर्तेवत्तमुपदिशतीति मद्वाक्यं पापांगानां लोकेनेन स्वीकृतवान् १ मुखतः अभिमुखे देवलोकपालस्याग्रे
भोगप्रवृत्तेः अवलोकनां ब्रह्मणि यादाविर्भूतः २ सा च गदया तेन विहता ताननतो विष्णुनासती विघूर्णिता भ्रम
यतन रेजे बभौ तदद्भुतमिवाभवत् यदा तस्य करात् पतिता इत्यनेनापि संबंधः तदेव स्यपोरुषं रेजे इति वा ३
लब्धतीर्थोपि लब्धावसरः सन् बबाधे न प्राहरत् समानयन् बभूवेति वाक्यभेदात् इत्यस्याभावेन करणा ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

66

श्री भार टी ९९

यत्रेमसंभ्रमं वक्त्रं यस्य विषजन्मानं विद्रावितलासंगं प्राप्य वेतं नेत्रं निवृत्य तद्दिदां तत्प्रभाव मन्यानतां प्राप्स मंता स मोहमाह मन्त्र ६ सहेत्यः नमाननवक्त्रं निशाम्य हृष्टः प्रयतो अवस्थितं वविलोक्य प्रमर्षणाकोधेन परिस्खलना। विरत्नमिता नीट्टियाणायस्यमः प्रदग्धतदद्भवान् ७ वदनभ्योदहद्दिव संचलाणः पश्यपत्रिवाग्निवत्स्ततः

गदाभ्यामपविद्वायां हाहाकारे विनिर्गते मानयामास तद्धर्मं स्तनाभं वास्मरद्विपुः ५ तेनाग्रवक्त्रं दि तिपुत्राधमेन मत्पार्षदसम्भवेन विषमसाने विद्राव यो न तद्दिदां वचराणां न त्रासमासन्न्वास्मिन्ते मुञ्च। हीति ६ स तं निशम्यात्तरथांगमग्रतो अवस्थितं पद्मपलाशलोचने विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेन्द्रियो रुषा स्वदन्तच्छदमादशत्सुमन् ७ करालदंष्ट्रः चक्षुर्भ्यां सवहत्रणोद्दहन्निव प्रभिसृत्य स्वग दयाहतो सीत्याहनद्धरिं ८ पदा सव्येन तां साधो भगवान्यज्ञसूकरः लीलया मिषतः शत्रोः प्रा हरद्वातरंहसं ९ प्राह चायुधमाधत्स्व घटस्वत्वं जिगीषसि इत्युक्तः स तया भूयः ताडयन्व्यन दूर्शे १० तां स आपतर्ती वीक्ष्य भगवान्समवस्थितः जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीं ११ स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः १२ जग्राह त्रि शिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपं यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायाभिचरन्यथा १३ ॥

क्रोधाभावमाह हतामिति तानो सिद्धा इति व स्वत्वोर्थः ९ वातरंहसं वायुवेगात् ९ घटस्व उद्यमं कुरु त्वयः तेन तांमिच्छसि १० हतो मानो गर्वो यस्य १२ ज्वलन्यो ज्वलनः तद्वल्लोलुपं ग्रसनपरं यज्ञाय विष्णुमा तत्स्वप्रकार्यकरने टष्टानः विप्रमिव यथाभिचारं कुर्वन्यथा १२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

66A

श्वेतः स्विम्राकाशामध्येवसेकात् प्रकाशमानेऽदीर्णाडकटादीधितिदीप्तिर्यस्यानिशातनेमिनानिशितधारेणह
विसिंहोयस्यानाटोस्यपतन्रगुञ्जिते विस्फुदद्वात्रिनिर्तिनप्रसृतंकलशानयनागतहरेनैद्रथप्रमावज्रस्यामेवस्य
मानेदातेपिञ्जमेकेनमेनेतन् यथांदृष्टिच्छेदच्छित्रेवननतयथाविप्रकाशाननतदन्यकाशमानांमिमर्षोभिसे।
नेयः १४ प्रगः संनस्यानिम्राविवक्रेनेनवद्धथावृकेच्छिवसतियनेत्माभिन्नत्वमागतमहेतरः वत्सः शहम १५

नेरोजमारेत्यमहाभरापितेवकासदेन्तः स्वडदीर्णोदीधिति वक्रेणाविच्छेदनिशातनेमिनाहरिर्दधा।
नास्तपतनगुञ्जिते १५ वृक्तेसत्पलेवद्धधारिणाहरेः मतोस्यविस्तीर्णामुरोविभूतिमत् प्रवृद्ध
व ः सङ्कुरोरमुष्टिनानदस्महस्यानरथीयत्नास्त्वरः तेनेत्यमाहतः स्तत्रभगवानादिसूकरः नाके
पतमनाकापिस्वजाहतस्वट्टिपः १६ प्रयोहयासजन्मायायागमायस्वरेहरा यांविलोकायमा
नस्तामनिस्पापमेयमे १७ भवत्वमयवः चेसः तमःपांसवमेरयन् दिग्भ्यांतपेनुग्रावाणःस्पत्तो
यहताव १८ यानेद्दभगात्प्राणवेः मवियुन्तनायिन्तुभिः वर्षद्भिः रुधकेशास्पेन्नसाम्यानि
वासकृत् १९ गिरयःमन्नाटवपतनानायुधमुवोनव दिग्वाससोयातधानाः शूलिनामुक्तमूर्ध
जाः २० ॥

मनाकुर्ईषदपिक्ताप्यंश १६ प्रयनगतःसंयमंप्रलयं १७ पांसवकृतंतमसम्प्रेविनवेतःसेपाणैर्यदैः १८
नष्टोभगाणोनत्त्रसमूहोयस्यामनेनेदस्वलातिकारकाद्दलस्तमुद्धृत्तानिक्रमोगम्यतेप्राक्तनत्वाणा
मसंभवात् १९ नानायुधानिमुञ्चन्तीतिनयायातधान्यप्रमनाटंपते २० ॥ ॥ ॥

67

श्री
भाग
टी
६३

हिंस्रा हिंसाशीलाः दीक्षवेभूताः अतिवैशसाः अत्युग्राः वाचउत्सृष्टा इत्येवैव वाक्यसमाप्तिः २१ प्रादुष्कृतानामभितस्त्र
कटितमायानां विनाशयत् विनाशाय निमित्तमिति पाठे यया च तेव षष्ठी त्रीणि भुवनानि पादा यस्य यत्तन्मूर्तिरित्यर्थः
त्रयोऽस्य पादा इति श्रुतेः २२ भर्त्तेरादेशं शापं स्मृत्वा यो भगवान् हनिष्यतीत्येवंभूतं २३ उपगूहमानः बाहुभ्यां वेष्टयन्

बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुञ्जरैः आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृता-
नां मायानामासुरीणां विनाशयन् सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात् २२ तदादितेः समभव-
त्सहसा हृदि वेपथुः स्मरन्त्या भर्त्तुरादेशं स्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ विनष्टासु स्वमायासु भूयश्चाव्र-
ज्य केशवं रुषोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः २४ तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैरधोक्षजः
करेण कर्णमूलेऽहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः २५ स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया परिभ्रमद्गात्र उदस्त-
लोचनः विकीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता २६ क्षितौ शयानं तमकुण्ठ-
वर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदं अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागताः अहो इमं को नु लभेत संस्थि-
तिं २७ यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायन्ति लिंगादसतो मुमुक्षया
तस्यैष दैत्यऋषभः पदाहतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्सस-
र्ज ह २८ ॥

निधाय संवृद्धनैव २४ अहन् जघान त्वाष्ट्रं वृत्रं मरुत्पतिरिन्द्रः २५ परितो भ्रमद्गात्रं शरीरं यस्य उदस्ते बहिर्निर्ग-
ते लोचने यस्य विशीर्णा बाह्वादयो यस्य नगेन्द्रो महाद्रुमः लुलितः उन्मूलितः नभस्वता वायुना २६ सं-
स्थितिं मरणं २७ असतः आरोपितात् लिंगशरीरतात् मोक्षमिच्छया वराहस्य पादयोर्देवकरत्वात् क

67-A ५६

प्रविलयज्ञानांनेनैवविस्तारायकारणायेतत्विग्रहंत्वदोमममेवा २९ सादयित्वाहरेवत्स्यर्षः पुष्करविष्टरादि
भिः सेवितः ३० यथानुकोशदशकिमनतिक्रम्यमयावादिनवकथितेनेहरस्तामिवयथाज्येनमकारेण ३१ हेहि
नशौनक ३२ कथासुपश्रुत्य ३४ भक्तिमात्रेणपश्चनामपितत्त्वलभः अन्ययादेवनामपितुर्लभइतिना।

ततौनेपार्थरावस्यभगवताचानाभवसद्भूति पुनःकालितपर्थस्यानेयपत्नेनेहजन्मभिः ३५ देवाऊचुः न
मोत्तमनसोविलयत्ननेनैवश्रियनैषहीनामत्तमनवसृतोय दिष्टयाहतोयेजगतामसंतंदः तस्यादय
ज्ञानवयमीशानिर्वृताः ३० मैत्रेयउवाच एवंहिरण्यतमसत्त्वविक्रमेससादयित्वाहरिरादिसूकरः
जगामलोकसमावितिलवसमीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ३१ मयायथानूक्तमेवादिनद्रदेवःक
तावतारस्यतामिवेवाष्टितं यथाहिरण्यात्वउदारविक्रमोमहामृधेक्रीडनवत्त्रिराकृतः ३२
सूतउ॰ इतिकौषारविणाख्यानामाश्रुत्यभगवत्कथां तत्तानंदंपरंलेभेमहाभागवतोद्विज ३३
अन्येषांपुण्यश्लोकानामुद्दामयशसांसतां उपश्रुत्यभवेन्मोदः श्रीवत्साकस्यकिंपुनः ३४ योग
जेंद्रःऊषग्रस्तंध्यायंनेवरणांवुजं क्रोशंतीनांकरेणूनांकृच्छ्रतोमोचयद्रुत ३५ योवैहिरण्याक्षव
धंमहाद्भुतंविक्रीडितंकारणसूकरात्मनः शृणोतिगायत्यनुमोदतेंजसाविमुच्यतेब्रह्मवधाद
पिद्विजाः ३६

तेषाअवलोकस्यानंदोनस्यादित्याहयद्इतिद्वाभ्यांकथेयाह क्रोशंतीनांसतीनांमितिकृपात्वत
कृतंसंकटादेमोचयेत ३५ कारणेनशठधिशुद्धवलादिनासूकररूपस्येति ३६ ।।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा०
टी०
६९

ब तद्धे यं विक्रीडितं एवमन्यैतेन श्रीनारायणोगतिर्भवति महापुण्यं स्वर्गादिप्रदं अलं पवित्रमतिशयेन शोधकं
धन्यं धनावहं यशस्यं कीर्तिकरं आयुष आशिषां च पदं स्थानं परमात्मनामिंद्रियाणां च पदं अग्रहं गविदुर ६९
इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशे वराहजन्मादिश्रवणानंद्याादितः स
र्गोनुस्मार्यते वक्तुं प्रश्नपूर्वं स्वायंभुवमनोः प्रतिष्ठां स्थानमध्यास्य प्राप्य हे सौते स्वतस्य रोमहर्षणस्य पुत्र श्रव

तेस्तु वाराध्यमनुभिरनन्यशरणैर्नृभिः कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ३७ एतन्महापुण्य
मलं पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषां प्राणेंद्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं नारायणोंते गतिरंग शृण्वतां
३८ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे एकोनविंशः १९ शौनक उवाच महीं प्रतिष्ठामध्यास्य सौते स्वा
यंभुवो मनुः कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणि मार्गायावरजन्मनाम् १ क्षत्ता महाभागवतः कृष्ण
स्यैकांतिकः सुहृत् यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति २ द्वैपायनादन
वरो महित्वे तस्य देहजः सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्य
नुव्रतः ३ ॥

ऽभ्वर्वाचीनं जन्म येषां तेषां मीश्वरे लीनानां मार्गान् निगमायकानि द्वाराणि कृतवान् अर्वाचीनान्प्राणिनः
कैरुपायैः सृष्टवानित्यर्थः । विदुरमैत्रेयसंवादेनैव तत्त्वाख्यात इति तमेव संवादं पृच्छन्नाह क्षत्तेति पं
चभिः श्रीकृष्णस्य सुहृत्त्वे हेतुः यः इति दुर्योधनादिभिः अघवान् सहितमग्रजं धृतराष्ट्रमत्यजत् कृष्णाप
राधइतिहेतोः श्रीकृष्णस्यैकांतमेवानादरात् यस्तत्याज २ अनवरोऽन्यूनः महित्वे महिम्नि ३ ॥ ॥

६९

68A

कुशावर्ते गंगाद्वारे ४ यत्किमपि पृष्टवन्तस्तत्कृतवैतिवेत्तत्त्वाह तयोरिति पवित्रामीः अमलाः कृतैकदेशप्रवृत्ताः ५
कीर्तन्यानि कीर्तनार्हाणि उदाराणि कर्माणि यस्य हरेः ६ एवमिति ऋषिभिः सव्याको उग्रश्रवा रोमहर्षणपुत्रः
नैमिषमयनं येषां तैः भगवत्यर्पितमध्यात्मं मनो येन ७ गोरुद्धरणं लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं निशम्य

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमं ४ तयोः संवदतोः
सूत पवित्राः अमलाः कथाः आपो गांगा इवाघघ्नीर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ५ ता नः कीर्तय भद्रं ते की
र्तन्योदारकर्मणः रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ६ श्रीवेदव्यास उवाच एवमुग्र
श्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ७ सूत उवाच हरेर्धृ
तक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजात
हर्षो मुनिमाह भारतः ८ विदुर उवाच प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् किमारभत
मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ९ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो मनुः ते वै ब्रह्मण आदेशा
त्कथमेतदभावयन् १० सद्वितीयाः किमसृजन् स्वतन्त्रा उत कर्मसु आहोस्वित्संहताः सर्व इदं
स्म समकल्पयन् ११

भारतो विदुरः ८ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणो वा विशेषणं ९ एतत् जगत् अभावयन् उत्पादया
मासुः सद्वितीयाः सभार्याः स्वतन्त्रा अभार्याः अनपेक्षाः कर्मसु प्रजासर्गादिषु संहताः परस्परापेक्षाः इदं

श्री
भाग
टी
६९

वेत्ताऽहंमारः भतीतिप्रश्नस्यपत्नादीन्स्रष्टवानित्युत्तरंवक्तुं श्रवोक्कांसरहितमत्रस्मावर्णयतिदैवेनेतिसप्तभिः मत्र
दिप्रश्नानंतरतराध्यायमाभ्यां तं श्रभविष्यानिदुर्वितर्क्येणेतिदैवेनजीवादृष्टेनपरेणप्रकृत्याधिष्ठात्रामहापुरुषेण
निमिषेणकालेनचदैवेनभगवतोनिर्विकाराज्जातक्षोभाद्गुणत्रयात्प्रधानात्तस्मान्महानासीत् तदुक्तंतंत्रे
विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितं तृतीयंसर्वभूतस्थंता

मैत्रेयउवाच दैवेनदुर्वितर्क्येणपरेणानिमिषेणच जातक्षोभाद्भगवतोम
हानासीद्गुणत्रयात् १२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगोदैवचोदितात् जातः
ससर्जभूतादिर्वियदादीनिपंचशः १३ तानिचैकैकशःस्रष्टुमसमर्थानि
भौतिकं संहत्यदैवयोगेनहैममंडमवासृजन् १४ सोऽशयिष्टाब्धिसलि
लेआंडकोशोनिरात्मकः साग्रंवैवर्षसाहस्रमन्वा
त्सीत्तमीश्वरः १५

नित्तान्ताविष्णुव्यतेऽइति १२ महतोजातोभूतादिरहंकारः त्रिलिंगः त्रिगुणः रजःप्रधाद्दैवनोदितस्ततः
सत्त्वप्रधानस्यापिमहतोऽहंकारोत्पत्तिकालेकार्योन्मुखरूपरजःप्रधानत्वंभवतीतिभावः पंचशस्तन्मात्रा
णिमहाभूतानितानींद्रियाणिकर्मेंद्रियाणितद्देवताश्चेतिपंचपंचससर्जेत्यर्थः १३ भौतिकंहैममं
डमेकैकशः प्रत्येकंस्रष्टुमसमर्थानिसंहत्यासृजन् १४ अन्ववात्सीदधिष्ठितवान् १५ ॥

६९

69-A

सहस्राकोंरुदीधितिरित्ययनेन सर्वजीवनिकायानामोकः स्थानं यमेस्वराडसा १६ सलिलाशयेन।
नीदकस्थानः शेषेनेन भगवताऽनुविष्टो धिष्ठितः सन्स्वराट् स यासंस्थया नाम स्वपादिक्रमेण १७ छायायमा
शतिपत्त्यन्ताऽन्यथा यत्त्वबुद्धिकृतेः अभाविलक्षणानां तामिस्रं द्वेषः अंधतामिस्रमभिनिवेशः तमोऽविद्यामो
हो स्मितामहातमः रागः महातमइति महामोहः स्वरूपानिर्देशमात्रविवक्षया मोहइति प्रथमप्रयोगः १८

तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् १६ सोऽनुविष्टो भगव
ता यः शेते सलिलाशये लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया १७ ससर्ज च्छाययाविद्यां पंच
पर्वाणमग्रतः तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः १८ विससर्जात्मनः कायं नाभिनंदंस्त
मोमयं जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवां १९ क्षुत्तृड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः
मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः २० ॥

तदेवं प्रथमो मोहो साधारणी सृष्टिमन्वयकेनाविद्धिशोषेणाप्रसाधारणी सृष्टिमाह विससर्जेत्यादिना यया।
तमसा मलिनः तां तमोरूपां कायेन विरूपं तनुं त्यक्तवान् तत एव जाता नियत् रक्षांसि तमोमयं रात्रिरूपं कायं जगृहुः क्षुत्तृषोः
समुद्भवो यस्यां तां अत्र च यास्य सा तनुरासीत् तामेवाह रक्षांसि तामिस्राभवदित्यादि श्लोकत्रये संख्येया १९ उपसृ
ष्टा अभिभूताः जग्धुं भक्षयितुं यतो बुद्धं तत्क्षुत्तृड्भ्यामर्दिताः अन्ये तु येषां निरुक्तपयामास तेन निरुक्तैरन्ये।

तनतं संयंभगवतीति द्विवंतः ऋतमस्कस्कंधोतिरियतः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देवोवत्ससंविग्रोभीतःमनमांमामभदत्यनार्कितवरस्तत अस्त्रोहृदेवेरत्नोमिषूयंमेप्रजाःसत्ताबभूवियजाताःस्यश्च
श्रुग्रस्वभावायत्तरात्समानानाःश्यर्थःनत्रयेयत्वमित्युवुःतेयत्ताःयेतमाभदत्तेतितेरादतसाःइतिहतं वत्तत्रुतिये
यादित्नाममसर्गस्याप्युपलत्तणं २१ प्रथमयादीवन यांतेमानात्रलयायादेवतायुतिमत्यःसात्विकास्नाःताःप्र
श्रुस्वतःप्रथान्येनास्रजत तेदेवादेवताःइतिस्त्रीत्वेननिर्दिष्टानामप्यथमात्रंविवत्तयानःइतिभुक्त्वनशतिनिर्देशः

न याया:

देवस्त्वानाहसंविग्रोमामांजनत्ततरत्तत अस्त्रोमेयत्तरत्नोमिषजापूयंवभूविय २१ देवताःप्रथया
यादीवस्त्रमुखतोःस्रजत् तेःहाविभुदेवयंतोविसृष्टातामहःप्रभो २२ देवोदेवान्जयनतःसृजति।
स्मातिल्लोलपात तपनेलोत्तुपतयामेपुनायाभिपदिरे २३ ततोहसन्सभगवानसुरैर्निरपत्रपैः
प्रान्वीयमानस्तरसाक्रुद्धोभीतःपरापतत २४ सउपवज्यवरदंप्रपन्नार्तिहरंहरिं अनुग्रहायभ।
क्तानामनुरूपात्मदर्शनं २५ पाहिमांपरमात्मंस्तेप्रेषणेनासृजंप्रजाः ताइमाय
भितुंपापाउपक्रामंतिमांप्रभो २६ त्वमेकःकिललोकानांक्लिष्टा
नोक्लेशनाशनः त्वमेकःक्लेशदःतेषामनासन्नपदांत
वः २७ ॥

एवंयत्तवरत्नोसीत्यत्रापिवित्तयं तेनविसृष्टांप्रभोऽग्रहः दिवसरूपांसतीदेवयंतेक्रीडयंतःअत्राविभुर्जग
द्रुः २२ अदेवानितिछेदःसजयनादसतेनसृजनतातिश्रुतेः अतिलोलपानस्त्रीलंपटानअभिपदिरेप्राप्
ताः २३ परापततपलायत २४ भक्तेच्छानुरूपमात्मानंदर्शयतीतितथातमुपवज्य २५ पाहीतिद्वाभ्यां
प्रार्थितवान यमितंमेपुनेनपर्यधियिते २६ लोकानामनन्यनानवत्राणासत्रेत्राणानास्त्रितोपादौयेलेषां २७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विविक्रमसंदिग्धमध्यात्मदर्शनेपरीवृतत्वानेयस्य हरेः येरो कामकलासंस्खलनंतु विमेवेनिउत्कवानेतिशे
षः इत्युक्तास्त्रावृत्वानोनंतु विभ्रमोवसर्वंचनंतुल्यभोगानामनंतत्वनेभाकल्पागोविवर्तिनः गृहणेस्वतननडावा
पात्रिविनिदृष्ट्वा १८ ग्रहोराश्रयोः संधिरभवादिनिश्रुने सातेनविस्रष्टानंतुः सायंतनीसंध्याववभूवसाच
कामोद्दकवेलाप्रसराश्रराजसमयात स्त्रीलंपटाः प्रतस्तांसंध्यामेववस्त्रियंकल्पयित्वानसंमोहयन्था।
प्रारंभ्याह तामितिविभिः नूपुराभ्यांक्वणंतीवरणाभ्यांनेयस्यामटेनविद्रुलेलोवनेयस्याः कांचीकला
सोवधार्यास्यकार्यंत्वंविविक्राध्यामदर्शनः विमुक्तांमनंतेयोगामिन्त्रकोविभ्रमोवह १८ तो
क्वणावरणाभ्यांनामटविद्रुललोचनो कांचीकलापविलसत्उद्दलक्ष्मीराधस्तं १९ अन्या
नाभ्यामयोगगाविदनश्ययाधरो स्वनामंसहिनोरवित्यहासललीलावलोकनो २० गृ
हनीवीइयात्मानेनीलालकवन्धिनी उपलभ्यांसवाधर्मसर्वेसंगुडः स्त्रियं २१ यहोरु
पमदोधर्यंप्रकोप्रस्यानवेवपः मध्येकामयमानानामकामेवविसर्पति २२ वितनेकेय
नोवद्गुथातांसंध्यांशमदाक्रुति प्रमिसंभाव्याविसंभान्यपृष्ठकृत्येमेथमः २३ ॥

येनविलसद्दुकूलेनेनकृच्छ्रेरोधःकरिनर्तयस्याः तां १९ अन्योन्यंसमेवयाउपमर्देनवदेतुनाऽनुगोनि
रत्तेरोपयोपधरोयस्याः स्मुद्दिनोस्तुदंत्नेोरवित्यवरासोत्तीलावलोकनेवयस्याः २० गृहीनीवन्धाचले
नोहालानेनीलानामत्तकमोवरयः तोमोविययनेयस्याः हेधमीवि डुवनोत्रि येउपलभ्यमनासंरुद्धा
नोविभावनाक्रममाह २१ २२ प्रमिसंभाव्यासकृत्यविसंभानप्रणायात कृपिपःनेनोपमकुः कामीति

श्री
भा०
टी०
७१

कामिनानाम्नाकस्यचाकन्याहेभामिनिकोपेनरूपमेवद्रविणंप्रनत्येवमन्तनेदेवपाणिपकयाईजेनतदसमेणन
वाधसे १४ किंजातिकुलादिप्रश्नेनयावाकाविद्रवरिष्ठा॰इदतावद्रद्रज्ञातेयनवदर्शनेनाकिंतकेवलेनो।
मनउन्होनोषिविमञ्जासिकुमेकश्चोऽराऊंवांणारद्दष्टा १५ त्वभिनविज्ञानोवाकोदेशालतिनिष्ठाचोपकचना।
जयतिनस्थिरोमभ्रान्तियद्गनेकचग्रनेकगातिविलासेषुजयतिसर्वोत्कर्षेवर्ततेपतत्यातेगेऽन्तःलेनकोमु
केतृहतोः सनयोभोराद्गीतनवक्रपोमध्येविषीदतिशम्यातिश्रोतामेथरेवप्रसरतिस्तोशोविसमद्दः शुभो

कासिकस्याभिरोमोत्कोवाधेमत्रभामिनि रूपद्रविणपणेणनद्रर्भगाञ्जोविवाधसे १६ यावाकावि
तमेवलेदिघ्यासेदर्शनेतव उन्होनोषीत्मागुणेनाकस्मेकश्रोऽरयामनः नेकत्रेतेजयतिशालिनि।
पादपमेन्नेत्याम्रहः करतलेनपतत्यतेगे मध्येविषीदतिनृहत्स्तनभारभीतेशणेनवद्दष्टिरमला
त्रसंभ्रमाममदः १६ इतिसायंतनीसंध्यामस्त्राः प्रमदायनी मत्तोभयंतीजगहुमेत्वाममद्ध्ये
यः स्त्रिये १७ प्रहस्यभावगंभीरंजिघ्नन्त्यात्मानमात्मना कोत्यासमजेभगवानोयवीस्मरसांग
एणत १९ ॥ ॥ ॥

मनः केशकलापः पादांतेस्वाशिरवाः शोभनालकेशानवकीर्यमानान् समद्दवधानेइति प्रवचास्लेगच्छ
त्सर्थपवपतत्यतेगः मेघविच्छेदोमध्याविषादः तारकारूपाद्दष्टिः नमपवकेशाइत्याशयः १६ प्रमदेवाव
रेतीस्त्रियेमत्वाजयद्भः तस्मात्सायंसंध्यासमयेपवतेषांबले १७ प्रहस्यात्मानमात्मनाजिघ्नन्त्याको
त्यासौदर्पेणप्रहसनमात्मावघ्राणेचसौंदर्यानुभावचा
तर्थविकारः १८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

71A

न्योन्त्यावेदिकारूपेणतद्गंधर्वादिगणाः विश्वावसुः पुरोगमोमुख्योयेषु ३८ आत्मनस्तंद्रियाआल
स्येनतांश्चमुक्तकेशान्वीक्ष्यनेत्रेनिमीलितवान् ४० इंद्रियाणांविक्लेदः स्रावोययानिद्रयाप्रत्यक्षदृश्यते ये
नेंद्रियविक्लेदेनहेतुनायक्षोच्छिष्टान्सतः पुरुषान् धर्षयंतिभीतान् कुर्वंतितंभूतादिगणाउन्मादंप्रवदंति
तेन्द्रियजं भिकानिद्राउन्मादहेतुत्वेनभूतादीनांतनुत्वेनवचात्वविधमुक्तं ऊर्जस्वंतंबलवंतं ४२ परोक्षेणादृ

विससर्जतनुंतांवैज्योत्स्नांकांतिमतींप्रियां तएवचादधुःप्रीत्याविश्वावसुपुरोगमाः ३९ सृष्ट्वाभू
तपिशाचांश्चभगवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससोमुक्तकेशान्वीक्ष्यचामीलयद्दृशौ ४० जगृहुस्त
द्विसृष्टांतांजृंभणाख्यांतनुंप्रभोः निद्रामिंद्रियविक्लेदोययाभूतेषुदृश्यते ४१ येनोच्छिष्टा
न्धर्षयंतितमुन्मादंप्रचक्षते ऊर्जस्वंतंमन्यमानआत्मानंभगवानजः ४२ साध्यान्गणान्पितृ
गणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः तआत्मसर्गंतंकायंपितरःप्रतिपेदिरे ४३ साध्येभ्यश्चपितृ
भ्यश्चकवयोयद्वितन्वते सिद्धान्विद्याधरांश्चैवतिरोधानेनसोसृजत् ४४ तेभ्योददात्तमात्मान
मंतर्धानाख्यमद्भुतं सकिंनरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ४५ मानयन्नात्मनात्मानमा
त्माभासंविलोकयन् तेचतज्जगृहूरूपंत्यक्तंयत्परमेष्ठिना ४६ ॥

श्यरूपेणात्मनः सर्गोयस्मात्ते ४२ [illegible]धृतेनकायेनसंपद्यमानत्वनिमित्तेनप्रत्यक्षरूपेणकवयःक
र्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्चस्वापितृरूपेभ्योवितन्वते श्राद्धादिनाहव्यकव्यंचददति ४४ तिरो
धानेनदृश्यत्वसत्यपिप्रतर्धानशक्त्यायुतात्मनप्रतिबिंबेन ४५ आत्माभासंप्रतिबिंबमात्मनात्म
नोमनः प्रतिबिंबदर्शिनः स्वदेहस्यशिरःकरपाण्यादिचेष्टा ४६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अतएवात्मसृष्टतो मिथुः सेमानेवंतत्वं मिथुनीभावः तत्पदिविदं रूपं कर्मभिः तत्पराक्रमानुवर्णनैः भोगाश्च
भोगो विस्तारः पादादिप्रसरणवता देहेन ४८ अनुपचिते वृद्धिमप्राप्ते तद्भोगकोधादेयुक्तं ४९ तद्भागकोधारि
यक्तेश्वसृजत प्रसृष्यादेहात् ये केशा अहीयंत प्रच्युतास्तेहयो जाताः प्रसर्पतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतो गु
ष्मात् सर्पाः यतेपवक्त्रगा न भवति इति नागाः अतिवेगवंत इत्यर्थः भोगवतो जातत्वात् भोगेन फणेनोरुवि

मिथुनीभूयगायंतः तमेवोषसि कर्मभिः देहेनवैभोगवताशयानो बहुचिंतया ४७
सर्गेनुपचिते क्रोधादुत्ससर्ज हतद्वपुः येहीयंतामुतः केशा अहयस्तेंगजज्ञिरे
४८ सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरानागाभोगोरुकंधराः ४९ स आत्मानं मन्यमानोऽकृत्यमि
वात्मभूः तदामनून्ससर्जांते मनसालोकभावनान् ५० तेभ्यः
सोऽसृजत्स्वीयंपुरं पुरुषमात्मनः तान्दृष्ट्वा येपु
रासृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिं ५१ अ
होएतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतं
प्रतिष्ठिताः क्रियायस्मिन्सा
कमन्नमदामहे

कृत्स्न

स्तीर्णकंधरा येषां सर्वैवते क्रोधयोगात् क्रूराः तेषामवांतरजातिभेदः सर्पास्तिद्धोतेप्रा
सिद्धाः ४९ यदामन्यमानोऽभूत्तदामनून्ससर्ज ५० तेभ्यः स्वीयं पुरुषाकारं पुरं देहमसृजत् द
दृष्ट्वा मनून् ५१ तेनतथाकृतं सुकृतत्वमाहुः यस्मिन्नत्र सर्गे क्रियाश्चाग्निहोत्राद्याः प्रतोस्मिन्वयंसा
वैसाकं सहान्नं हविर्भागादि अदामहे भक्षयामहे अदाम भक्षयामहे इत्यलम् ५२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

72A

कायस्थं हि युक्तास्वपीण्यं स्वात्मार तपसेति विद्याऽउपासना योगः आसनादिः सुसमाधिः वैराग्यैश्वर्यादियुक्तः समाधिः तेन युक्तः हृषीकेशः स्ववशेन्द्रियः सन् ऋषिर्ब्रह्मा ऋषीनभिमताः प्रजाः ससर्ज ५२ किं तत् देहस्यांशमदा दित्याह यदिति समाधिश्च योगर्द्धिश्च तपश्च विद्या च विरक्तिश्च विद्यन्ते यस्मिंस्तत् ५३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये

तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ५२ तेभ्यश्चै कैकशः स्वस्य देहस्यांशमदादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५३ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे विंशोऽध्यायः २० विदुर उवाच स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देवहूतीति विश्रुता पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ४ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीं ५ ॥

विंशः २० एकविंशे तपो विद्या तोष्यते ... विस्तरात् कर्दमस्य मनोः कन्या विवाहश्च वर्ण्यते पद्धिश्च यो व ... १ धर्ममनतीत्य यथा जुगुपतुः ररक्षतुः तन्मे वदेति तृतीयेनान्वयः २३ योगलक्षणैर्यमादिभिर्युक्तायां कतिधा वीर्यं ससर्ज कतिप्रकारानपत्यादयामासेत्यर्थः ४ मनोः कन्यामाकूतिं प्रसूतिं च भार्यां लब्ध्वा यथा भूता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

73 संप्रपेदे हिंषेवे।

श्री भाग टी ३

सहस्राणां समा दश समा सहस्राणि संवत्सरा इत्यर्थः ६ ततः तस्मिंस्तपसि क्रियायोगेन पूजाप्रकारेण प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदाशुषं वरदातारं ७ शाब्दं वेदैकवेद्यं यद्ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास ८ स कर्दमः तं खे वस्थितं दृष्ट्वा मूर्ध्ना क्षितावपतत गीर्भिस्त्वभ्यगृणात इति वक्ष्यमाणमन्वयः पद्मान्युत्पलानि दिनरात्रिविका-

मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति भगवान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ६
ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषं ७ तावत्प्रसन्नो भगवान्
पुष्कराक्षः कृते युगे दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ८ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पल-
स्रजं स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजोम्बरं ९ किरीटिनं कुण्डलिनं शंखचक्रगदाधरं श्वेतो-
त्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणं १० विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः दृष्ट्वा खेवस्थितं व-
क्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरं ॥ जातहर्षोपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोर-
थः गीर्भिस्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृता-
ञ्जलिः १२ ॥

से सितानि पद्मानि उत्पलानि च स्रक् यस्य तं स्निग्धा नीला भ्रमर्येयैः अलकाः तेषां व्रातेन वक्त्राब्जं यस्य ९ श्वेतोत्पलं क्रीडनकं यस्य मनः स्पर्शी मनस्याह्लादजनकं स्मितमीक्षणं च यस्य तं १० वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कन्धरायां यस्य ॥ प्रीतिरेव स्वभावः स्वतः सिद्धो धर्मो यस्य तथाविध आत्मा मनो यस्य १२ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

73A

वतेतेन दर्षेदेदेउग्रनोस्माभिः समग्रसत्त्वनिधेस्तवदर्शनात् यथात्मनः सांसिद्ध्यं साफल्यं जुष्टं सेवितं न दर्शन॰
मेवमहाफलमित्युपपादयति यस्यतवदर्शनं सद्भिस्तत्तरोत्तरमापादितप्रकर्षैर्जन्मभिः रूढः प्रथितो योगो यैः
तेपि सकाममनस्त्वाद्विगर्हयन्नाह १२ हेईशये कामास्ते निरयेपि स्युः तेषां कामानां लवाय येन मायया नष्टबुद्ध

मसिकवाव जुष्टंबताद्याखिलसत्त्वराशेः सांसिध्यमक्ष्णोस्तवदर्शनान्नः यद्दर्शनंजन्मभिरीड्यस
द्भिराशासतेयोगिनोरूढयोगाः १३ त्वामस्थितेपरमानंदेधिगन्यवरकामुके यथापिकृपणोमात्र
गृह्णानवरदाननतः १४ येमाययातेहतमेधसस्त्वत्पादारविंदंभवसिंधुपोतं
उपासतेकामलवायतेषां रासीशकामान्निरयेपियेस्युः १५
तथासचाहंपरिवोढुकामः समानशीलां
गृहमेधधेनुं उपेयिवान्मूलमशेषमूलं
दुराशयःकामदुघांघ्रिपस्य
१६

यः तेएवधन्यस्त्वत्पादारविंदमुपासते त्वंतुतेषांतान्कामानपि न ददासि यः सकामान् निंदामि सोहमपिनाद
शयएवेत्याह तथेति १५ गृहमेधोगृहस्थाश्रमः तत्रधेनुं त्रिवर्गदोग्ध्रीं भार्यां परिवोढुकामः परिणेतुमिच्छन्
कामदुघांघ्रिपस्यकल्पद्रुमस्यतवमूलमंघ्रिमुपेयिवान् उपागतोस्मि नतुकामाय धर्मसन्ततये किंमपुप
स्यनोन्नः यतः सर्वेषामप्युद्देश्यमूलमतस्तदेव १६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

74

श्री भार टी ७४

ननु तर्हि मुमुक्षार्थमेव किं न भजसि प्रनधिकारादित्याह इह ब्रह्मीशायस्वयं प्रजापतिः तस्य वचसा तत्र तेऽथा
प्रथेयकामहतोऽत्र लोकः पशुवद्बद्धः इह स्त्रीकं धर्मभूतं ग्रहं वा किं तल्लोकानुगतः अतः तस्यैवाल्लिहरामिवह
सिकर्ममर्यादितं दाना प्रनुवर्तन्ते प्रानिमिषायकालात्म नेत्रं दृष्टं भार्यो वृक्षा मी नित्यकास्ययात्वर्थः नकेवलं
लोकानुगतो वहामि किं त्वत्र ऋणत्रयापाकरणार्थमिति किं तत्सुकं प्रनिमिषायेति कालात्मकत्वं मे।
भीतः कर्मकरो मीत्युक्तं एतत्तत्र भयं स्व द्रष्टुकाना नानास्ती न्याह ह्यो भ्यो लोकानेकाश्माभिभूतानूलान तु सत्तास्य।
भ्रंस्य विवेकसत्यापि पुनः कर्मजनन मात्र श्लान हित्वा नात्स्यये नव व व त्वाइ पमान प चैस्त्रिताः तानेवाह।

प्रजापतेस्तत्र वसतः धीमतं यतो लोकः किलायेकामहतो नु बद्धः अहं च लोकानुगतो वहामि ब
लिं च शुक्ला निमिषायतस्य १८ लोकोऽपि लोकानुगतात्मसंस्त्यहिता श्रिताः ते च वरणानपत्रे प
रस्यैवं त्वद्रूपणवाद्श्रीधुपी यूषनिर्यापितेदहृधर्माः नतेजगत्सु श्रीमद्भुरेषां स्वयोदृश्याश्रितेशा
तेषां ह्रिपर्वषणेनस्यं नेतच्छ्रिदियच्चिता भिकालस्त्वो नो जगदाक्षिय यावन् १९ ॥

तद्रूपणतो वातः कथानंदव श्रीधुसंसारविस्मारकत्वात् पीयूषेरूविकत्वात् तेन निर्यापिता विलापितो दह
धर्माः त्वपापा मावर्याये: पृष्ठा मिनु तत्र रमणत्वयः १७ तवयन्निता भिकालचके तत्र जगदाक्षियाक्रीड्य
वदपिव्यषो त्वहू श्कानां न्यायुरान्निय यावत्त्रभवति कथं भूते प्रजरे नहस्रल तस्मिन्नहरनरूपुप्रभिः भ्रमणं।
भ्रमदितिचक्रवद्व्यवस्थाति भ्रमणशीलत्वात् उपचारेणाभ्रमिविस्पभेदा निर्देशाः अधिकमासेन सह त्रयोद
श मासाः आवयस्य विंशते षष्टिः स्माहो रात्राः पर्वाणि यस्य शतत्रावि भक्तेव्वगार्थः षड्ऋतयो नेम्योयस्मा
नंता: सणलवादयः छेदाः पञ्चाग्निग्रावाकारधाराः संति यस्य त्रीणि वातुर्मासा नि नाभयः आधारभूतानि
यस्य यानित्यस्य कराल स्त्वानः तीव्रवेगः एतैर्विश्वपालो रवसंवत्सरात्मकचक्र उक्तमिति श्रुतेश्च १८ ७७

74A

ननु विरूपाक्षिगुरावसीनं मोक्तुं पावकेनयापि मायया विश्वस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वात् त्वमेव याच्य इत्याह स्वयमेक
एव सन्नग्रेऽपि आत्मन्यधिकृतेन योगमायया द्वितीयया स्वीकृताः शक्तयः सत्वाद्याः ताभिरदः विश्वं स्वयमेके
कं साधनानपेक्षत्वे दृष्टान्तः यथेति ॥१९॥ यद्यपि मायिकत्वादेभ्यो विषयस्तवेदानीं नेच्छसि तथाप्यस्मदभि
मायानुसारेण त्वं संपादयेत्याह नैतदिति हे अधीश नोऽस्माकं भ्रमतां भूतसूक्ष्मरूपं पदं शब्दादिविषयस्तत्त्वं माययातन
नुषे विस्तारयसीति यत् यद्यपीप्सितं न भवति तथाप्यस्मदनुग्रहायास्तु जाणएवेपायाकरणेनेन संभवायव

एकः स्वयं सञ्जगतः सिसृक्षया द्वितीययात्मन्नधि योगमायया सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथो-
र्णनाभिर्भगवान्स्वशक्तिभिः ॥१९॥ नैतद्बताधीश पदं तवेप्सितं यन्मायया नस्तनुषे भूतसूक्ष्मम् अ-
नुग्रहायास्त्वपि यर्हि मायया लसत्तुलस्या तनुवा विलक्षितः ॥२०॥ तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं स्व-
मायया वर्तितलोकतन्त्रं नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षं ॥२१॥ ॥ ॥

णीयं भवतीत्यर्थः ध्यानविषयस्तवेति विस्तारय पश्चादपवर्गे तथा चोक्तं जायमानो ह वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋ-
णवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति यर्हि यतः मायया परिच्छिन्नः।
वेन सेव्यमानया लसन्त्या शुक्लः त्वं विलक्षितोऽसि एवंभूतस्य तव दर्शनेनैतौ भुक्तिमुक्ती प्रदमित्यर्थः ॥२०॥ तं त्वानु-
भुक्तिप्रदं नमामि भुक्तिं ददाति देहेन अनुभूत्या ज्ञानेनोपरतः क्रियार्थः कर्मफलभोगो यस्मिन् भोगद-
त्वेऽपि स्वमायया प्रवर्तितलोकतन्त्रं विश्वोपकरणेयेन अल्पीयसि सकामैर्निष्कामैश्च नमनीयौ पादसरोजौ य-

यं सन्ततं त्रात्मीयमिसकोमं सिमकलीकमाम्बिदीतिता
चाते २१

75

श्री भाग ३

यस्तेन केनापि व्यक्तरूपेणास्मिन् स्मितायांमीहतोनविश्वंसन्तीत्यर्थः २२ वेपंहार्दं भावं मे मया समयोजि संयदिदं
यदर्थं यद्वाहं समर्चितः २३ तन्मयि संगृभितः संगृहीतः एकाग्रीकृतआत्मा विनयेस्तेषां पत्नमहं दर्हेणनाट
प्राधानितयो सर्वेषामस्याभिष्कलेनस्यात् २४ विख्यातं मंगलं प्रभुदयसदाचारादिलक्षणं यस्य २५ हे

त्वयि तत्व इत्यव्यलीकं प्रणातञ्जनाभः नमाचभाषे वचसामृतेन सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः
प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः २२ श्रीभगवानुवाच विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजि तत् यदर्थ
मात्मनियमैः त्वयैवाहं समर्चितः २३ न वै जातु मृषैव स्यात् प्रजाध्यक्ष मदर्हणं भवद्विधेष्वतितरां
मयि संगृभितात्मनां २४ प्रजापतिसुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमंगलः ब्रह्मावर्तं योधिवसन्
शास्ति सप्तार्णवां महीं २५ स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो
धर्मकोविदः २६ आत्मजामसितापांगीं वयःशीलगुणान्वितां मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो
२७ समाहितं ते हृदयं यत्रेमान्परिवत्सरान् सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजि
ष्यति २८ या त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यंजसात्म
नः २९

विप्र महिष्या सह २६ यत्र यस्यां भार्यायां समाहितं अभिसंधानेन नास्ति यत् नृपवधूः राजकन्या २८ ते वीर्यं
आत्मनि भृतं धृतं या प्रसविष्यति तां भजिष्यति वीर्ये त्वदीये तास्तकन्यासु अंजसा आत्मनः पुत्रान् आधास्यं

वीर्ये

७५

75A

निर्देशमात्मानुशासनम् उशत्तमः शुद्धसत्त्वः तीर्थपादार्पितेन दानेन लक्ष्येन मयि समर्पितसर्वकर्मफल इत्यर्थः ३० गार्हस्थ्ये
दयां कृत्वा संन्यासेन अभयं दत्त्वा मय्यात्मानं जगच्च सह रूपकीभूतं द्रक्ष्यसि ३१ प्रणयम्भूतेषु प्रणेष्ये विक्षेपेण गुना
येनाविर्भवतीति प्रत्यगक्षजः सरस्वत्या परिवेष्टितात् ३३ अशेषैः तपोमंत्रादिभिः सिद्धैः ईश्वरैः अभिष्टुतः

त्वं च सम्यगनुष्ठाय निर्देशं मे उशत्तमः मयि तीर्णकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ३० कृत्वा द-
यां च जीवेषु दत्वा चाभयमात्मवान् मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि मां ३१ सहाहं स्वांश-
कलया त्वद्वीर्येण महामुने तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहितां ३२ मैत्रेय उवाच एवं तमनु-
भाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षजः जगाम बिन्दुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ३३ निरीक्षतस्तस्य यया-
वशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम
३४ अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः आस्ते स्म बिन्दुसर-
सि तं कालं प्रतिपालयन् ३५ ॥

सिद्धमार्गः वैकुण्ठमार्गो यस्य यद्वा अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौ सिद्धैर्मार्ग्यते इति सिद्धमार्गश्च यो
पत्ररथेन्द्रो गरुडः तस्य पक्षैः उदीर्णं प्राभिव्यक्तं साम आकर्णयन् बृहद्रथन्तरपक्षाविति श्रुतेः उच्चारितं स्तो-
मं वसामाधारभूतो मंत्रो वा समुदायः शृण्वन् स्तोमः अग्निष्टुतः समासपाठ उच्चारितः स्तोमः स्तोत्रीयः
समुदायो यस्य साम्न इति ३४ तं कालं परवंशस्नकं प्रतीक्षमाणः ३५ ॥

76

श्री
भार
टी
७८

शातकौंभः सौवर्णः परिकरो यस्मिन् तेन रथेनास्थाय इहितं रवो भोप्यवर्णान्वेषणं महीपर्यटन ३४ हेस्वच्छ
न विहरयरहः तत्पवेशमात्रेणपरमानंदं प्राप्त इति दर्शयितुं आश्रमवर्णयतियस्मिन्नित्यादिसप्तभिः ३७ प्रपन्ने
कर्दमे ३८ सिंचमाने गमममृतवत्स्वादु जलं यस्मिन् ३९ कूजंतः पुण्याः स्रगाहिनाश्रयेषु तेः पुण्यद्रुमल

मनुः स्यंदनमास्थाय शातकौंभपरिच्छदं आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन्महीं ३९ तस्मिन्सुधन्व
न्नहनि भगवान्यत्समादिशत उपायादाश्रमपदं मुनेः शांतव्रतस्य तत् ४० यस्मि न
गवतो नेत्राद्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितयाभृशं ४१ तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्व
त्या परिप्लुतं पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितं ४२ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पु
ण्यमृगद्विजैः सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यैर्वनराजि श्रियान्वितं ४३ मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरवि
भ्रमं मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलं ४४ कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः कुं
दमंदारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतं ४५ कारंडवैः प्लवैर्हंसैः कुर
रैः जलकुक्कुटैः सारसैश्चक्रवाकैश्चचकोरैर्वल्गुकू
जितं ४६ ॥

तानां जालैः समूहैः युक्तं ४३ घुष्टं नादितं मत्तभ्रमराणां विभ्रमो विनोदो यस्मिन् मत्तबर्हिणां एवं न
टाः तेषामाटोपानां संभ्रमो यस्मिन् आह्वयंतः मिथो मत्ताः कोकिला यस्मिन् ४४ कदंबादिभिर्वृक्षै
रलंकृतं ४५ कारंडवादिभिः पक्षिभिर्वल्गु यथा स्यात्तथा कूजितं ४६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

76A

हरिणादिभिर्वृतेन वक्रोडः सूकरः श्वाविट् शल्लकः मर्को मर्कटः तद्विशेषो गोपुच्छाः हरिर्वानरः सिंहो
वानाभिः कस्तूरीमृगः ४० कृतोद्गताशनो ब्रह्मचारियोगायेन ४१ उग्रपुष्कुयोगायस्थतेन वपुषावि
द्योतमाने ४२ तस्य भगवतो व्याहृतभाषणं सेवानन्तकलाप्रमतमयवेदस्येकलाउ सायंपीयूषं तस्य
श्रवणेन वचनानि स्तामे तपसा शोकसंतमाप्य कृशांपाश्रुजुतं ४३ उपसंसृत्य समीपंगता मलिनेचर

तथैव हरिणैः क्रोडैः श्वाविड्भ्रुवनकुंजरैः गोपुच्छैः हरिभिर्मर्कैः नकुलैर्नाभिभिर्वृतं ४४ सविश्रुप
तन्नीर्थवरमादितनः सहासुगः हृदयंगुनिमासीनेनास्मिकृत तद्गतायाने ४५ विद्योतमानेव
पुषा तपस्युग्रयुजा विर्वे नातिहूतामेभगवतः स्निग्धापांगावलोकनात् ४६ तथाहृतामृतकला
पीयूषश्रवणेन च शोकेपथ्य पलाशान्ते नरिलेवीरवासस ४७ उपसंसृत्य मलिने यथाहं
णमसंस्कृतं स्वयोटजगुपाययोतेनदेवस्त्रणानेष्ठरः ४८ सपर्ययाप्यस्तगृहं ग्रामलिनेयाशुरूप
या गृहीताहणमासीने संयतेत्रणायमत्वानिः ४९ तृतेवक्रमणां देवसतां सन्दणायते वथा
यवामनो यदहारेः शान्तिहृदिपालिनी ५० योर्केहरयीद्वा स्वतोयमथधर्मप्रवेनसो ह्याप्लि
स्यानग्राधस्तेन सम्प्रुक्तायतेनमः ५१

दर्शानिरवैर्वृक्षे याप्रर्हतेनेनेतिग्रहणं महावल्केनन प्रसंस्कृतम निर्णीतं यथामलिनेटयपतेन
हतजटेनैपर्णशालप्रांतेष्ठरः पादसमीपप्रणते ४८ आशीर्भिरभिनंद्य सपर्ययाहजया प्रत्यग्र
हताम सत्कृतवान् ४९ नैवंक्रमणांपर्यटनं द्वियस्मात् मनुस्यावित्तं प्रणमति ५० स्यानेनका
योवसरेसुक्तायविसवं ५१ ॥

श्री
भा. तृ.
टी.
७१

न यदेति पदानामयमर्थः यदा त्वं धर्मरक्षार्थं सर्वतः पर्यटनं तत्र च प्रसंगादस्मदागमनं संभवति तथापि विशेषका
र्यं वक्तव्यं तत्र प्रयोजनमित्याह त्रिभिः न यदेति मणिगणार्पितं जैत्रं रथमारुह्य त्वं यदा भुवो मंडलं न पर्यटसि तदा
सेतवो भिद्येरन्निति त्रयाणामन्वयः विस्फूर्जंश्चासौ चंडकोदंडश्च यस्य ५२ स्वसैन्यस्य चरणैः क्षुण्णं संचूर्णितं
वर्णाश्रमाणां निबंधनैर्वनाहो ५५ निरंकुशैर्नृभिर्निमित्तभूतैः शयाने निश्चिंते ५६ निर्व्यलीकेन म

न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितं विस्फूर्जच्चंडकोदंडो रथेन त्रासयन्नघान् ५१
स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपयन्मंडलं भुवः विकर्षन्बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव ५२
तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबंधनाः भगवद्रचिता राजन्भिद्येरन्बत दस्युभिः ५३
अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः शयाने त्वयि लोकोयं दस्युग्रस्तो विनं
क्ष्यति ५४ अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिप
द्यामहे हृदा ५५ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः
२१ मैत्रेयः एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मुनिं सव्री
ड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह १

या

हृदेण प्रतिपद्यामहे स्वीकुर्महे ५६ इति श्रीभावार्थे तृतीये एकविंशः द्वा
विंशके कर्दमो दाय धात्रिष्टहि विसृज्यना मनुर्दुहितरं देवहूतिमित्युपवर्ण्यते एवमाविष्कृता अशेषाणां
गुणानां कर्मणां च उदय उत्कर्षो यस्य तं सम्राट् मनुः सव्रीड इव स्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकया वा
तं मुनिमुवाच उपारतं तं निवृत्तं निरतं मदीया कन्या त्वया परिणेया न वि ज्ञापयिष्यत् गुप्पदस्मत्से वधं ना

77A

यात्मनः परीप्सया पर्याप्त मिष्टुयाद्धे दमयस्यात्मनः पर्याप्तिः पालनं वेदश्रवणं तेनेनस्पेष्टु यातुष्मानवालसणान् २
नत्रा णयश्रातनणपात्तनायश्रसवालणन्पतिः तत्रेत्मनाति ३ एवंसदेवमव रत्नोतमसकोमोयः सदसदात्मा।
कः नघाप्यश्रयोनिर्विकारः तेनेवत्नापयात्रमेवतदृशनादिकमभिनेदवितिवातित्रिभिः ४ श्रगुयदृः श्रत्र।

श्रीमद्भगवाद श्रत्मासनन्त्वमवतेनोपुष्पानामपरीप्सया ह्वेदामयात्तपाविघ्येयागङ्गणनले
पदान् १ तत्रात्मायासनश्रास्मादोसहस्तात्महस्तपात् हृदयेतस्याद्दिवलत्रमेगश्रवस्तेन ३ श्र
तोप्युयोत्समात्मानेवलत्तत्रवेरतेतः वदतिस्माय्यघोदेवः सयःसदसदात्मकः ४ नवसदर्शनो
देवविज्ञामेमसर्वेमेशयाः यन्त्वयेभगवान्श्रीत्यायमेमाहारिरादिषाः ५ दिष्टामेभगवाद्दष्टोद्ग
धेर्वोयोधृतात्मनो दिष्टापादरजः स्पृष्टेश्रीसोमेभवतःश्रीवे ६ दिष्टात्वयात्र
शिष्टोदेहनश्रात्रयहोमहान् श्रपावृतःकर्णरंध्रेर्जुष्टं दिष्टाशातीर्थि
रः ७ सभवान्दुहितृस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम श्रोतु
मर्हसिदीनस्यश्रावितंकृप
यामुने
८

शासनादिरूपणवद्गुशासीः उशानः ७ विज्ञापयतिसमवानितिसमभिः उदहितः स्नेहेनपरिक्लिष्टश्रात्मा
यस्यश्राविनविज्ञापनं ८ ॥

78

श्री
मात
टी
७८

प्रियव्रतोज्ञानपदेः स्वयमेतनिद्रविकाकारणशोकान्निरस्तामममस्वेनेतित्तत्रकन्यातवयोम्येनितिदर्शितेन ११ नस्यनीकु
स्वीकुरु १२ उग्यतस्यस्वतः मामस्याविषयस्यप्रतिवादः प्रनाख्यातेन १३ कौनाशाकृपणमवतयापरपमानेन १४
यस्यमावपित्रालवर्यमउपकुर्वीणः प्रमोमयादतो १५ प्रपन्नावेतिमध्येवकृतनिश्चयनात्कसोचिन्यतिगु,

प्रियव्रतोतानुपदेः स्वयमेयंदुहितामम ग्रन्विच्छातिपतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ११ यदात्मभवतः
शीलश्रुतरूपवेषागुणान् श्रुत्वाग्रास्यादेषात्वय्यसौकृतनिश्चया १ नत्यनीकुहिताम्भेमाप्रुह
योपरुहतोमया सर्वात्मनानुरूपांतेगृहमेधिषु कर्मसु ११ उद्यतस्यहिकामस्यप्रतीवादोनशस्यते
अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः यदुद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते क्षीयतेनयशः
स्फीतेमानः चावज्ञयाहतः १२ अहंत्वाशृणवंविद्वन्विवाहार्थंसमुद्यतं अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्र
त्तांप्रतिगृहाणमे १३ सोऽनुविचिन्त्य वाढमुद्वोढुकामोहमप्यत्तावतेवामजा
आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवाहिकोविधिः १४ कामः सभूयात्
ब्रह्मदेवनेस्याः प्रजाः समाम्नायविधौप्रतीतः कएव
तेतनयांनाद्रियेतस्वयेवकान्यादिपनी
भिवाश्रियं १५

तावनभवतीत्यर्थः आघः प्रथमः ततः सर्वविवाहाभावात्तुप्वाद्यइतिवा १५ भूयात्त्भवेत्प्रतीतः गृहणाभि
तेस्वमजस्याय हस्तंमयापत्यास्यादिमेवमसिद्धिः स्वयोगकान्यायवश्रियंभूषणादिशोभां १६ ११

78A

योविलोकानपतनसंमोहेनविमूढस्याकुलचेतसोयस्यकृपाणस्यभंगिभिःशोभायस्याः १७ ललनानांललामे
भूषणामृतेप्रसेवितोप्रियःवराणियैःतेरहस्त्वादर्शनमप्ययोगपादरजपदःउत्तानपादस्यप्रभियातोस्वयंधाम्नो १८ भ
जिष्यस्त्रीकतिष्ययावदपत्यमात्मनःतावद्गार्हस्थ्यततःपरंसंन्यासइतिभाषावेधःसमयःतमेवाह यावदात्मनो
ममचतेजोगर्भेविभृयात यद्वाममात्मनोदेहात्स्रुततेजोवीर्यंविभृयादितिप्रतःपरंपारमहंस्यज्ञानेनात्मनि

योहंस्पृष्टोहेत्वमणंदांघ्रिशोभांविकीर्तितीकेडुकविह्वलाक्षी विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्वि
मानाद्विलोक्यसंमोहविमूढचेताः १७ तांप्रार्थयंतींललनाललाममसेवितश्री
चरणैरदृष्टां वत्सांमनोरुत्तपदःस्वसारंकोनानुमन्येतबुधोभियातां १८ यतोभ
जिष्यममयेनसाध्वीयावत्तेजोविभृयादात्मनोमे अतोधर्मान्पारमहंस्यमुख्यानशु
क्लप्रोक्तान्बहुमन्येविहिंस्रान् १९ यतोभवंस्थामिदंविचित्रंसंस्थास्यतेयत्रचवा
वतिष्ठेत प्रजापतीनांपतिरेषमह्यंपरंप्रमाणंभगवाननंतः २० मैत्रेयउवाच सउ
ग्रधन्वन्नियदेवाबभाषेआसीच्चतूष्णीमरविंदनाभं धियोपगृह्णन्स्मितशोभि
तेनमुखेनचेतोलुलुभेदेवहूत्याः २१

मुख्यानशुक्लेनविस्तुनासम्यगाम्नातान्पर्कर्षेणोक्तान प्रविहिंस्रानहिंसामहिमानशमादीन्बहुयथाभवतिप
वमनुष्ठेयान्मन्ये १९ ननुतवापितःप्रजापतेराज्ञासृष्टिरेवनसंन्यासइत्यत्राह यतइति संस्थास्यतेविषयंल
यास्यतितिष्ठेदवतिष्ठतेयत्कार्यंक्रमेणत्रयाप्यकुर्वाणानेनतत्संन्यासएवमाह प्रजानांभगवतोज्ञाइत्यर्थः २० हेउग्रध
न्वन्नात्मलुभफलेनोक्तेनप्रत्ताभ्यनेस्मयद्वाप्तुवेनप्रलोभितवान २१ ॥

वा

श्री भाग टी ३५

ममत्वं प्रत्युप्रनेनेमां महिष्याश्च व्यवसितं निश्चयं ज्ञात्वा २२ पारिबर्हान्विवाहकाले प्रदेयान्भूषाश्च भूषणानि व
वासांसि च परिच्छदान्गृहोपकरणानि च २३ प्रत्तां प्रदत्तां सदृक्षाय सदृशाय गता व्यथा चिंता यस्य औत्कंठ्ये
नोन्माथितः उन्मथित आशयो यस्य २४ तस्या विरहं सोढुं हे अंब हे वत्सेति ब्रुवन्नेत्रोदैः शिखाः केशानासिं
चन् २५ ऋषिकुल्यायाः उभयोः सुरोधसोः शोभनतटयोः अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ब्रह्मावर्तदेशप्रजाः पतिं रू

सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटं तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः २२ शतरू
पा महाराज्ञी पारिबर्हान्महाधनान् दंपत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासःपरिच्छदान् २३ प्रत्तां दुहित
रं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः उपगृह्य च बाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः २४ अशक्नुवंस्तद्वि
रहं मुंचन्बाष्पकलां मुहुः आसिंचदंब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः २५ आमंत्र्य तं मुनिवर
मनुज्ञातः सहानुगः प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः २६ उभयोः ऋषिकुल्यायाः सरस्व
त्याः सुरोधसोः ऋषीणामुपशांतानां पश्यन्नाश्रमसंपदः २७ तमायांतमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्र
जाः पतिं गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः २८ बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता
न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्यांगं विधुन्वतः २९ कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ऋ
षयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ३०

बर्हिरन्यपेतायामा
मनगुः कोऽसौ ब्रह्मा
ह २८ पूर्ववट्टीका ३० यत्र बर्हिष्मती नाम पुरी तिसा पिकुत्र यत्र यज्ञस्य यज्ञवराहस्य रोमाणि न्यपतन्नि
तियत्रेति सर्वत्र संबध्यते २९ बर्हिष्मती नाम नितरां किं ब्रुवन्प्रसंगात् देशस्य स्पष्टमाह द्वाभ्यां कुशाः का
शास्तस्या एव शश्वत नित्यं हरितेन वर्चो वर्णो येषां यज्ञघ्नान्राक्षसादीन्पराभवं नीत्वा यज्ञं विसृं ३० ॥

३५

79A

यतोतिपुत्राग्नयत्नस्म्वेस्थानेलत्रुर्नरच प्रथयांतेलत्रुवान् सत्रिसर्थःयतोलेवान् तेयन्तुत्रुस्तषर्मातिवास्वर्गा
दपिभूमिः श्रेष्ठानत्रर्पितस्थानेश्रेष्ठमेस्तुके २० यावर्हिष्मतीनामपुरीमभ्यावसत् हवैयस्यामुषितः तस्या
विर्विश्यभवनेप्रविष्टः सतभोगाननुभुनेइत्यन्वयः २१ प्रत्येषांधर्मादीनामविरोधेन २२ पत्न्येषुपुत्रेषु
संगीयमानासत्कीर्तिर्यस्यतथापिस्वयंहरेरेवकथाः शृण्वन्भोगाननुभुंजे २३ योगमायास्वैर्यहिक

कृत्वाकामामयंवर्हिष्मत्यांभीर्यभगवान्मनुः प्रथयन्तयन्तपुत्रकृषेलव्रह्मस्थानेयतोऽभवे २० वर्हिष्मतीना
मविभुर्योनिर्विश्यसमावसन् तस्याप्रविष्टोभवनेतापत्रयविनाशने सभार्यःसप्रजःकामान्
भुभुजेत्याविरोधतः संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिःसुरगायकैः २१ पत्न्येष्वपुत्रेषुपेनहृदास्य
एवन्हरेःकथाः विस्मानेयोगमायासुभुनिस्वार्थभुवेमनुः २२ यदाश्रेयापितंभोगानभ्रोक
भोगवत्यपि अयानयाम्याः तस्यासन्याम्याःस्वांतरयापनाः २४ सूएवंतोप्यायतोविस्लोःकु
वैताब्रुवतःकथाः सपवेस्वांतरंनित्येयुगानामेकसप्ततिं २५ वासुदेवप्रसंगेनपरिभूतगा
तिःत्रयः २६ प्राप्नीसमानसाद्वियाविद्यासंयंचमानुषाः भौतिकाश्चकथं
कोशांवाधतेहरिसंश्रयम् २७ ॥

भोगववतास्ययोगोरिथतभोगरवनास्य २१ यद्यनःश्राध्यंप्रार्थितंइत्यादपिभेशुप्रार्थितंश्रभिभवितेश्रतो।
यातोयामोयस्यपत्न्यास्यात्रयस्यतहूतमावंभवति सत्नप्रत्यदपिगतसावेयानयाममुच्यते प्रयातया।
मप्रगतसमाप्रासत् स्वांतरंवतदीयमन्वन्तरंतयेतिययामाःकालावयवाः २५ कुर्वतःस्वर्वाको
रूपविष्मतःपरिष्कृतेगतित्रयंजायदादिसात्विकादिवायेन २७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

80

श्री भा० टी० ८०

दिव्यास्त्वांतरिक्षामानुषाः शत्रुप्रभवाः भौतिकाः शीतोष्णादिप्रभवाः वैयासे विदुर ३८ तस्य ज्ञानातिशयम्
माह यः पृष्ट इति नृणां वर्णाश्रमाणां धर्मान् ३८ तस्य यद् अपत्यं देवहूतिः तस्या उदयं प्रभावं ३९ इति श्रीभावार्थ
दीपिकायां तृतीये द्वाविंशः २२ त्रयोविंशे तपोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि विमाने कामगे चित्रां तयो रति

यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान्नानाविधान् शुभान् नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ३८
एतत्त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतं वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं शृणु ३९ इति श्रीभाग
वते तृतीयस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २२ मैत्रेय उवाच पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिंगितकोवि
दा नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुं १ विस्रंभेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च शुश्रूष
या सौहृदेन वाचा मधुरया च भोः २ विसृज्य कामं दंभं च द्वेषं लोभमघं मदं अप्रमत्तोद्यता
नित्यं तेजीयांसमतोषयत् ३ स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम्
दैवाद्गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ४ कालेन भूयसा
क्षामां कर्शितां व्रतचर्यया प्रेमगद्गदया वाचा
पीडितः कृपयाब्रवीत् ५॥

रतिर्यते प्राप्यते गमने कृते सति १ दंभं कपटं मघं निषिद्धाचरणं तेजीयांसं मतितेजस्विनं दैवाद्गरीय
सः दैवादपि गुरुतरात् दैवमप्यन्यथाकर्तुं समर्थादित्यर्थः ४ व्रतचर्यया कर्शितां तत्राऽपि भूयसा
कालेनातिक्षामामित्यर्थः ५॥ ८०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

80 A

उपकरणोपविकरः पट्टिकाप्रल्पविलासवस्त्रविशेषाः पताकाविलसितास्ताभिः १४ विचित्राणि मा-
ल्यानि पुष्पाणि यासु मेखलया याभवनि पर्वशोभिनेनः पट्टवस्त्रयो यासु तनाभिः स्ताभिः १५ उपर्युपरिविरचित
गृहेषु कशिपुभिः शय्याभिः कान्तकमनीयपर्यंकादिभिश्चकांते १६ १७ हीरस्तम्भावेषु विद्रुमनिर्मिता
देहलीउडुंबरस्तयाभांते पाशमितवज्रस्वावितकपाटयुक्ते इंद्रनीलमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु १८ च-

द्रियोपस्करणोपेते सर्वकालसुखावहे पट्टिकाभिः पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृ-
ते १४ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुशिंजत्षडंघ्रिभिः दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजि-
ते १५ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् क्षिप्तैः कशिपुभिः कांतपर्यंकव्यजनासनैः १६
तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभिते महामरकतस्थल्या जुष्टे विद्रुमवेदिभिः १७
द्वाःसु विद्रुमदेहल्याभाते वज्रकपाटवत् शिखरेष्विंद्रनीलेषु हेमकुंभैरधिष्ठिते १८ च
क्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः जुष्टे विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः १९ हंसपा
रावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजिते कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च २० ॥

तस्मिन्नहं वर्षे पद्मरागाग्र्यैः तैः यद्वा वज्राभित्तिकैः पद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैः वितानसमूहैः १९
कृत्रिमान् प्रविश्य हंसान् पारावतान् सजातीयान् मन्यमानैः तत्र तत्राधिरुह्याधिरुह्य निकूजिते २०
विहारस्थानं क्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहं संवेशः उपभोगस्थानं प्रांगनं गृहाद्बहिः
प्रतिवेशाकौ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

81

श्री भाग. टी. ३ २९

गड्ढैः यथोपजोषं यथासुखं आत्मनः स्वस्य मायाया अपि विस्मयजनकमिव २१ नातिप्रीतेन मलिनदेहत्वा
त् परिचारिकाभावाच्च २२ अस्मिन् ह्रदे बिन्दुसरसि प्राकृते धीराः शुक्लेन विष्णुनाक्रन्दमाने बिन्दुनिपातने
नयापकं २३ समादाय सरजं मलिनं २४ शबलौ विवर्णौ स्तनौ यस्मिन् सरस्वत्याः शिवानिजला

विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः २१ ईदृग्गृ
हं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्वयं २२ निमज्ज्यास्मि
न्ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणां २३ सा तद्भर्तुः स
मादाय वचः कुवलयेक्षणा सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् २४ अङ्गं च मलपङ्के
न संछन्नं शबलस्तनं आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयं २५ सान्तः सरसि वेश्मस्थाः
शतानि दश कन्यकाः सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगं
धयः २६ तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रिय
वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किं २७ स्ना
नेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीं दुकू
ले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः २८

निश्राशेवते यास्मिन् शिवाज ताशया जलचरा इति वा २५
सान्तर्निमग्ना सती विस्मये ददर्शेत्याह सान्तः सरसीति दशभिः उत्पलगन्धयः २६ स्त्रियः प्रोचुः
नवकर्मकरी परिचारिका वयं अस्मानाज्ञापयेति २७ ततः वस्त्रानेन [illegible] स्नानयोग्यतैलादि का २३ ८२

81A

सहृत्प्रियः मदर्थे त्वया क्षपितुं नावेक्षितः न गणितः समुचितः आत्मनोपि ममैवासक्त्या उपेक्षितम् इत्यर्थः ६
तपश्च समाधिश्च विद्या च उपासना तत्संबन्धी आत्मयोगः चित्तैकाग्र्यं तेन विजिता ये भगवत्प्रसादा दिव्यभो
गाः तानेव ते अवरुद्धान् प्राप्तानपि वशीकृतान् प्रपश्य प्रपश्यतेति दिव्यां दृष्टिं वितरामि यया दृष्ट्वा इत्यासि अन्ये पुनर्भो
गाः किं न किमपि प्रलितत्वादित्यर्थः तत्र हेतुः प्रमेशत ७ भगवत उरुक्रमस्य या भ्रूः तस्या उद्विजृम्भः

तुष्टोऽहमद्य तव मानवि मानदायाः शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या यो देहिनामयमतीव
सुहृत्स देहो नावेक्षितः समुचितः क्षपितुं मदर्थे ६ ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्या
त्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः तानेव ते मदनुसेवनयावरुद्धान् दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभया
नशोकान् ७ अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः किमुरुक्रमस्य सिद्धा
सि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान्दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ८ एवं ब्रुवाणमबला
खिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् संप्रश्रयप्रणयविह्वलया गिरेषद्
व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ९

वक्रीभावः तेन विध्वंसिता अर्थरचना मनोरथा ये तु निजधर्मेण पातिव्रत्येन दुह्यन्ते इति तथा तान्
दुरधिगमान् नृपा वयमिति या विक्रिया तया रहितैः नरैः योगविक्रिया विकृतयस्ताभिः ८ अखिलयोगमाया
श्च विद्याश्च तासु विचक्षणं निपुणम् एवं ब्रुवाणं पतिमवेक्ष्य गताधिर्निश्चिन्ता आसीत्
प्रश्रयो विनयः प्रणयः प्रेम ताभ्यां विह्वलया गिरा ईषद्व्रीडया सहितो योऽवलोकस्तेन वि
लसद्धसितम् आननं यस्याः सा आह नगाद ९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ५

वेनेनेदृशंहिद्विजवृषद्विजश्रेष्ठहेभर्तः त्वय्येतन्मेराद्धंसिद्धमेवतदहमवैमिजानामिकिंतुयस्तेत्वयास
मयोऽभिहितः सतांवद्भूयात् सकृदितिगर्भसंभवमात्रपर्यंतइत्यर्थः यस्माद्गरीयसिश्रेष्ठेभर्तरिदेहजभूते
स्त्रीणांश्रेयोगुणः महान्लाभः ममासपादेगरीयसिपत्यौमतिसतीनांयतोगुणप्रसवः गुणाविस्ता
रोभवतिप्रतः पुत्रोत्पत्त्यासमगुणाविस्तारेजातेपश्चात्त्वदंगसंगेसर्वंभवत्वित्यर्थः ८ अंगसंगार्थमुपशि
क्षमितिकर्तव्यंतन्मेपादयेत्याह हे ईशातत्र अंगसंगेइतिकृत्यंसाधनंयथोपदेशंकामशास्त्रात्।

देवहूतिरुवाच राद्धंबतद्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपेत्वयिविभोतदवैमिभर्तः यस्तेऽभ्य
धायिसमयः सकृदंगसंगोभूयाद्गरीयसिगुणः प्रसवः सतीनाम् ८ तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष
यथोपदेशंयेनैषमेकर्शितोतिरिरंसयात्मा सिद्ध्येततेकृतमनोभवधर्षितायाः दीनस्त
दीशभवनंसदृशंविचक्ष्व ॥ प्रियायाः प्रियमन्विच्छन्कर्दमोयोगमास्थितः विमानंका
मगंक्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत् १२ सर्वकामदुघंदिव्यंसर्वरत्नसमन्वितं सर्वर्द्ध्युप
चयोदर्कंमणिस्तंभैरुप
स्कृतं १३

सोऽंगणादुपशिक्षितसंजानीहिउपकल्पयेत्यर्थः येनसाधनेनस्रगभ्यंगभोजनपानादिनाऽत्रतीवरंत्व
सिद्ध्याकर्शितोदीनश्चमेएषआत्मादेहः सिद्ध्येत् रतिसमर्थोभवेत् कथंभूतायाः त्वयैवतेकृ
तः तेनाभिनोयोमनोभवः तेनधर्षितायाः ततोत्रतद्रूपंभवनंचविचक्ष्व वितर्कय विचारयेतियावत्
॥ तर्हितत्क्षणमेवाविरचीकरत् प्रादुर्भावयांबभूव १२ तदेवविशिनष्टि सर्वकामदुघमिति
त्रिभिः सर्वैश्चरत्नादिभिः समन्वितं सर्वर्द्धीनांसर्वसंपदांयउपचयः तस्यउदर्कः उत्तरोत्तराभि

८ वृद्धिः यस्मिन्तदुपस्कृतं शोभितं १३ ॥

82A

पार्थानि डम्भूषानि वरीयांसि तान्यपि दीप्तिमंतिच पात्रेपेयममरतेस्वादुग्रासवेमादके १९ प्रदर्शे।
स्वमात्मानेदर्शितेप्राग्यः आत्मानंविशिनष्टिचतुर्भिः कृतेस्वस्त्ययनेमेंगलेयस्यपुष्पस्त्वमात्मशाहमास्य
नाधिकरणपात् २० विरजामित्यमप्यथपंचः स्नातेडहर्मपल्वाहितेतांश्चभः स्नानेगम्भेगोयनभूषितस्वमेवाहं नि
ष्कपदकेग्रीवायांयस्य २१ वहूनिरत्नानियस्यांतयारुचकेनमेंगलद्रव्येनकुंकुमादिनानडकोविसृश्क

भूषणानिपरार्थानिवरीयांसियुमंतिच प्रत्नेसर्वगुणोपेतेपानेचेवामृतासवे २२ अथादर्शोस्वा
मात्मानेस्वर्णवर्णविरजावरे विरजेकृतस्वस्त्ययनेकन्याभिर्वर्धमानिते २३ स्नातेकनाथिवःस्ना
नेसर्वाभरणभूषिते निष्कग्रीवेवलाधिनेकुलजन्मकोचनन्पुरे २४ श्रोणेपारश्यस्तयाकांच्याकांच
न्यावहुरत्नया हारेणचमहार्हेणरुचकेनचभूषिते २५ स्वदनास्वभुवाससूत्रागस्निग्धापांगे।
नवल्लषा पद्मकोशसदृशानीलेरत्नकेसुत्सन्नकेव २६ यदासस्मारवकभूमस्वीणांदायितंप
तिं तदैवास्तमवस्त्रीभिर्यज्ञैवास्तप्रजापतिः २७ भर्त्तुः पुरस्तादात्मानंस्त्रीसहस्रवृतंतदा
निशम्यतद्योगगतिंसंशयंप्रत्यपद्यत २८

श्लोकचके मेंगलद्रव्येग्रीवाभरणदंतयोविति २९ स्वदनास्वभुवाचसृषाचेतिनानावेककवचनंनिप
तत्तेसच्छोभमानेमुखेयस्याःकाधंभूतेनवल्लषासत्वामनोहरः स्निग्धापांगोनेत्रप्रांतोयस्यपद्मको
शोनस्पर्धनेअतियकोशसदृशनेतेन ३० दृष्ट्वाचयदापतिंसस्मारतदायवासीतत्रैवसयमप्यास्ते ३१
आत्मानंनिशम्यदृष्ट्वातोचनस्ययोगगतिंयोगप्रभावंदृष्ट्वासंप्रंकिमिदमितिविस्मयं ३२ ॥ ॥

श्री
भोज
टी
८८

समुत्तिर्विंबाहातपाकृयदात्मनोत्रूपंतेदेवपुनर्विभ्रंतीमंवीतोभ्याहूतोत्तकविरौत्तनोयस्याः पादांतेरेतद्रूपवि
शेषतो ३६ योभनेवासती यस्याजातोभावोप्रेमयस्यदेशमित्रहृतन्जितकाम ३७ तस्मिन्विमानेशुनिवे
शोनेनत्वमोमहिमास्वातेयेयस्यउपविवेशश्रोषितेवपुर्यस्यविकस्वितकुसुमहृणवान् श्रपीत्स्त्रातिस्तेदः
दःप्रांःवेदृवपुतिःनभइवविमानेताराइवताः स्त्रियःकुमदानीवतासांनेत्राणीतिज्ञेयम् ३८ तेनविमा

सतोकृतनमत्तस्त्रावोविभ्राजंतीमहर्ववत् श्रात्मनोविभ्रंतीत्रूपंसंवीतकविरत्तनी ३६ विद्याधरी
सहस्त्रेणासेव्यमानोस्त्रवासमे जातभावोविमानेतदोरोहयदामित्रहन् ३७ तस्मिन्नत्रुममहिमा
प्रियपानुवक्रोविद्याधरीभिरुपवीर्णवपुर्विमानेवभ्राजउत्कचकुसुमहृणवानपीत्स्त्रतारामिराहृ
तइवोडुपतिर्नभस्तः ३८ तेनाष्टलोकपविहारावकुलावलेंद्रद्रोणीष्वनेगसत्वमारुतसोभगा
स्त्र सिद्धेर्नुतोधुधुनिपानक्षिवस्वनास्त्रैरमेविवेथनदवहत्तलनावरूथी ३९ वैभ्रंभकेस्ववस
तेनंदनेपुष्पभद्रके मानसेचैत्ररथ्येचसर्वमेरामयारमा ४० भ्राजिस्तनावि
मानेनकामगेनमहीयसावैमानिकानत्यशेतचरेंल्लोकान्यथा
निलः ४१ ॥

तेनश्रष्टलोकपालानांविहारोयास्मिन्कुलाचलेंद्रमेरौतस्यद्रोणीषुदरीषुश्रनेगस्यसखायोमारुतः
प्रीतत्वसुगंधमंदानिलः तेनसोभगंसौभाग्यसौंदर्ययास्त्रसिद्धेर्नुतः स्तुतः सन्धुधुनिगंगातस्याःपा
तेनशिवःस्वनोयास्तत्तास्त्रैरमेत्तत्तनावरूथीस्त्रीरत्नसमूहवान् ३९ वैभ्रंभकादिषुदेवोद्यानेषुमा
नसेचसरसिरतः प्रीतःसन् ४० श्रत्यशेतातिक्रम्यस्थितः ४१ ॥

उद्धाम्यउद्धामवेतसां धीराणं व्यसने संसारः तस्मात्पयोपस्मात् ५१ मेद्दायिनादर्शयित्वा गोतमंडलं
ल्पमंस्यया द्वीपवर्षादि रवनेयायावान् तावंतेवहून्यास्त्रयाणायामिंस्तेव ५३ विभज्यनवधानवप्रभेदे
नात्मानेकृत्वा ५४ पादः सेवत्मताः मनोकुइंपरिवत्नीपुः ५६ आत्मनास्वदेहार्थरूपेणाप्रतिपीत्या
भावयत् तयात्मतिमदप्येमवेदितिनोधानवधासर्वसंकल्पाविदिति तस्याव्यक्तपन्यसंकल्पेनात्।

किं तु राधाद्वंतेषां पुमान्वद्दामवेतसां येशाप्यितलीर्थेपदच्छरणोव्यसनात्ययः ५२ मेद्दवि
नाभुवौगोलेपत्यौयावान्सामस्यया वद्काश्रयंमहायोगीस्वाश्रमायन्पवर्तते ५३ विभज्य
नवधात्मानं मानवीस्वरतोन्सकौ रामांतिरमयं वैमेवर्षश्रृंगान्तुहूतेवन् ५४ तस्मिंस्त्व
मानेऽच्छ्रुतश्रुत्यावतिकर्वीश्चित्ता नवाद्रुध्यतंतेकालेपन्यापीद्येनसंगता ५५ पः
वेयागात्तुभावेनदंपत्योरममाणयोः प्रातेव्यतीयुः शरदः कर्मतालसयोर्मनाक् ५६ न
स्यामाथवैतत्साभावयवात्मनात्मवित् नोथाविथायरूपंस्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः ५७
प्रतः सास्तद्वयंसयोस्वहूतिं स्त्रियः पञ्चः सर्वास्ताः वाक्सर्वावयानोहितोनयलगंधयुः ५८
पतिं मां प्रवृत्तिष्यंतेनरातेस्यौ यातीसती स्मयमानाविलक्षेनहृदयेनविरयता ५९

त्रिनयर्थः विभुः तथा कर्तुं समर्थः व्यापाकविद्विति च ६० तस्मात्मतासक्तत्वात् स्त्रियोः जानात् इतिभा।
वः पुमान्पुंसाधिकेष्वकेस्त्रीभवमधिको स्त्रियः इति स्मनेः प्रतोंनंनरमेवसयः एकस्मिन्नेवाहनिवाद्र।
गोसर्वाणिपगानियासां ६१ प्रवृतिष्यंतमात्यात्वावितर्कोस्मयमानावहिर्वितस्त्वाविलक्षेनव्या
कुलेनविरयतासंतप्यमानेनहृदा उद्वाचेन्मुनरेणान्वयः ६२॥

नखा एव मणयः तैः श्रीः शोभा यस्य तेन पदा भुवं लिखंतीति ईदृशेन चिंतालक्षणं ५० उपोवाह संपादितवान् प्रभ
यमिति भाविनो दुःखात् मम अभयं देयं तत्र विवृणोति इत्यर्थः ५१ तदेव दैन्यं निवेदयति ब्रह्मन् वक्तुं दुहितृभिः स्वयमेवा
त्मनः समा योग्याः पतयः विमृग्याः इति दैन्यं प्राप्ते अस्माभिः अयं उदयीकृत्याह कच्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते

लिखंत्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया उवाच ललि
तां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः ५० ब्रह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं
विमृग्याः पतयः समाः कच्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि
प्रव्रजिते वने ५१ सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतं
अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि ५२ एतावता
लं कालेन व्यतिक्रांतेन मे प्रभो इंद्रियार्थप्रसंगेन परि
त्यक्तपरात्मनः ५३ इंद्रियार्थेषु सज्जंत्या प्रसंगस्त्वयि
मे कृतः अजानंत्या परं भावं तथाप्यस्त्वभयाय मे ५४

॥ ॥ ॥ ॥

ते वने इति विशोकाय ज्ञानोपदेशाय स्त्रीभिः स्वमानं पाकरणात् तं किं च कालेन त्वद्वस्यानेन ब्रह्म विस्मृतः
कश्चित्किं स्यादित्यर्थः ५२ विषयासक्तया किं ब्रह्म विस्मृतमिति चेत्तत्राह एतावतालमित्यर्थे न परित्यक्तः प
रमात्मा यया तस्या मम ५३ स्वकृत्यमनुशोचन्त्याह इंद्रियार्थेष्विति चतुर्भिः मम या परं भावं वेत्त्र।

84A

पसंगः कथममयापाल्लतमाह संगाइ विप्रियप्रश्नेन ५५ स्वभावतः इतोऽयस्य कर्मधर्मार्थं न कल्पते
धर्मोऽपि भगवत्त्वेन भवेत् तत्रापि निष्कामधर्मद्वारा विरागाय न कल्प्यते तत्तद् भगवत्तीर्थपदस्य पदद्वन्द्वः सेवार्थं न पर्यव
सायि स मृतएव ः ५६ नमुमुक्षेय मोक्षमिच्छामि न कृतवत्यस्मि ५७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये त्रयोविं
शः २३ चतुर्विंशे ततोऽनन्तः कपिलस्याहृतो यतः प्रवृन्योन्तमनुज्ञाप्य करणत्रयविमोक्षनः शान्तिं प्राप । श्री

संगो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोऽधिया स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते ५५ नेह यत्क
र्म धर्माय न विरागाय कल्पते न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ५६ साहं भगवतो नूनं वं
चिता मायया दृढं यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बंधनात् ५७ इति श्रीभागवते तृतीये त्र
योविंशः २३ श्रीमैत्रेय उवाच निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः दयालुः शालिनी
माह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् १ ऋषिरुवाच माविदोऽराजपुत्रीत्थमात्मानं प्रति निंदिते भगवां
स्तेऽक्षरो गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च तपोद्रविणदानैश्च श्रद्ध
या चेश्वरं भज ३ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः छेत्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो ब्र
ह्मभावनः ४॥

शुक्लेनाभिव्याहृतमहार्हं स्वांशकलयेत्यादि १ इत्थं माविदः खेदं मा कार्षीः आत्मानं प्रति अग्रहे भाग्य
हीनेति ग्रहवान् शीघ्रं २ दमेनेंद्रियसंयमेन नियमेन स्वधर्मेण तपो विद्याद्रविणदानानि चैतैः ३ हृदयग्रं
थिं विज्ञानमकं अहंकारं तद्दानेवं धंछेत्ता छेत्स्यति औदर्यः पुत्रः सन् ब्रह्म भावयति उपदिशति

श्री
भाग
टी०
८५

श्रद्धायविसृज्य १ बहुतिथेबहुतरेकालेतिक्रांते २ घनाघनाइत्येकंपदंवर्षंतोमेघाः गायंतिस्मनृत्यं
तिस्म ३ अपवर्जितामुक्ताः ४ परिश्रितेपरिवेष्टिते ५ आगत्याकिंकृतवानित्यतआह भगवंतमितिद्वा
भ्यां तत्त्वानांसंख्यानंयेनशास्त्रेणतस्यसंख्यस्यविज्ञप्त्यैविशेषणज्ञापनायभगवंतंजातंविद्वानजः स्वरा

श्रीमैत्रेय उवाच देवहूत्यपिसंदेशंगौरवेणप्रजापतेः सम्यक्श्रद्धायपुरुषंकूटस्थमभजद्गुरुं १
तस्यांबहुतिथेकालेभगवान्मधुसूदनः कार्दमंवीर्यमापन्नोजज्ञेग्निरिवदारुणि २ अवादयं-
स्तदाव्योम्निवादित्राणिघनाघनाः गायंतितंस्मगंधर्वानृत्यंत्यप्सरसोमुदा ३ पेतुःसुम
नसोदिव्याःखेचरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्चदिशःसर्वाअंभांसिचमनांसिच ४ तत्कर्दमाश्रमप-
दंसरस्वत्यापरिश्रितं स्वयंभूःसाकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ५ भगवंतंपरंब्रह्म
सत्त्वेनांशेनशत्रुहन् तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यैजातंविद्वानजःस्वराट् ६ सभाजयन्विशुद्धेनचे-
तसातच्चिकीर्षितं प्रहृष्यमाणैरसुभिःकर्दमंचेदमभ्यधात् ७ श्रीब्रह्मोवाच त्वयामे-
पचितिस्तातकल्पितानिर्व्यलीकतः यन्मेसंजगृहेवाक्यंभवान्मानदमानयन् ८ एता
वत्येवशुश्रूषाकार्यापितरिपुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येतगौरवेणगुरोर्वचः ९ इमादुहि
तरःसत्यस्तववत्ससुमध्यमाः सर्गमेतंप्रभावैःस्वैर्बृंहयिष्यंत्यनेकधा १० ॥

स्वराट्स्वतःसिद्धज्ञानः ६ तस्याविकीर्षितंसंभाजयन्प्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमं
वेदमभ्यधादित्यन्वयः चकाराद्देवहूतिंच ७ त्वयेतिअपचितिःकर्दमंप्रत्या[illegible]ह निष्कपट-
सम्यक्गृहीतवान् ८ अनुमन्येतेतियत् एतावत्येव ९ अनेकधाप्रभावैर्वंशैर्बृंहयिष्यंतिव

८५

85A

मर्षिपुलस्त्येभ्योमरीच्यादिभ्यः १५ पुत्रस्त्वमातारीश्वरइत्याह वेदाहमिति शेवधिंनिधिंसर्वाभीष्टंदेव
हूतिंप्रत्याहविभिः १८ ज्ञानेनश्रोत्राक्षेविज्ञानमपरोक्षंवतेपक्षेयोगउपायः तेनकर्मणाजराः मूलानि
वासनाउद्धरन् उत्पाटयिष्यन् पद्ममद्रापुत्रकपदाम्बुजेयस्य १७ सर्वसंमतःसुश्रुनितःसन्तुगेनाशाखस्थानि
१७ हेमाननिअविद्यास्वरूपाज्ञानं संशयामिथ्याज्ञानानि तन्मयंतव दृढग्रंथिं १८ ५

प्रतःनम्रषिपुत्स्येभ्योयथाशीलंयथारुचिः शान्तमनाःपरिदेशंगविश्वरूपीह्रियशोपुविः १५
वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया भूतानांशेवधिंदेहं विश्रणेकपिलंमुनिं १८ ज्ञानवि
ज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरन्जटाः हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्ममुद्रापदाम्बुजः १७ एषमान
वितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः प्रविद्यासंशयग्रंथिंछित्वागांविचरिष्यति १८ अयंसिद्धगणा
धीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः लोकेकपिलइत्याख्यांगंतानेकीर्तिवर्धनः १९ श्रीमैत्रेयउवा
च तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ २० गु
तेशतधृतेतनःकर्दमस्तेनचोदितः यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः २१ मरी
चयेकलांप्रादादनसूयामथात्रये श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवं २२ पुलहा
यगतिंयुक्तांक्रतवेचाक्रियांसतीं ख्यातिंचभृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीं २३

१९ कुमारैःसहेतिशेषः सहनारदोनारदसहितस्तुमरीच्यादीन्विवाहार्थमवस्थाप्यनैष्ठिकैर्वनैःप
रभिःसहितोहंसोब्रह्मास्वयोत्रिधामत्रीयधामस्वर्गःतस्यपराकाष्ठासत्यलोके २० शानधृतो
समीः २१ पुक्तांयोगप्राप्तयक्त्वादानं २२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

86

श्री
भाग
टी
९८

ऋषिसत्तमेभ्यो मरीच्यादिभ्यः १५ पुत्रस्नेहमातोरीश्वलवदत्याह वेदाहमिति शेवधिं निधिं सर्वाभीष्टं ददेवहूतिं
वितन्यते समृद्धः क्रियते शांत्याधिष्ठात्रीं देवतामित्यर्थः समलालयत्तेनोषितवान् १६ निमंत्र्य पृष्ट्वा नंदिं हर्षं
प्राप्ताः संतः १७ सर्वमुनिः त्रियुगं विष्णुं विविक्ते रहसि १८ पापच्यमानानां भृशं दह्यमानानां निरयेषु संसारे स्वी
यैरमंगलैः पापैः १९ बहुजन्मविपक्केन सम्यग्योगसमाधिना इति अतः सर्वा देवता प्रसन्ना इति ज्ञात प्रलभ्य,

अथर्वणेदाच्छांतिं ययायज्ञो वितन्यते विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत् २४ ततस्ते
ऋषयः क्षत्तः कृतदाराः निमंत्र्य ते प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाः स्वंस्वमाश्रममंडलं २५ सचावतीर्णं त्रि
युगमाज्ञाय विबुधर्षभं विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत २६ अहो पापच्यमानानां निर
ये स्वैरमंगलैः कालेन भूयसा नूनं प्रसीदंतीह देवताः २७ बहुजन्मविपक्केन सम्यग्योगसमा
धिना द्रष्टुं यतंते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् २८ सएव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः गृहे।
षुजातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः २९ स्वीयं वाक्यं
ऋतं कर्तुमवतीर्णोसि मे गृहे चिकीर्षुर्भगवन्
ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ३०

लाभादित्याह द्वाभ्यां बहुजन्मसु विपक्केन स्वसिद्धेन सम्यग्योगो भक्तियोगः तस्मिन्समाधिरैकाग्र्यं
तेन शून्यागारेषु विविक्तस्थानेषु यस्य तव पदं २८ हेलनमवज्ञां लाघवेन गणयित्वा अवितमेव तवैतदि
त्याह यत्त्वं स्वानां भक्तानां पुष्णासीति तथासः २९ एतस्यापि वयं तिद्वाभ्यां स्वयमेवावतीर्णोसि स्व
वाक्यं तव पुत्रो भविष्यामीति यत् तत्सत्यं कर्तुं ज्ञानं ज्ञानसाधनं सांख्यं च विकीर्षुः सन् ३० ॥ ९८

86A

यानित्वालौकिकानिचतुर्भुजादिरूपाणितान्येवतेभिरूपाणियोग्यानियानिचस्वजनानांरोचंतेस्वरूपाण्यपिता
न्यपितेभ्योवेतेऽरूपस्यैः अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ३१ अभिवादार्हणपादपीठंयस्यपैश्वर्यादिभिः शरण्यं
३२ ऐश्वर्यादिकेविभूतएवमाह परमितिपरंप्रमेयमस्थूलंतत्त्वदृतः स्वच्छंदाः स्वाधीनाः शक्तयोयस्यतामेवाह
प्रधानेपरकृतिरूपंपुरुषंतदधिष्ठारंमहांतंमहत्तत्त्वरूपंकालंतेषांक्षोभकंत्रिवृतंअहंकाररूपंलोकानां
केवलपालानांकेवलदेवमप्ययाप्रधानादिरूपताप्रपंचविरुद्धत्वानिश्चेपचतामाह आत्मानुभूत्याविरु

कै

तान्येवतेऽभिरूपाणिरूपाणिभगवंस्तव यानियानिचरोचंतेस्वजनानामरूपिणः ३१ त्वांसूरिभिःत
त्त्वबुभुत्सयाद्धासदाभिवादार्हणपादपीठं ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रियापूर्तमहंप्रपद्ये ३२
परंप्रधानंपुरुषंमहांतंकालंकविंत्रिवृतंलोकपालं आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचंस्वच्छंदशक्तिंक
पिलंप्रपद्ये ३३ यथाभिपृच्छेऽद्यपतिंप्रजानांत्वयावतीर्णऋणउताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमा
स्थितोऽहंचरिष्येत्वांहृदियुंजन्विशोकः ३४

त्माप्रत्यनुगतः स्वस्मिन्लीनःप्रपंचोयस्यतं कविंसर्वज्ञंप्रधानादायाविर्भावंलघसाद्दितामित्यर्थः ३३
संन्यासानुज्ञांप्रार्थयतेयथाभिपृच्छेकिंचिदभिपृच्छामीत्यर्थः त्वयावतीर्णरूपेणावतीर्णानितानिऋणा
निऋणानिदेवादिरूपाणियस्यसः आप्तकामः तदाहंपरिव्रजतांसंन्यासिनांपदवींमार्गमास्थितःस
न्त्वांयुंजनन् स्मरन्स्मरन्विचरिष्यामि ३४ ॥ ॥

श्री
भाग॰
टी॰
८७

अहंतावत्तानोपदेशायैवमुद्धवेतीर्णः अतस्त्वंगृहेवसतोपिसत्कृतिः स्वतन्मैवयथयवस्रुपगंतव्यमेवेत्यायदुः
तथापिमामेवानुस्मरन् गच्छेत्याशयेनाह मयेतिषड्भिः सत्यलौकिकेवैदिकेलौकिकेचकृत्स्नस्यलोकस्य
प्रमाणमभिदर्शयति यद्यस्मात्त्वमेतत्प्रत्योभाविष्यामीत्येवाचं अथातएवतन्तज्ञानेयथाभवतितथाम
यात्मनिजन्मस्वीकृते ३५ इहाध्ययातस्तिगातमूर्त्तित्वम्मुनीमात्मात्मदर्शनेसंमतायनज्ञानोपसंख्याना
यविहीयतइत्यस्यास्तुध्वंगः ३६ नन्वयमात्मज्ञानमार्गः सर्वैसिद्धएवनेदानीमवर्तवन्प्रवर्तनीयस्तत्राह ८

श्रीभगवानुवाच मयापिप्रोक्तंहिलोकस्यप्रमाणंसत्यलौकिके अथयास्यतेमयात्यक्तंयद्देवोवचम्
तेमने ३५ एतन्तेनमल्लोकेस्मिन्मुद्गर्णाद्यगाधायात् प्रसंख्यानायतन्ज्ञानोसंमतायामत्मदर्शि
ने ३६ एषआत्मपथोव्यक्तोनष्टः कालेनभूयसा तंप्रवर्त्तयितुंदेहमिमंविद्धिमयाभृते ३७
गच्छकाममयापृष्टोमयिसंन्यस्तकर्मणा जित्वासुदुर्जयंमृत्युंममनन्त्वायमाभज ३८ मामा
त्मानंस्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयं आत्मन्येवात्मनावीक्ष्य विशोकोभयमरुप्रसि ३९ माते
आध्यात्मिकीविद्याशमनीसर्वकर्मणां वितनिष्येययावासोभयंवाततिरिष्यति ४० ॥

धेतिप्रश्नक्तः सत्स्नः काममेययथेच्छं ३७ आपृष्टः अनुज्ञातः यद्वाययाप्तेगंतेमोपृष्टवान् तथाश्रद्धा
वस्थान्तेमयापितमात्मृष्टइत्यर्थः मयिसंन्यस्तेनसमर्पितेनकर्मणाअविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्यया
मृतमश्नुते इतिश्रुतेः ३८ ततश्चमांपरमात्मानंआत्मनिस्वस्मिन् आत्मनामनसान्वीक्ष्यमाणःअ
भयंमोक्षंमाप्स्यसि ३९ माते देवहूत्येशमनीसुकमलनीभयंनरिष्यतिपरमानंदप्राप्स्यतीतिचका
राथः ४० ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

87-A

समुदितः सम्यक्कृतकः सन्नुतेमदक्षिणीकृत्य ४१ मुनीनांव्रतंमौनंनअहिंसादिलक्षणं ४२ सदसतः परंयत्र।
स्मिन्ब्रह्मणिगुणावभासकेतेगुणैएकभक्त्याश्रवणादिभिर्वाविष्णाभक्त्याअनुभाविते अपरोक्षीकृते ४३ आत्म
देहादिष्वहंकाररहितः अतएवनिर्द्वंद्वः शीतोष्णाद्यनाकुलः सम्यक्‌भेदग्राहकः एकत्वदृक्‌स्वदृक्‌स्वमे।

श्रीमैत्रेयउवाच एवंसमुदितस्तेनकपिलेनप्रजापतिः दक्षिणीकृत्यतंप्रीतोवनमेवजगामह ४१
व्रतंसआस्थितोमौनमात्मैकशरणोमुनिः निःसंगोव्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ४२ मनोब्रह्म
णियुंजानोयत्तत्सदसतःपरं गुणावभासेविगुणएकभक्त्यानुभाविते ४३ निरहंकृतिर्निर्ममश्चनि
र्द्वंद्वः समदृक्स्वदृक् प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरः प्रशांतोर्मिरिवोदधिः ४४ वासुदेवेभगवतिसर्वज्ञे
प्रत्यगात्मनि परेणभक्तिभावेनलब्धात्मामुक्तबंधनः ४५ आत्मानंसर्वभूतेषुभगवंतमवस्थितं
अपश्यत्सर्वभूतानिभगवत्यपिचात्मनि ४६ इच्छाद्वेषविहीनेनसर्वत्रसमचेतसा भगवद्भक्तियु
क्तेनप्राप्ताभागवतीगतिः ४७ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः २४ ॥

राम राम

व्यपश्यन्प्रत्यक्‌स्वात्मानंप्रत्यक्प्रशांताविक्षेपरहिताधीर्यस्य ४४ नदेवेविधिकल्पितोपाधिनिष्ठि
तिगुणात्मकेस्वरूपदर्शनमाह वासुदेवइतित्रिभिः प्रत्यगात्मनिजीवस्यात्मनिलब्धआत्माविततेयेन
यतोमुक्तबंधनमतानंतस्यत्वात्मनामेवाह आत्मानमिति ४६ नदेवेतेनभागवतीगतिः प्राप्ताभाग
वतोगतिःप्राप्तइति ४७ इतिश्रीभागवतेतृतीयचतुर्विंशः २४ ॥ "

पंचविंशेजनन्यात्मदृष्टैबंधविमोचने प्राहस्वाहपरंभक्तिलक्षणंकपिलःस्मृतः कपिलेनार्पितमात्रेगच्छ।
भावान्निवेदिना योगमार्गिकामेजयास्फुटंसुहृद्याश्रातेधुना उक्तानुवादएवंकेकापिलेयोगेपृच्छतिकस्मि
न्हेतुनिरिभिः नत्वानोमेख्यातागणकः सांख्यप्रवर्तकोऽस्यार्थः प्रतएवस्वयंजातः आत्मप्रज्ञप्तयेस्वा।
त्मतत्वज्ञापनाय । पुंसामध्येवर्ष्मणः वृद्धस्योत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनांमध्येवरिम्णः वरस्यभावोव।
रिमाभवितत्प्रधानोयेनिर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वावरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतोकीर्तौश्रसवइंद्रियाणि

शौनकउवाच कपिलस्तत्वसंख्याताभगवानात्ममायया जातःस्वयमजःसाक्षादात्मप्रज्ञप्तयेनृ।
णां । नह्यस्यवर्ष्मणःपुंसांवरिम्णःसर्वयोगिनां विश्रुतौश्रुतदेवस्यभूरितृप्यंतिमेऽसवः २ य
द्यद्विधत्तेभगवान्स्वछंदात्मात्ममायया तानिमेश्रद्दधानस्यकीर्तन्यान्यनुकीर्तय ३ सूतउ।
वाच द्वैपायनसखस्त्वेवंमैत्रेयोभगवांस्तथा प्राहेदंविदुरंप्रीतःआन्वीक्षिक्यांप्रचोदितः ४
मैत्रेयउवाच पितरिप्रस्थितेरण्यंमातुःप्रियचिकीर्षया तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपि।
लःकिल ५ तमासीनमकर्माणंतत्वमार्गाग्रदर्शिने स्वसुतंदेवहूत्याहधातुःसंस्मरतीव
वः ६ ॥

भूरिबहुतेनतृप्यंतिश्रुतेनश्रवणेनदीव्यंतियोतंतेऽसवइति तथातस्ययद्वाभूरिबहुशःश्रुतोदेवोयेनत
स्यापिमेप्रसवइतिसंबंधः २ स्वात्मोच्छंदोनेच्छयात्मादेहोयस्यसः यद्यत्कर्मविधत्तेतानितानिका।
र्माणिकीर्तनार्हाण्यनुकीर्तय ३ यद्यात्वंमांप्रचोदयतिएवंप्रचोदितःसन् तथातत्वश्रात्रुसारे
णआन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां ४ बिंदुसरेबिंदुसरसि ५ बिंदुसरसितत्वमार्गस्याग्रेपरंद्र
ंवतीतितस्या एवमानावितेगर्भप्रविष्टइत्यादिधातुर्वचः ६

88A

अप्रसन्नामिंद्रियाणांतर्पणात् विषयाभिलाषान्निर्विरक्तांतात्मेयेन संभाव्यमानेन हर्षमाणेन ७ पारेंग
गमयतीति पारंगतमेव श्रेष्ठं वत्समेया लब्धेन दत्तुग्रहात् जनकनामेनेभाव्यसति ८ तस्मापंचयातियइतिस भग।
वोऽन्नत्वरूपंउदितः यथा स्तये: ९ अपाकृष्ठतुपनेत्वेकोऽसौ सेमोहः नमोहं यतस्मिन्देहादौ नयैव योजितो

मे२

देवहूतिरुवाच निर्विस्मानितवांभूमन्नसदिंद्रियतर्पणात् येनसंभाव्यमानेन सपन्नांधंतमःप्रभो ७
तस्यांतनसेवाधस्यउष्यारस्यापारगं सत्वदंजेन्मनामंतेलब्धेनदत्तु ग्रहात् ८ यस्त्राद्यो भग।
वान्पुंसामीश्वरोवैभवान्किल लोकस्यांधतमोंधस्य चक्षुःसूर्य इवोदितः ९ अथमेदेवसंमोहं
अपाकष्टुं त्वमर्हसि योवग्रहोऽहंममेतीत्यनात्मन्योजितः त्वया १० तं त्वागताहं शरणं शरण्यं स्व
भृत्यसंसारतरोः कुठारं जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदांवरिष्ठं ॥ मैत्रेयउ
वाच इतिस्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनं धियाभिनंद्यात्मवतां सतांग
तिर्बभाषईषत्स्मितशोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच योगआध्यात्मिकः पुंसां मतोनिःश्रेय
साय मे अत्यंतोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च १३ ॥ ॥ ॥ ॥

योऽहं ममेत्यवग्रहः अग्रहो द्वितीयइतिवाह्यतत्कार्यरागादियह णार्थः १० प्रकृतेः पुरुषस्य नि
ज्ञासया त्वामहं शरणं गतास्मीत्यन्वयः उत्तमश्लोकेत्वार ॥ अपवर्गवर्धनं मातुर्वचनिजनकं
ईषत्स्मितेनशोभितमाननं यस्य १२ अध्यात्मिक आत्मनिष्ठः यत्रयस्मिन् १३ ॥

89

श्री भाग टी ८५

सर्वांगनैपुण्यं चित्तसंयमादि तत्र सर्वांगनैपुण्यं चित्तसंयमाधीनमिति दर्शयन्नाह चेत इति अस्यात्मनो जी-
वस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि परमेश्वरे वा रतं बन्धमोक्षार्थं १५ यथा चित्तसंयमे पुरुषार्थसिद्धिस्तद् दर्शयति
अहंममाभिमानोत्थैः मलैर्वीतं विरहितं यदा शुद्धं भवति मनः शुद्धेः स्वरूपमाह अदुःखमसुखमिति १६ निर्वृ-
तं निर्भेदं अणिमानं सूक्ष्मम् अखण्डितम् अपरिच्छिन्नं १७ हतौजसं लीनवत्ता १८ मनःशुद्धौ च भक्तिः

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वांगनैपुणं १४ चेतः खलु
अस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतं गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये १५ अहंममाभिमानोत्थैः
कामलोभादिभिर्मलैः वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं १६ तदा पुरुष आत्मानं केवलं
प्रकृतेः परं निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितं १७ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्म-
ना परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं १८ न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि सदृ-
शोस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये १९ प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः स एव सा-
धुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं २० तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां अजातशत्रवः
शान्ताः साधवः साधुभूषणाः २१ मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढां मत्कृते त्यक्तक-
र्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः २२ मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च तपन्ति विविधा-
स्तापा नैतान्मद्गतचेतसः २३

भक्तेर्योगसाधनमित्याह तेनेति प्रसंगः सर्वस्यापि संगो मन्तुमित्याह प्रसंगमिति अपावृतं निरावरणं १९
लोकाश्रवेत्र २० साधूनां लक्षणमाह तितिक्षव इति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुसुशीलं भूष-
णं येषां २१ एतेषां तापा आध्यात्मिकादयो न तपन्ति न व्यथयन्ति कुतो मद्गतं चेतो येषां तान् यतो नापेना

89-A

सत्संगस्यभक्त्यंगत्वमुपपादयति सतामिति २४ वीर्यस्यसम्यग्वेदनं यासुताः वीर्यसंविदः हृत्कर्णयोरसायनाः
सुखदाः तासांजोषणात्सेवनात् अपवर्गोऽविद्यानिवृत्तिर्वर्त्म यस्मिंस्तस्मिन् हरौ श्रद्धाप्रथमं ततोरतिः ततोभ
क्तिः प्रेमभक्तिः अनुक्रमिष्यति क्रमेणभविष्यतीत्यर्थः २५ ततः किमतआह भक्त्येति ममरचनायाः सृष्ट्यादिलीलात
स्याअनुचिंतयाभक्त्यासत्याऐंद्रियात् सुखात् जातविरागः सन् दृष्टश्रुतात् ऐहिकामुष्मिकात् ततोय

तएतेसाधवः साध्विसर्वसंगविवर्जिताः संगस्तेष्वथतेप्रार्थ्यः संगदोषहराहिते २४ सतांप्रसंगा
न्ममवीर्यसंविदोभवंतिहृत्कर्णरसायनाः कथाः तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनिश्रद्धारतिर्भक्ति
रनुक्रमिष्यति २५ भक्त्यापुमान्जातविरागऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया चित्तस्ययत्तो
ग्रहणेयोगयुक्तोयतिष्यतेऋजुभिर्योगमार्गैः २६ असेवयायंप्रकृतेर्गुणानांज्ञानेनवैराग्यवि
जृंभितेन योगेनमय्यर्पितयाचभक्त्यामांप्रत्यगात्मानमिहावरुंधे २७ देवहूतिरुवाच काचि
त्त्वय्युचिताभक्तिः कीदृशीममगोचरा ययापदंतेनिर्वाणमंजसान्वाश्नवाअहं २८ योयोगोभ
गवद्बाणोनिर्वाणात्मंस्त्वयोदितः कीदृशः कतिचांगानियतस्तत्त्वावबोधनं २९ ॥

त्तोयुक्तः सन् चित्तस्यग्रहणेवशीकरणेयतिष्यति ऋजुभिर्भक्तिप्रधानत्वादनायासैः २६ तदेवंप्रकृतिर्गुणानामसे
वयाज्ञानादिभिश्चप्रत्यंजीवइहैवदेहेमामेवरुंधेप्राप्नोति २७ काचिदितिकाचिदित्यर्थः उचितायोग्या
तत्रापिममास्त्रियाः कीदृशीगोचरायोग्या निर्वाणात्मकंतवपदंस्वरूपंअन्वाश्नवैप्राप्नवानि अहंयासाः अ
नुध्यानेनत्वमेवसर्वात्मनाप्राप्स्यामि अंजसाविनिपातेन अहंनितिसंबंधः २९ भगवद्बाणोभगवं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

90

श्री भाग टी॰

विजानीहि विशेषेण ज्ञापय मम स्वं प्रपन्नाया मे न ॥ ३० ॥ इत्थं मातुः स्वं प्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहस्तेनेहेतुः यत्र
यस्मात् तत्त्वाद्देहेनाविर्भूतः तत्त्वान्याम्नायन्ते प्रत्यक्षमन्येभ्य इति किं तत्सांख्यं भवदेति नन्वभिवाच भक्तिर्वि
नानैव योगेच ॥ ३१ ॥ कापिल तत्त्वविज्ञानं भक्तिविनिष्ठं अमुत्तमां भक्तिं लक्षयति गुणा विषयास्तेषां लिंगं ज्ञा
यन्ते यैः तेषां देवानां ज्ञानकर्मकाणामिन्द्रियाणां तदधिष्ठातृणां वा सत्त्वे सत्त्वमूर्तौ हरावेव या वृत्तिः सा
भक्तिः सिद्धेर्मुक्तेरपि गरीयसीत्युत्तरेणान्वयः कथंभूता अनिमित्ता निष्कामा स्वाभाविकी अयत्नसि

द्धेत्यर्थः ॥ ततः किमित्याह एवंभूतोऽपि विद्याह्रदयं मन्दधीर्हरेः सर्वं गुणपञ्चविंशेयोषा भवदनुग्रहात् ॥ ३१ ॥ मैत्रेय उवा
च विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदन्ति सांख्यं
प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगं ॥ ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्म
णां सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ३२ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ ३३ ॥ नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवा
भिरता मदीहाः ये न्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ३४ ॥

ह्यतेषामेवं विधत्वे हेतुमाह गुरोरुच्चारणमनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः तद्विहितमानुश्रविकं
कर्म येषां मनस एवैकं एकरूपमविक्षिप्तं मनो यस्य पुंसः स्वभावतः स्पर्धः स्वाभाविकी
भवत्येवेत्याह या भक्तिः कोशं लिंगशरीरं जरयति तत्पयति स्वप्रयत्नं विनैव सिद्धा जठरानलः
निगीर्णमन्नमिवेत्यन्नानलो यथान्नं जरयति ॥ ३३ ॥ एवं श्लोकेन सहटीका ॥ ३३ ॥ भक्तेर्गरीयस्त्वमेवो
पपादयति नैकात्मतामिति पंचभिः एकात्मतां सायुज्यमोक्षं मदर्थमीहाः क्रिया येषां ते अन्योन्यतः प्र

स्क॰ ३ अ॰ २५

२३०

90A

यसन्नानि वक्त्राण्य(क)मलानि लोचनानि येषु तैः सम्यग्रूपैः साकं सह नित्यं परमेश्वरानुभवे सुखेन भक्त्यावधिकत्वमि
तिभावः ३४ प्रात्मानेत्यत्र वपुषो भावो न्याहतैरिति निर्दर्शनीया मनोहरा अत्र वयो वा प्रथमेनैवात्मोक्तं येषु तैः हृ
प्रात्मा विविधेषां हृतां प्रकृष्टाः प्राणा सुहृद्याणि येषां तैर्नाम भगवतः प्रतिकृतः इत्यादीनाना पि या।
एवीग तिम्नानि(?) प्रयुंक्ते प्रापयतीति केः सर्थनेहृतानानः उद्दामैर्विलासैर्बासेमनोहरैः सकले मधुरभाषणे ३६
विभत्यादिके वनवाधिक मित्याह प्रयोअविवियानि वृधमनंतरं विभूतिसम्पत्तोकादिगतां भोगसंपन्नि प्र

४ मादिभिः नवविलासैर्लीला

परमं तिभिमूकविरागपववसेनः प्रसन्नवक्त्राम्भ(क)मललोचनानि रूपाणिपादिव्यानि वरमराणि साकं
तावं स्पृहणीयो वर्तते ३५ तैर्दर्शनीयावयवैर्वदारविलासहासैर्दिनवाभसत्कैः हृतात्मनोह
नग्राणाश्च भक्तेर्वानि च्छुतां मे गतिमाप्नोति प्रयुंक्ते ३६ प्रयोविभूतिमममायिनस्तामेष्टयमष्टगाम
तुप्रवृत्तैः श्रियंभागवतीं वाः स्पृहयंति भद्रां परस्यमेते प्रभुवतेनलोके ३७ नकर्हिचिन्मत्पराः शा
न्तरूपेनंक्ष्यंतिनाः निमिषोलीढहेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टं ३८

तिमाद्यष्टांगमैश्वर्यमनुप्रवृत्तं भक्तिमनुस्वतएवयाभिमपि भागवतीं वा श्रियं वैकुंठस्यां संपत्तिमस्पृह
यंतिनेयद्यपि नस्पृहयंती त्यर्थः तथापि तेमल्लोके वैकुंठे प्रभुवंते प्राप्नुवंत्येव ३७ नन्वेवं तर्हि लोक
नाविशेषात्स्वर्गादिवद्वैकुंठभोगानामपि कदाचिद्विनाशः स्यान्नेत्याह हे शान्तरूप यद्वा शांतेशुद्धे रूपे सत्वेता।
रूपवैकुंठे मत्पराः कदाचिदपि न नंक्ष्यंति भोगहीना न भवंति मनिमिषो मे हेतिश्चक्रं दीर्घकालत्वबन्धे
वृत्तो लीढि तान्न ग्रसति तत्र हेतुः येषामिति सुतनहेत्वस्नेहविषयः सखा विश्वासास्पदं गुरुरुपदेष्टा

91

श्री
भाग.
३।

उभयायिनं लोकद्वयगामिनं आत्मानं सोपाधिकं आत्मानमनु ये पुत्रकलत्रादयः ये च पश्वादयो रायः धनानि
३९ अन्यांश्च परिगृहान् मृत्योः संसारात् अतिपारये तितारयामि ४० अभक्तानां तु कथंचिदपि न मोक्ष इत्याह ४१
मद्भगवतोन्यत्र भगवतो मत्तो विना सर्वभूतानामात्मनः भगवदादिविशेषणत्रयेण सामर्थ्यं निरपेक्षत्वं हित
कारित्वं चोक्तं ४२ ये सर्वे स्वकृत्यं कुर्वंति श्रुतिश्च भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्यु

इमंलोकंतथैवामुंआत्मानमुभयायिनं आत्मानमनुयेचेहयेरायःपशवोगृहाः ३९ विसृज्यसर्वा
नन्यांश्चमामेवंविश्वतोमुखं भजंत्यनन्ययाभक्त्यातान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्रमद्भगवतःप्र
धानपुरुषेश्वरात् आत्मनःसर्वभूतानांभयंतीव्रंनिवर्तते ४१ मद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतिम
द्भयात् वर्षतींद्रोदहत्यग्निर्मृत्युश्चरतिमद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेनभक्तियोगेनयोगिनः
क्षेमायपादमूलंमेप्रविशंत्यकुतोभयं ४३ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसांनिःश्रेयसोदयः तीव्रेण
भक्तियोगेनमनोमय्यर्पितंस्थिरं ४४ इतिश्रीभागवतेतृती
यस्कंधेपंचविंशोध्यायः २५

र्धावति पंचम इति ४२ मद्भजनादेव मोक्ष इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणयन् निगमनेन तदुपसंहरति एतावानिति
४३ मय्यर्पितं मनः तु स्थिरं भवतीति यत्तत् एतावानेव ४४ इतिश्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे पं
चविंशोध्यायः २५ षड्विंशे तु प्रकृत्यादितत्त्वविवेकायापवर्गदं तत्सांख्येन सर्वभावानां जन्मलक्षणभेदतः

। ३।

91A

धात्मगुणाश्रयत्वात्कर्तृत्वेनमिथ्याभिमानेनयत् मात्रेसांख्येवदाख्यातेप्राधान्येनाहंतन्मविन तन्मात्मयंयमश्चवत्वदे।
तिसांख्येभक्तियोगश्चेतित्रयमपादितंमनत्रभक्तिरुक्ता इदानींसांख्यमाहस्रग्रथितिः १ नत्रगुणेभ्योतिरात्मज्ञानादेव
नत्तु नत्त्वलक्षणज्ञानात् तमेवविदित्वातिमृत्युमेतीतिश्रुतेः अतस्तदाहज्ञानमितिवात्मदर्शनरूपंज्ञानेनप्रवय
वहृदयग्रंथिभेदनप्रहेतुकारणनिवर्तकेप्रकृतिवियोगानिःश्रेयसमितिसांख्याः तिस्रोयमस्ययोगेनान्तायस्य।
दात्क्तः ततेवर्णयाम्यामिततत्त्वलक्षणज्ञानोदयविविक्तात्मज्ञानंभवतीतिभावः २ तत्रपुरुषलक्षणमितिप्रश्ना।
दिविनिश्चात्मेवपुरुषः पुरिपुरिशेतेइतिकोसावात्मायन्यक्तपतिलोमधामतेजः स्फूर्तिर्यस्यलक्षणमित्र

श्रीभगवानुवाच अथातेसंप्रवक्ष्यामितत्त्वानांलक्षणंपृथक् यद्विदित्वाविमुच्येतपुरुषःप्रकृ
तेर्गुणैः १ ज्ञानंनिःश्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्शनं यदाहुर्वर्णयेतत्तेहृदयग्रंथिभेदनं २ अ
नादिरात्मापुरुषोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः प्रत्यग्धामास्वयंज्योतिःविश्वंयेनसमन्वितं ३ ॥

एतत्सर्वमवतेयानिप्रश्नादिरितिसमयप्रकृतिसत्त्वामिति तथाचोक्तंसांख्येसोत्पत्तिस्तदनुपपत्तावितिनाभावा
कार्यतः तदुपलब्धेः महदादितच्चकार्यंप्रकृतिविरूपंसरूपंचेतित्रिगुणत्वादेतिमानात् मातुरप्यंगुष्ठा
दिहेतुमत् प्रकृतिरहेतुमत् इतिविरूपसमासविकल्पत्वेसावर्तस्यपिप्रकृतेःपरः अन्यःसंगः ज्ञाना।
दिगुणवत्त्वेसावयवानितिनिर्गुणः ज्ञानेतत्स्यस्वरूपंमवमोनमेसकायमिमतेज्ञानविषयत्वेवास्यतिस्व
यंज्योतिः अनेनैवप्रमाकरामिमतंज्ञानान्तरवेद्यत्वेनस्फुरत्त्वमपिनिरस्तंस्वयंज्योतिष्ट्वे हेतुः विश्वंयेन
समन्वितंप्रकाशितंइतिविशेषः एतैश्चहेतुभिःपुरुषस्यप्रकृतेःपरत्वमपिसिद्धं ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रज्ञावरणविक्षेपशक्तिभेदेन प्रकृतिर्द्विविधा तत्रावरणशक्त्यात्मैव जीवोपाधिरविद्या विक्षेपशक्त्यात्मैव
मायोपाधिरीश्वरः पुरुषश्च जीवेश्वररूपेण द्विविधः तत्र यः प्रकृत्यविवेकेन संसरति स जीवः यस्त्वश
क्तिं वशीकृत्य विश्वसृष्ट्यादिकं करोति स परमेश्वरः शरीरादिकार्योपाधिर्जीवः कारणोपाधिरीश्व।
रः सोऽयं पुरुषो मायया स जीवो माययस्यादितः तत्र प्रकृत्यविवेकेन जीवस्य संसारमाह स एष इति पञ्च
भिः सूक्ष्मामव्यक्तां दैवीं देवस्य विष्णोः शक्तिं लीलयोपगतां यदृच्छयैवाभिपद्यतेत्यन्वयः तस्याः।
लीलामाह गुणैर्विचित्रा इति तानेव गृहीत्वावृणोतीति तान् गृहीत्वा यातथा च श्रुतिः अजामेकां लोहितकृ।

स एष प्रकृतिं सत्त्वां दैवीं गुणमयीं विभुः यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ४ गुणैर्वि।
चित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ५ एवं पराभि।
ध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ६ तदस्य संसृतिर्बन्धः
पारतन्त्र्यं च तत्कृतं भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृता
प्र.जी त्मनः ७ ॥

ष्णशुक्लां बह्वीं जनयन्तीं सरूपां अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः इति मुमुहे।
आत्मानं विस्मृतवान् ५ पराभिध्यानेन प्रकृत्यध्यासः अन्यस्मिन्नन्यधर्मावभासः अध्यासः अन्यधर्माध्यासः
तेन प्रकृतेर्गुणैः कर्मसु क्रियमाणेषु कर्तृत्वमात्मनि मन्यते ६ तदिति कर्तृत्वमननमेवास्य पुरुषस्य
साक्षिमात्रत्वादकर्तुरेव सतः कर्मभिर्बन्धः ईशस्य स्वतन्त्रस्यैव कर्मबन्धकृतभोगपारतन्त्र्यं निर्वृतात्म
नः सुखात्मकस्यैव संसृतिर्जन्ममरणप्रवाहः प्रकृत्यविवेककृतमेतत्सर्वं भवतीत्यर्थः ७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

92A

ननु चैतन्यमात्रस्याधिकरणत्वेन पक्षकर्तृत्वादिप्रतीतेः तस्यैव तदङ्गीक्रियतां तेनाह कार्यं शरीरं करणानीन्द्रि
येकदेशेवतावर्गः तद्भावापन्नो पुरुषस्य प्रकृतिकार्याणां विद्धि कूटस्थस्य स्वतो विकाराभावात् प्रकृतिप
रिणामभूतदेहाद्यहंकारकृतमेव कर्तृत्वादिकमित्यर्थः भोक्तृत्वेन तु पुरुषं कारणं विद्धि नित्यस्यापि भा
वः यद्यप्यहंकारगतमेव कर्तृत्वादिकं भोक्तृत्वं च तथापि विकारस्य जडस्य स्वसानत्वाद् रूपाधिष्ठानभूते भो
क्तस्य विदवसानत्वात् तदुपहितं प्रधानमिति १९ तदेवं संसारिणं पुरुषं तद्धेतुं प्रकृतिं च ज्ञात्वेदानीं जग
त्कारणानीश्वरं तत्प्रकृतिं विद्धि तत्प्रकृतेरिति अस्याविषयस्य सदसत्त्वस्य स्थूलसूक्ष्मं वकार्यं यदात्मके ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते भोक्तृत्वे स्वपदः स्वात्मा पुरुषं प्रकृतेः परम् १९ देव
हूतिरुवाच प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्म
कं ॥ श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशे
षं विशेषवत् ॥ पंचभिः पंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानि
कं विदुः ॥

तयोः प्रकृतिपुरुषयोः तत्र प्रकृतिं तत् तयति यत्प्रधानं स्वतो विशेषं सत्त्वरजस्तमसां सा
म्यावस्था इति वचनात् अविशेषं विशेषवत् विशेषाणां महदहंकारादिकार्याणामाश्रयः नर्हि किं तल्लक्षणं त्रिगुणं
सत्त्व हुः सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः अनेन सत्त्वादीनां साम्यं गुणानां निरस्तं किं महदादिवत् नेत्यव्यक्तं अ
कार्यं महदादिवत् कार्यं इति भावः किं कालादिवत् सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं किं जीववत् प्रकृति नेति नि
त्यं प्रधानमित्यर्थः ॥ अन्येषां तत्त्वानां लक्षणं वक्तुं तानि गणयति पंचभिरित्यादि सार्धेन भेदनपतत्सु

विज्ञानिकं एवानि चवत् विंशानि यं निस्कामितः नैगणः प्राणधातिकं प्रधा
न कार्यात्मकं प्रकारविदुः ११

श्री
भाग
टी
३

एतद्विवृणोति महाभूतानीति त्रिभिः तावंति पंचैव १२ संकल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मिका बुद्धिः अंत-
रात्मकं मनः करणं लक्षणं स्वरूपं च व्यवच्छेदिकया मनसो वृत्तिः संकल्पः बुद्धेर्वृत्तिर्निश्चयः अहंकारस्याभि-
माने १४ एतावान्मया प्रोक्तः एतावानेव संख्यातः गणितः तत्त्वज्ञैः केचित्तु मतद्वयमाह यः कालः स पंचविंशकः
प्रकृतेरेवावस्थाविशेषः इत्यर्थः यद्वा यः पुरुषः इति प्रसिद्धः कालः पंचविंशकः १५ एके तु पौरुषं पुरुषस्यै

महाभूतानि पंचैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावंति गंधादीनि मतानि
मे १२ इंद्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौ चरणौ मेढ्रं
पायुर्दशम उच्यते १३ मनो बुद्धिरहंकारः चित्तमित्यंतरात्मकं चतुर्धा
लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया १४ एतावानेव संख्यातः ब्रह्मणः सगु
णस्य ह सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पंचविंश
कः १५ प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयं
अहंकारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयु
षः १६ प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य
मानवि चेष्टा यतः स भगवान्काल

र्यस्य प्रभावं प्रभावत्त्वलक्षणं विक्रमं कालमाहुः तमेव काले हेधाल्लक्षयति यतो भयं भवति कस्य प्रकृ
तिमीयुषः प्राप्तस्य अत एव देहे आत्माभिमानिनः अहमेव कर्ता इति अहंकारेण विमूढस्य कर्तुर्जीवस्य
अनेन संहारकत्वेन लक्षितः सृष्टिहेतुत्वेन लक्षयति प्रकृतेरिति १६ कोऽसौ भगवांस्तमाह १७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

93A

श्रेतः सर्वप्राणिनांयः पुरुषरूपेणानियंतृत्वेन समत्वेन समन्वेति सम्यक्कृतद्विकारं यदितपवाग्रस्थेनोव

नतेनबहिश्चकालरूपेणाथभगवान् यह्नयः पुरुषसिद्धं इति शेषसिद्धः सकालः पंचविंशकः एकेनपुरु

मस्यप्रभावंकालमाहुः प्रभावमेव लक्षणया तदितिपुरुषस्यैव नत्कालत्वे हेतुः प्रकृतेरिति उभयथा

त किन्तयाद्येतः प्रतीतिरिति शेषः समानं देवप्रकृतेः चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोः चैक्यविवक्षया षड्विंश

तिर्भवति इदानीं तत्त्वानामुत्पत्तिपूर्वकलक्षणमाह १८ एतावत्संख्येयमतः प्राकृतेनेतग्रंथेन चिन्तेया

त्यतिपूर्वकंलक्षणमाह चतुर्भिर्दैवात्जीवदृष्टात् क्षुभिता धर्मा गुणाः यस्यां योनौ प्रभिव्यक्तस्यानेप

यंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः समन्वेत्येष सत्वानां भगवानात्ममायया १८ दै

वात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् आधत्त वीर्यं सासूत महत्तत्त्वं हिरण्मयं १९ वि

श्वमात्मगतं व्यंजन् कूटस्थो जगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः २० यत्तत्स

त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मनः २१

कृतौ वीर्यं चिच्छक्तिं सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत महतः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलं १९ वि

श्वमहंकारादिप्रपंचमात्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेणास्थितं व्यंजन् महत्तत्त्वं पिबत कूटस्थो लयविक्षे

पशून्यः आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत्तत्पूर्वं प्रलयसमये महत्तत्त्वं प्रकृतौ विलापयामासेत्यर्थः प्रसे

गात्तचित्तवृत्तेरुपासनमाह २० सर्वागमप्रसिद्धं तत्त्वमाह स्वच्छं शान्तं वाञ्छादिदग्धं भगवतः पदमुप।

लब्धिस्थानं मतः यत्तत्त्वं वासुदेवाख्यं यदाहुः अयमर्थः यद्धिभूतरूपेण तस्यैव महदिति संज्ञा यथा।

सहरूपेणाविश्य ... एवमहंकारोऽसंक ... नियामयति ... ३१।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

94

८२

श्री
भाग
३ स्कं

स्वछत्वं भगवद्बुद्धिवशाद्वित्वं अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं यथा प्रकृतिः फेणतरंगादिरहिता।
वस्यापराभूमरुत्समगीतशांतनी सा यथा स्वपणनाचतत्वदित्यर्थः अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकंल
क्षणमाह चेतन्निः २२ क्रियाशक्तिर्यस्य सः क्रियाशक्तिरेत्रिविधमाह २३ तस्य कार्यमाह
यतो यस्मात्मनसां भवदीनांभवत्युत्पत्तिः तस्मिन्नुपास्यरूपमाह २४ २५ कर्तृत्वं देवतारूपेणाक

स्वछत्वमविकारित्वं शांतत्वमितिचेतसः वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापांप्रकृतिः यथा
महत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यसंभवात् क्रियाशक्तिरहंकारस्त्रिविधः समपद्यत स्वै
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि २४ स
हस्रशिरसं साक्षाद्यमनंतं प्रचक्षते संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयं २५ कर्तृत्वं
करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणं शांतघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृते २६ वैका
रिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्वमजायत यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसंभवः २७

रणत्वमिंद्रियरूपेण कार्यत्वं भूतरूपेण शांतत्वादिकं तु तत्कारणगुणत्रयरूपेण मनसस्तूत्पत्ति
पूर्वकं लक्षणमाह द्वाभ्यां २६ संकल्पः चिंतनं विकल्पो विशेषचिंतनं यस्य मनसः संकल्पविक
ल्पाभ्यां कामसंभवो वर्तते इति कामस्य वृत्तिः लक्षणं तेमोक्षानत्व प्रद्युम्नाख्यमूर्तिः तस्य संक
ल्पत्वात्कार्यत्वाभावात् उपास्यरूपमाह स्यानिरुद्धस्योक्तेः २७ शारत्कालेन्दीवरोत्पलवच्छ्यामसा

२८

94A णरूपं

हे सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिति चित्तवत्कृत्यमुक्तं इंद्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने हृषीकाः
णामधीनत्वमिति यदुक्तं तत्र निर्विकल्पकज्ञाने द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपंचः संशयादिः विपर्यासो मिथ्याज्ञा
नं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति पातंजलोक्तेः इंद्रियाणा
मुत्पत्तिमाह ३० तैजसानीति साहंकारनानानि ज्ञानेंद्रियाणि वैकारिकत्वे शेकानि द्वयमेवकारः हि
विधान्यपींद्रियाणि तैजसान्येवेत्यन्वयः तत्र हेतुः प्राणस्येति हि यस्मात् प्राणस्य क्रियाशक्तिः

तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत्सति द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः २९ संश
योथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३० तैजसा
नींद्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ ताम
साच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ३२

स्य

बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वात् तत्क्रियाशक्तिमतामिंद्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धे
स्तैजसत्वात्तदीयज्ञानशक्तिमतामपींद्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः तन्मात्रोत्पत्तिः सर्वकर्माकाशादिमह
भूतोत्पत्तिं तल्लक्षणं चाह पंचदशभिः ३१ श्रोत्रं तु शब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनंतरं तत्संबंधमात्रे त
णैकथ्यते न तत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगः स्य तल्लक्षणमाह ३२ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

95

श्री भाग टी ३

अर्थाश्रयत्वमर्थवाचकत्वं द्रष्टुर्लिंगत्वं कुड्याद्यंतरितस्य वक्तुः ज्ञापकत्वं तदुक्तं लिंगयद्दृष्टस्वरूपयोरिति
नभसस्तन्मात्रत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वं बहिरंतरं व्यवहारास्पदत्वं
बहिरंतरत्वम् प्राणेन्मनः प्राणादीनां धिष्ण्यत्वमाश्रयत्वं नासाग्रादिछिद्ररूपेण एव कार्यमेव लक्षणं वृत्ति
लक्षणमेवमुत्तरत्रापि एकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीये
न महाभूतलक्षणमित्यनुसंधेयं ३४ कालात्कृतस्पर्शस्य संग्रहः सम्यक् ग्रहणं येन त्वगिंद्रियं

अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिंगत्वमेव च तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ३३ भूता
नां छिद्रदातृत्वं बहिरंतरमेव च प्राणेंद्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ३४ नभसः श
ब्दतन्मात्रात्कालगत्या विकुर्वतः स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक्स्पर्शस्य च संग्रहः ३५ मृदुत्वं क
ठिनत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ३६ चालनं व्यूह
नं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ३७ ॥

गत्वात् यद्वा स्पर्शस्य संग्रहो यतो भवतीति शेषः शब्दतन्मात्रादित्यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वया
र्थमुक्तम् ३५ स्पर्शत्वं स्वरूपलक्षणमित्यर्थः नभस्वतो वायोः तन्मात्रत्वम् ३६ चालनं वृक्षशाखा
देः व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्य गंधवतो घ्राणं प्रति तथा श्रोत्रादिमनः स्पर्शनेश
ति शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेतृत्वे सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं प्राणोद्बलकत्वं कर्मणा कार्येणाभिलक्षणं
भावोत्पत्तिः कर्मैवाभिलक्षणमिति भावे ल्युट् विग्रहे त्वकरणे ३७

९१

95A

३८ द्रव्याकृतित्वं द्रव्यस्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीतिः शब्दस्पर्शाभ्यां तेषां तेषामेव प्रतीतिः अप्र।
मद्द्रव्यस्याकाशादेरपि स्पर्शेनैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यार्थविशेष उक्तः व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस
स्यामत्रिवेषाः सैव तस्याश्रयस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः तेजस्त्वं तेजस्त्वमसाधारणत्वं ३९ द्योत
नं प्रकाशनं पचनं चते तुलादेः दाहश्च तद्वत् प्रशनाच पिपासा च तद्वारेण पानमदनं च ४० जिह्वा रसनेन्द्रियं

वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलम्भनं ३८ द्रव्याकृति।
त्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ३९ द्योतनं पचनं पानम
दनं हिममर्दनं तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ४० रूपमात्राद्विकुर्वाणात्तेजसो दैव
चोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः ४१ कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ४२ क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोन्दनं तापा
पनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ४३ रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् गन्धमा।
त्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ४४

रसो गृह्यतेऽनयेति रसग्रहा जिह्वा रसग्रहः ततो भवतीति शेषः ४१ कषायादिभेदं वाच्योऽपि द्रव्यं भौ-
तिकानां संसर्गिद्रव्याणां एक एव मधुर एव रसोऽनेकधा भिद्यते स्वरसभेद इत्यर्थः ४२ क्लेदनमार्द्रीक
रणं पिण्डनं मृदादेः पिण्डीकरणं तृप्तिः तृप्तिधातृत्वं प्राणनं जीवनं प्राणो ह्यापोमयः प्राण इति श्रुतेः आप्यायन
मुद्वेलतानिवर्तनं उन्दनं मृदूकरणं मुन्दनमिति पाठे स एवार्थः भूयस्त्वं कूपादाद्रुतस्यापि पुनः पुनरुद्भ

॥ भा० टी० स्कं० ३ ॥

२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कारं भोगमिश्रगंधः पृथ्व्यां जलादीनां हिमत्वादिसंस्कारेण प्रतिनियतिः इंद्रियः सौरभ्यं कर्पूरादेः शांतः घात।
पुष्पादेः उग्रलशुनादेः संसर्गिणा द्रव्यान्तरेण वा विषम्यायुयमेव विभिद्यते स्पर्शो यत्र स्पर्शः ४५ ब्रह्मणोभावे
प्रतिमादिरूपेण साकारता प्रादेशस्थानेन जलादि विलक्षणतया नैरपेक्षेण स्थितिः धारणं जलाद्याधा
रत्वमात्मा काशादीनां विशेषणपरिच्छेदकत्वं सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां तद्गुणानां च पुस्तकादीनां।
तद्भेदः परिणाम विशेषैः प्रकटीकरणं श्रोत्रादीनां शब्दग्राहकत्वमुक्तं तेषां च लक्षणं तद्वेत्यादि

कारं भूतिसंयोगं प्राप्य शांतोग्रमूढादिभिः पृथक् द्रव्यान्तरवशादेव सूक्ष्माद्येकोपि विभिद्यते ४ ५
भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सहिष्णुता सर्वसत्त्वगुणा भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणं ४६ न
भो गुण विशेषो यो यस्य तच्छब्द इत्युच्यते वायोर्गुणविशेषो यो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४७
तेजो गुणविशेषो यो यस्य तद्रूपमुच्यते अंभोगुणविशेषो यो यस्य तद्रसनं विदुः ४८ भू
मेर्गुणविशेषो यो यस्य सघ्राणमुच्यते पूर्वस्य तद्गुणस्यैव धर्मो यः परस्मिन्समन्वयात् एतेऽवि
शेषा भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ४९ ॥

पंचभिः ४६ नभसो गुणविशेषः शब्दो यस्यार्थो विषयाः गुणविशेषशब्दव्याख्यायां चतुर्भिर्दर्शयति पर।
स्येति ४७ ४८ परस्य कारणस्य धर्माः शब्दादिः परस्मिन् कार्ये वायवादौ कारणान्वयात् दृश्यन्ते य
तो भावानामाकाशादीनां विशेषा गुणाः सर्वेपि शब्दादिः भूमावेवोपलभ्यन्ते च तेषां कारणान्वयात्
जलादिषु यथान्वयमेव न सर्वेः आकाशे शब्द एव यथा भावाद्येकपरवेति एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्यात्पत्ति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

96A

एतान्यसंहत्यामिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः प्राविशत् संभूतिचेतिः याभ्याम्याभिप्रायेणोक्तं प्र
वेशात्पूर्वं सर्वं पिविवदितनएव ५० प्रत्रविद्धेभ्यः यस्मादंडादसौ विराट्पुरुषउदतिष्ठत् ५१ भगवतोरूपमि
ति पुरुषाभेदाभिप्रायेण तस्मिन् पातालादिभिर्विभागमाह नवभिः ५२ उत्थाय शेरते यस्यां तस्मिन्विहाय तमा
त्मभिन्नेभ्यः

एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ५० ततस्ते
नानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनं उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट् ५१ एतदण्डं विशे
षाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतैर्बहिः ५२ यत्र लोकवितानोऽयं
रूपं भगवतो हरेः ५२ हिरण्मयादण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ५३ तमाविश्य महादे
वो बहुधा निर्बिभेद खं ५३ निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् वाण्या वह्निरथो ना
से प्राणोतो घ्राण एतयोः ५४ घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो व्य
भिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः ५५ ॥

विग्रहाधिष्ठाय महांश्चासौ देवश्च खं छिद्रं ५३ वाण्या सह वह्निरभवत् प्राविशत् नासे निरभिद्येतां प्रा
णेन ऊतः स्यूतः सन् घ्राण एतयोर्नासिकयोरभवदित्यनुषंगः ५४ घ्राणादनंतरं वायुर्घ्राणेन सह इति
विशेषण सर्वेंद्रियेष्वपि द्रष्टव्यं नासिके अभिद्येतां अपूर्वं भिद्येतामिति पादद्वये एकपदार्थः ततो दिशः प्रावि शन् ५५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ३

श्रादिशाच्छ्रोत्रेनकेशाः ५८ ५७ स्वराट् इंद्रः हरिर्विष्णुः ५२ अभ्रंनेनातनम् ५५ वुद्ध्यादिश्च हृदयमेवाधिष्ठा।

निर्बिभेदविराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ततओषधयश्चासन्यस्यांगेनिर्विभिदेततः ५६ रेतः
तस्मादापश्चासन्निरभिद्यतवैगुदं गुदादपानोऽपानाच्चमृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौच
निरभिद्येतांवलंताभ्यांततः स्वराट् पादौचनिरभिद्येतांगतिस्ताभ्यांततोहरिः ५८ नाड्योस्य
निरभिद्यंतताभ्योलोहितमाभृतं नद्यस्ततः समभवन्नुदरंनिरभिद्यते ५९ क्षुत्पिपासेततः
स्यातांसमुद्रस्त्वेतयोरभूत् अथास्यहृदयंभिन्नंहृदयान्मनउत्थितं ६० मनसश्चंद्रमाजातो।
बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंकारस्ततोरुद्रश्चित्तंचैत्यस्ततोभवत् ६१ एतेह्यभ्युत्थितादेवा
नैवास्योत्थापनेशकन् पुनराविविशुःखानितमुत्थापयितुंक्रमात् वह्निर्वाचामुखंभे
जेनोदतिष्ठत्तदाविराट् ६२ अक्षिणीचक्षुषादित्योनोदतिष्ठत्तदाविराट् घ्राणेननासि
केवायुर्नोदतिष्ठत्तदाविराट् ६३ श्रोत्रेणकर्णौचदिशोनो
दतिष्ठत्तदाविराट् त्वचंरोमभिरोषध्योनोदतिष्ठत्त
दाविराट् ६४ ॥

नेगिरांपतिर्बुद्धा ६० चैत्यः क्षेत्रज्ञः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांक्षेत्रज्ञस्यविवेकेसर्वेषांपुनःप्रवेशमाह न

= स्कं ३ अ २६ ५०

97-A

६८ विराट्देहस्य बृंहिदं हेहदृष्टांतेन दृष्टांतेन सांख्योक्तकथनस्य प्रयोजनमाह यदेति द्वाभ्यां प्रथमे त्रीपरमे
श्वरे भक्तिः तेनान्यत्र विरक्तिः तयोर्योगप्रवृत्ताधीः एकाग्रं चित्तं तेनाथ तज्ज्ञानेनेन ध्यानगम्यात्मानं देहेत्र ७१
प्रविष्टमात्मनि कार्यकारणसंघातेवाविव आविंतयेत ७० ७१ इति श्रीभावार्थे तृतीये षड्विंशः सप्तविंशे

रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्तदा विराट् गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६४ हस्ताविं
द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत्तदा विराट् विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६५ नाड्यो नद्यो लोहिते
ननोदतिष्ठत्तदा विराट् क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुर्नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६६ हृदयं मनसा चंद्रो नोदतिष्ठ
त्तदा विराट् बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६७ रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा वि
राट् ६८ चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ६९
यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेंद्रियमनोधियः प्रभवंति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ७० तमस्मि
न्प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत् ७१ इति भाग
वते तृतीयस्कंधे कापिलेये तत्त्वसमाम्नाये षड्विंशतितमोऽध्यायः २६ श्रीभगवानुवाच
प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १

ततः सम्यक्त्वं साधनयोगतः पुंप्रकृत्योर्विवेकेन मोक्ष इति निरूप्यते विवेकज्ञानेन मोक्षमुपपा
दयितुं पुरुषस्य स्वरूपतो न प्रकृत्याविवेकतः संसारमत्तुसारयति प्रकृतिस्थोऽपीति त्रिभिः १

98

श्री भाग टी ५८

देहस्थोपिनाज्यतेनलिप्यतेगुणैस्तत्कृतैः सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वे ततोविकारित्वेन तस्मात् २ अनि
र्वृतः अवशःकृतानिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषुदेवतिर्यङ्नरादिषुसंसारपदवींप्राप्नोति ३ ननुतर्हि अपवादस्तदवस्था
त्मसंसृतेः कितन्निवृत्तिर्मिथ्यात्वेनतत्राह यतोविषयध्यानमनर्थहेतुः अतोमनोनिरुन्ध्यादित्याह अतएवेति असतांपथि
इन्द्रियाणांपथिविषयमार्गेतीव्रेणाद्वैतेनविरक्त्याचनीश्चया ५ भक्तिर्विरक्तेरात्मज्ञानेकारणानिवर्णयन्

स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहंक्रियाविमूढात्माकर्तास्मीत्यभिमन्यते २ तेनसंसारप
दवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृति
र्ननिवर्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ४ अतएवशनैश्चित्तंप्रसक्तमसतांपथि
भक्तियोगेनतीव्रेणविरक्त्याचनयेद्वशम् ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन्श्रद्धयान्वितः मयिभा
वेनसत्येनमत्कथाश्रवणेनचा ६ सर्वभूतसमत्वेननिर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्मचर्येणमौनेनस्वध
र्मेणबलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेनसंतुष्टोमितभुङ्मुनिः विविक्तशरणःशान्तोमैत्रःकरुण
आत्मवान् ८ ॥

ज्ञानेनमोक्षप्रकारमाह षड्भिर्यमादिभिर्योगमार्गैश्चित्तमभ्यसन्पुनःपुनः एकाग्रीकुर्वन् आत्मानमुप
लभ्यसर्वानुस्यूतमद्वयंपरमात्मानंप्रतिपद्यत इतिषष्ठेनान्वयः सत्येननिष्कपटेनभावेनप्रेम्णा ६
अप्रसंगतः असंगत्यागेनबलीयसा ईश्वरार्पितेन ७ विविक्तशरणः एकान्तवासी ८ ॥ ॥ ५८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रमदाग्रहं ममतां प्रकृतेः पुरुषस्य च दृष्टृत्वं येन तेन ज्ञानेन ९ निवृत्ता निद्रावस्था नाम निद्राग्र-
हादीनि यस्य सः अत एव हरीभूतम् अदर्शनं यस्य आत्मना अहंकारावच्छिन्नेन आत्मानं शुद्धं उपल-
भ्य एकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यां कारणकार्यत्वे दृष्टान्तमाह चक्षुषा चक्षुरवच्छिन्नेनार्केणानवच्छिन्न-
मर्कमिव एवमात्मदृक् शुद्धमात्मानं पश्यन् १० मुक्तलिङ्गेन निरूपयितुं कल्पितं मिथ्याभूतं अहं-
कारं सदाभासं सद्रूपेणाभासमानं त्यजन् प्राप्नोति शुद्धजीवस्वरूपादिशेषमाह सतः कारणस्य अ-

मात्रं बंधश्च देहेऽस्मिन्नकर्तृत्वमसदाग्रहं ज्ञानेन दृष्टृत्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ९ निवृत्तगुण-
वस्थानो हरीभूतात्मदर्शनः उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक् १० मुक्तलिङ्ग-
सदाभासमसति प्रतिपद्यते सतो बंधुमसत्त्वतः सर्वानुस्यूतमद्वयं ११ यथा जलस्थ आ-
भासः स्थलस्थेनावदृश्यते स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः १२ एवं त्रिवृदहं-
कारो भूतेन्द्रियमनोमयैः स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक् १३

तस्य बंधुमधिष्ठानं प्रमतः कार्यस्य च ... सर्वेषु कार्यकारणेषु अनुस्यूतं अ-
द्वयं परिपूर्णं अहंकारोपहितेन शुद्धं ब्रह्म प्रतिपद्यते सदृष्टान्तमाह ११ जले स्थित आभासः सूर्यप्र-
तिबिम्बो यदा गृहान्तर्भित्तिभिर्भासमानः स्फुरति तदा गृहकोणस्थितैः पुरुषैर्भित्त्यादौ स्थले स्थितेन स्वाभा-
सेन सूर्यप्रतिबिम्बेन यथा प्रथमं जलस्थ आभासोऽवदृश्यते लक्ष्यते गगनस्थस्य गृहमध्यप्रति-
बिम्बायोगात् तेनाभासेन तथा तद्रूपश्चावस्थितः यथा च जलस्थेन दिवि स्थितः सूर्यो लक्ष्यते १२ एवं त्रि-

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भार
टी
२२

99

द्रियमनोभिरवछिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैः त्रिगुणोहंकारैः सतोन्नलणाभासोयस्मिन्न तेनरूपे
णालक्षितः प्रहंकारस्याभासविनाविषयाभासानुसत्तैः प्रतेनवाहंकारेणासदाभासवतासमहंकु
परमार्थतस्निरूपमात्मानलक्षणास्मर्थः १२ इदानीसुषुप्तिसाक्षित्वेनप्रज्ञात्मप्रतिपत्तिमनुभवतो
मनुदर्शयतित्रिभिः भूतादिषुप्रसतिप्रसन्नल्पमूर्च्छाकृते नि इयालीनेषुसत्स्वपकाचनता
विनिद्रोनिरहंक्रियः तमात्मानंप्रतिपद्यतेरतिहतीयेनान्वयः १४ ननुयदितत्रविनिद्रोसावस्तितर्हि
जाग्रत्स्वप्नयोरिवस्फुटः किंनावभासतेतत्राह पूर्वसस्पष्टानोदृष्टान्तेनसविकल्पतयास्फुटम्

भूतस्थेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया लीनेष्वसतियस्तत्र विनिद्रोनिरहंक्रियः १४
मन्यमानस्तदात्मानमनष्टोनष्टवन्मृषा नष्टोहंकरणोद्रष्टानष्टवित्तश्चवालकः १५ प्र
वेप्रत्यवमृष्यामावात्मानप्रतिपद्यते साहंकारस्यद्रव्यस्ययोवस्थानमनुग्रहः १६ ॥

तीतः सुषुप्तौतुभूतादेरहंकारविषयस्यलीनत्वात् तद्विषयेदंकारेननष्टसनिस्वयमनष्टोपिमृषैवा
त्मानंनष्टवन्मन्यतेयः प्रमस्यनाशाप्रमस्यनष्टत्वेदृष्टान्तः नष्टवित्तोयथाप्रातरोविवशोन
ष्टवद्गवतीत्यर्थः ननुसुषुप्तौनकिंचिदनुभूयतेनैवंसकलसहमस्वप्नेनकिंचिदवेदिषमितिविशे
षज्ञानेविनाकेवलस्यात्मनः प्रतिसंधानेसाहंकारस्यप्रतीतेः कथंनिरहंक्रियत्वंतत्राह साहंका
रस्यद्रव्यस्यकार्यकारणात्मस्थानस्यानुग्रहः प्रकाशनमवस्थानंचद्वाविशेषणेनयाहंकारेण
स्याविदृष्टपत्वाच्च तद्रष्टात्मातव्यतिरिक्तः तमात्मानमित्यन्वयः भक्तिविरक्तिभ्यांसत्यपिविवेकेप
ज्ञानिपुरुषयोः परस्यावात्मायाथाभावात्कथंमुक्तिरितिपृच्छतिप्रकृतमितिचत्वर्भिः १६ ॥ २२

व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टान्तः १७ यथा व्यतिरेकतो भावः सत्ता नास्ति गंधस्य कदाचिदपि तत्पृथग्दर्शनात् दृ
ष्टान्तोऽनेकस्य प्रमाणामि बुद्धेः प्रकृतेः पुरुषस्य परस्य चेतनः किमत आह १८ ये गुणाश्रया बन्धयोग्यास्ते तेषु
प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु पुरुषस्य कैवल्यं कथमत एव क्वाचित्कनिवृत्तप्रायस्यापि संसारभयस्य पुनरुद्भवो दृ।
ष्टोऽत इत्याह क्वचिदिति २० न प्रकृतिसंबंधमात्रं बन्धहेतुः किं तु गुणाभिमानस्तस्मात्किं तन्निवृत्तौ सा।

देवहूतिरुवाच पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन्न विमुंचति कर्हिचित् अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः
प्रभो १७ यथा गंधस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च १८ अ
कर्तुः कर्मबंधोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथं १९ क्वचि
त्तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणं अनिवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते २० श्रीभगवानुवा
च अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना। तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसंभृतया चिरम्
२१ ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा। तपोयुक्तेन योगेन ती
व्रेणात्मसमाधिना। २२

त्यां मोक्षो भवतीत्येकविशुद्धस्य साधनवैराग्यादीन्यभिप्रेत्य साधनानि श्रयेक कथयन्नाह द्वाभ्यामिति त्रि
भिः निमित्तं फलं तेन रहितं निमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेण धर्मेण अमलात्मना निर्मलेन मनसा श्रुते
न कथाश्रवणेन संभृतया पुष्टया २१ दह्यमानाभिभूयमाना तिरोहिता भवति एवं च सति पुरु।
षो नालीत्याह २३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

100

भुक्तो भोगो यस्या निमित्तप्रः सदा दृष्टो दोषो यस्याः प्रलयपर्यन्तं क्रामतीई स्वस्या परं ते च स्य स्वे माहि।
त्विस्थितस्य स्वानेदं प्रागस्या विवेकावस्थायामनर्थहेतुरपि विवेकानंतरं न भवतीति दृष्टांतमाह द्वा।
भ्यां २४ यस्वापः स्वप्नो बहूनर्थान् विभर्ति प्रसाति बुद्धस्य सैष्का रवशेन स्मरन्नपि २५ उपसंहरति त्रि।
भिः २६ बहूनि जन्मानि यस्मिन् काले २७ प्रतिबुद्धार्थो विदितात्मतत्त्वः कैवल्यायैव स्वस्यानेदं हाद्य।

प्रकृतिः पुरुषस्यैवं दृश्यमानाहमिति शो तिरोभवेन्नीशानकैरश्वर्यानि निश्चिवार्थाणि २८ भुक्तभोगाप
वित्यक्तापदृष्टदोषावनित्यशः नेयस्स्याशुभं धत्ते स्वमाहितास्थिरस्यितस्य च २९ यथा हि प्रतिबुद्धस्य
यस्वापो बहूनर्थभृत् सपदप्रतिबुद्धस्य नैवमाहात्म्यकल्पते ३० एवं दितत्त्वस्य प्रकृतिमपि
मानम् पुष्यतो नाम कुरुत प्राणात्मारामस्य कर्हिचित् ३१ यदेवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्म
ना सर्वत्र जातवैराग्यं आब्रह्मभुवनान्मुनिः ३२ मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा निः
श्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयं ३३ प्राप्नोति तेनसाधीरः स्वदृशाच्छिन्नसंशयः यदृ
त्वा न निवर्तेत योगी लिंगाद्विनिर्गमे ३४ यदा न योगोपचितास्य चेतो मायासु सिद्धस्य विष
ज्जतेव च प्रकस्य हेतुवयमे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मत्युहासः ३५ ॥

तिरिक्तं स्वरूपं मदाश्रयं निःश्रेयसं निवृत्तिं प्राप्नोति २९ स्वदृशा मज्ज्ञानेन नाच्छिन्नाः संशयास्तिस्य
त्या नानित्यस्या लिंगाद्विनिर्गमे लिंगशरीरनाशे संनिकर्षः ३१ तदा तु प्रागिमा दे सिद्धयः प्रलना
यरूपा भवंति तास्तु योगेनोपचितास्य मम महात्म्यं च न योगादन्यो हेतुर्यासां ताः स्य यदा सिद्धस्य चेतो न
विषज्जते च प्रवद हेमातः प्रत्ययनदप्रं नमंतिकान्तायेह मा स्तेन संवपिनीयत्र यस्य गतेर्मृत्योः हीसा न।

१००

100-A

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये सप्तविंशः २७ अष्टाविंशे ततोऽष्टांगयोगेन ध्यानगोचरं विना सर्वोपाधिवि-
निर्मुक्तं स्वरूपज्ञानमीर्यते भक्तिसंक्षेपतः प्रोक्ता सांख्यमाख्याय विस्तृतम् अथाहैवं सबीजयोगमष्टांगं क-
पिलो मुनिः १ सबीजस्य सालंबनस्य प्रसन्नं सत् तत्र यमनियमानाह त्रिभिरर्धाधिकैः २
ग्राम्यः वैषयिकधर्मः तस्मान्निवृत्तिः मितं च तन्मेध्यं शुद्धं च तस्यादनं नात्यशितेनाम द्वौ भागौ पूरयेदन्नै-

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे कापिलेये सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीभगवानुवाच योगस्य लक्ष-
णं वक्ष्ये सबीजस्य नृपात्मजे मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्पथं १ स्वधर्माचरणं शक्त्या वि-
धर्माच्च निवर्त्तनं दैवाल्लब्धेन संतोष आत्मविच्चरणार्चनं २ ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मे र-
तिस्तथा मितमेध्यादनं शश्वद्विविक्तक्षेमसेवनम् ३ अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरि-
ग्रहः ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम् ४ मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः श-
नैः प्रत्याहारश्चेंद्रियाणां विषयान्मनसा हृदि ५ स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम्
वैकुंठलीलाभिध्यानं समाधानं तथा-
त्मनः ६

स्तोयेनैकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति स्मृतिप्रसिद्धं विविक्तं विजनं देशम्।
निर्बाधं तस्य स्थानस्य सेवनम् ३ यावदर्थः प्रयोजनं तावन्मात्रस्य परिग्रहः आसनादीन्योगांगान्याह
त्रिभिः ४ सदासनस्य जयेन स्थैर्यम् ५ स्वधिष्ण्यानां प्राणस्थानानां मूलाधारादीनां मध्ये एक-
स्मिन् देशे मनसा सह प्राणस्य धारणं आत्मनो मनसः समाधानमात्माकारता ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अन्यैश्चव्रतदानादिभिःपथिभिःकषायैर्गमनादीनिप्रपंचयतिशुचावित्यादिनायावत्समाप्तिः १ आसनेकुशाजिनचैलो।
त्तरम् प्रतिष्ठाप्यस्वस्तिकासनेनवासमभ्यसेत् प्राणमितिशेषः ऋजुत्वेचोन्नतदायपादाग्रेजानुमध्यगे योगिनो।
यदवस्थानंस्वस्तिकंतद्विदुर्बुधाः २ वामस्यवायोरंतःप्रवेशनेपूरकः प्रवेशनेरेचकः प्रवेशितस्यधारणेकुंभ
कः धृतस्यबहिःनिस्सारणंरेचकः प्रतिकूलेनवेत्युक्तं पूरककुंभकैः यद्वाइडयापूरणंपिंगलयारेचनंपिंगल

एतैरन्यैश्चपथिभिर्मनोदुष्टमसत्पथं बुध्यायुंजीतशनकैः जितप्राणोह्यतंद्रितः १ शुचौदेशेप्र।
तिष्ठाप्यविजितासनआसनम् तस्मिन्स्वस्तिसमासीनऋजुकायःसमभ्यसेत् २ प्राणस्यशो।
धयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूलेनवाचित्तंयथास्थिरमचंचलं ३ मनोऽचिरात्स्याद्वि।
रजंजितश्वासस्ययोगिनः वाय्वग्निभ्यांयथालोहंध्मातंत्यजतिवैमलं ४ प्राणायामैर्दहेद्दो।
षान्धारणाभिश्चकिल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्
ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥
॥ ५

यापूरणंइडयारेचनमित्येवंप्रतिकूलेनवाशब्दश्चार्थेस्थिरंसत्पुनरपिचंचलंयथानभवतितथाशोध
येत् ३ ध्मातंसंतप्तमित्यर्थः लोहंसुवर्णंयथामलंत्यजतितथामलंत्यजतितथामनोविरजंस्यात्
ततःचंचलत्वंस्यादितिभावः प्राणायामादीनांसमाधौपहारतामाह ४ दोषान्वातपित्तश्लेष्मादीन्
संसर्गान् विषयसंगान् अनीश्वरान्रागादीन् ॥ ॥

101-A

वायुनास्वहृमनसः स्थिरीकरणं धारणा स्थिरस्य वृत्तिसंहतिर्ध्यानं वृत्तिनिरोधः समाधिरिति भेदः स्वसमा
हितं स्थिरं ज्ञात्वा काष्ठां कलां मूर्तिमित्यर्थः स्वनासाग्रावलोकनेन यस्य पतत्त्वलयविक्षेपयोः परिहाराय।
ध्येयं रूपमाह सप्तभिः १२ प्रसन्नेति वदनाम्भोजं यस्य तं ध्यायेदिति षष्ठेनान्वयः पद्मगर्भवदरुणे ईक्षणे
नेत्रे यस्य नीलोत्पलश्यामं १३ लसत्पंकजकिंजल्कवत्पीतकौशेयवाससी यस्य भ्राजत्कौस्तुभे

यदा मनः स्वं विरजं योगिनः स्वसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२
प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणं नीलोत्पलदलश्यामं शंखचक्रगदाधरम् १३ लस
त्पंकजकिंजल्कपीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं १४ म
त्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटांगदभूषणं १५ कांचीगु
णोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरं दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनं १६ अपीच्यद
र्शनं शश्वत्सर्वलोकनमस्कृतं स्थितं वयसि कैशोरे भक्तानुग्रहका
तरं १७ ॥

न संश्लिष्टा कंधरा यस्य १४ मत्तद्विरेफाणां कलो मधुरो ध्वनिर्यस्यां तया वनमालया परार्ध्यानि महामूल्या
नि हारादीनि यस्य कांचीगुणेनोल्लसन्ती श्रोणिर्यस्य भक्तानां हृदयाम्भोजमेवासनं यस्य भ
क्तानां मनोनयनानि वर्धयति दर्शयल्लोचयति १६ अपीच्यमतिसुंदरं भाति विषये दर्शनं यस्य कैशो
रे तारुण्यवयसि स्थितं भक्तानामनुग्रहे कातरं व्यग्रम् १७ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
१०२

कीर्तन्यंकीर्तनार्हंतीर्थंयशोयस्यपुण्यश्लोकावलिप्रख्यस्वाभ्लेषांयशस्करं समग्राण्यंगानियस्मिन्
नच्यवतेमापश्यानितनपश्येत् १८ प्रेक्षणीयमीहितंलीलायस्यतंदेवंसमग्रध्यानमुक्त्वाएकैकावयव
ध्यानमाह १९ तस्मिन्लब्धपदंस्थितिः येनतच्चित्तंविशेषणात्तस्यलक्ष्मीकान्त्याएकत्रएकस्मिन्नंगेदृष्ट्या
र्थः तदेवपादादिक्रमेणाहत्रयोदशभिः २० सञ्चकुचितयेनपादनखैरवाप्मकानिवज्रादीनिलां

कीर्तन्यतीर्थयशसंपुण्यश्लोकयशस्करं ध्यायेद्देवंसमग्रांगंयावन्नच्यवतेमनः १८ स्थितं
व्रजंतमासीनंशयानंवागुहाशयं प्रेक्षणीयेहितंध्यायेत्शुद्धभावेनचेतसा १९ तस्मिंल्लब्ध
पदंचित्तंसर्वावयवसंस्थितं विलक्ष्यैकत्रसंयुज्यादंगेभगवतोमुनिः २० संचिंतयेद्भग
वतश्चरणारविंदंवज्रांकुशध्वजसरोरुहलांछनाढ्यंउत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्यो
त्स्नाभिराहतमहद्धृदयांधकारम् २१ यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्न्यधिकृ
तेनशिवःशिवोऽभूत् ध्यातुर्मनःशमलशैलनिसृष्टवज्रंध्यायेच्चिरंभगवतश्चरणारविंद

मू २२

ध्वजादीनितैराढ्यंयुक्तंउत्तुंगारक्ताविलसंतोनखाः तेषांचक्रवालंमंडलंयस्यतस्यज्योत्स्नाभिराहतो
महद्धृदयांधकारोयेनअत्रसर्वमुपादेयविशेषणंध्येयत्वेनैवोच्यतेकिंच २१ यस्यशौचेनक्षा
लनेननिःसृतायाःसरित्प्रवरायागंगायाउदकेनतीर्थेनसंसारतारकेनमूर्ध्न्यधिकृतेनधृतेनशिवोऽपि
शिवोऽभूत् प्रत्यधिकंस्वशिवसाम्यमर्थः ध्यातुर्मनसियःशमलशैलःपापपर्वतःतस्मिन्निसृष्टंप्रेरि

तंवज्रमिवयत् यद्वाशमलशैलेनिसृष्टंस्वतोऽकृतरूपंवज्रंयेनतत् २२

१०२

102-A

विभोर्नाभुहृदयं तन्मयं तं तेजोराडयं प्रविलसद्विधानुवृंदलक्ष्मणेन नन्यालन्यासेत्यालिंगितस्य श्रीवाजयेणासं
सेवितं संसारितनमिवृषतीतेवास्यंतिप्रभवस्यतिहृदिकुर्यात ध्यायेत २२ स्फुरन्मस्पभुजयोः स्कंधयोः प्रपि
ड्यमिंडाजमोवलस्यनिधीप्राधारो श्रतस्मिकाञ्जसमवक्रोत्याविभासमानोव्यालंबिप्राशुलफलेनवमानंथ
पन्यांतोवस्त्रावासः तस्मिन्वर्तमानोय कांचीकलापः तेनपरिरंभः संश्लेषोविधतेयस्य तहिभोः नितंबं।

नाभुहृदयं जलननेलावनपाजननन्यालन्यालविलसस्फुरवंदितयभविधानः ऊर्वोर्निधायकरपद्म
वराविषयतेलालितेहृदिविभोरभवस्यकुर्यात २३ ऊरूस्तपर्णभुजयोरधिशोभमानावोत्ता।
धीशततसिकाञ्जसमावभासौ व्यालंबिपीतवरवाससिवर्तमानं कांचीकलापपरिरंभिनि।
तंबिंबिम २४ नाभिहृदंभुवनकोशगुहोदरस्थं यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मं
व्युढं हरिएमनिहृषसस्तनयोरमुष्यध्यायेत द्वयंविशदहारमयूखगौरम २५

विंबं हृदिकुर्यात इतिसर्वेणोवान्वयः २४ अमुष्यहरेः नाभिहृदं ध्यायेत कथंभूतं भुवनानां कोशस्य सम्
हस्य गुहोदरपिष्ठानेयस्युदरंतत्रस्थितेयत्रनाभिहृदं आत्मयोनेः ब्रह्मणोधिषणाधिष्ण्यं अखिललोकात्म
कं पद्मंयस्मिन्न्युढं स्थितं तनयोः हरिएमनिहृषयोमरकतमणिश्रेष्ठाविवयोस्तनोतनयोद्वयं ध्यायेत विशद
हारमणीमयूखेः गौरं स्वेतम २५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ९३

स्यपभस्यश्चेष्टस्यमहाविभूतेः महालक्ष्म्याः पृथिव्यामेस्थानेवक्षः कं देवमनसिकृत्यानकथंभूतं कंठं कौस्तु
भमणिमौभूषणाधेयभूतः तस्याधिकभूषणाय यः पयोजनेयस्यकौस्तुभमणिमेवस्वयमलंकृतवानमित्यर्थः
पुंसांमनोनेत्रादृष्टमेणाचस्मिनेनयनानांनिर्वृतिमादधानमित्युभयोर्विशेषणं २५ निर्णिक्तानिउज्वलीकृ
तानिबहूवलयानियमहान्तियेषुप्रथिम्नालोकपालायेषुइदृशानांचर्केनसमस्तेनेशस्यकरसरो।

वक्षोधिवासमृषभस्यमहाविभूतेःपुंसांमनोनयननिर्वृतिमादधाने कंठंचकौस्तुभमणेरधिभूष
णार्थंकुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य २६ बाहूंश्चमंदरगिरेःपरिवर्तनेननिर्णिक्तबा
हुवलयानधिलोकपालान् संचिंतयेद्दशशतारमसह्यतेजःशंखंचतत्करसरोरुहराजहं
सं २७ कौमोदकींभगवतोदयितांस्मरेतदिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन मालांमधु
व्रतवरूथगिरोपघुष्टांचैत्यस्यतत्वममलंमणिमस्यकंठे २८ भृत्यानुकंपितधियेहगृही
तमूर्तेः संचिंतयेद्भगवतोवदनारविंदं यद्विस्फुरन्मकरकुंडलवल्गितेनविद्योतितामल
कपोलमुदारनासं २९

करहेराजहंसमिव २७ पुरानन्यायेभटायोद्धारः तेषांशोणितमेवकर्दमस्तेनदिग्धांलिप्तांयस्यकंठेमालां
मणिंचस्मरेत मधुव्रतानांवरूथस्यगिरोपघुष्टांनादितांचैतस्यजीवस्यतत्वंतेनउक्तं वैत्सवे आत्मानमस्य
जगतोनिर्लेपमगुणममलं विभर्तिकौस्तुभमणिस्वरूपंभगवान्हरिरिति २८ भृत्येषुअनुकंपिताधी
रात्माययागृहीतामूर्तिर्येनतस्यस्फुरतीयेमकरकुंडलेतयोर्वल्गितेनप्रवल्गनेनविद्योतितौ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यच्छ्रियस्तया भूत्या शोभया अलिभिः परिसेव्यमानं मीनद्वयाश्रयं श्रीनिकेतनं पद्मं अधिक्षिपत् दिप हर्तृ तेन तत् ध्या
येत् तत्र कुन्तलैरेव अलीनामधिक्षेपः नेत्रद्वयेन मीनद्वयस्येति द्रष्टव्यं मनोमयं नेत्रे यस्मिन् उल्लसन्तौ भ्रुवौ
यस्मिन् मनोमयं मनसा आविर्भवत् ३० कृपया अधिकमित्यर्थः प्रदिश्यमानं स्निग्धं यत्स्मितं तेनानुगुणि
तं विपुलः प्रसादो यस्मिन् गुहायां हृदि ३१ अवनता ये अखिललोकाः तेषां तीव्रशोकेन यान्यश्रूणि तेषां सा
गरं विशोषयति तथा हरेर्हासं प्रसन्नतरं भ्रूमण्डलं च ध्यायेत कथंभूतं निजमायया मकरध्वजस्यापि सं

यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं भूत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टं मीनद्वयाश्रयमधिक्षिप
दब्जनेत्रं ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु ३० तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोरतापत्रयोप
शमनाय निसृष्टमक्ष्णोः स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहा
यां ३१ हासं हरेरवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारं संमोहनाय रचितं
बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुन्दपंक्ति ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भक्त्यार्द्र
यार्पितमनाः न पृथग्दिदृक्षेत ३३ ॥ निजमाययास्य भ्रूमण्डलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ३२ ध्यानाय नं प्रहसितं

मोहनाय रचितं मुनिकृते मुनीनां मुखं कायाय मुनीनां संमोहने प्रवृत्तं कामस्य संमोहयितुमित्यर्थः मदहा
सध्यानं मुक्त्वा भ्रूदर्शनध्यानं स्यात् ३२ प्रहसितमुच्चैर्हसितं ध्यायेत कीदृशं ध्यानायनं अतिसूक्ष्मतया
प्रयत्नं विनैव ध्यानस्य विषयभूतं सौन्दर्यं सेवा बहुलया अधिकतया अधरोष्ठस्य भासा कान्त्या अरुणीभूतास्तव
नवः सूक्ष्मा द्विजा एव कुन्दमकुलानि तेषां पंक्तिः स्फुरति यस्मिन् हृदयावकाशे अवसितस्य सञ्जातस्य विष्णोः
प्रेमरसार्द्रया भक्त्या तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन् पृथक् न किंचिद् द्रष्टुमिच्छेत अर्पितं न विचालयेदित्यर्थः स

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
९४

ऽनिर्वीजः सवीजश्चेति योगो द्विविधः तत्र निर्वीजयोगे यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरं तत
स्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति तेनोक्तमार्गेण क्रियमाणोपि दुष्करः समाधिः सवीजो
त्वसुकरः न चेह हि परमानंदमूर्तौ ध्यायमाने यत्न एव चित्तोपरमो भवति यदुक्तं हृत्स्थस्त्वं नो हृत
प्राणायामक्रियाभिश्चित्तकोपनिगृह्णन्मणवोत्र युक्तेश्वरत्नियमनः सपदोपमेति मनः योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीज
स्यैति तदेवाह यत्नमिह तं दर्शयति एवं ध्यानाभ्यासेन प्रतिलब्धो भावः प्रेम येन यया भक्त्या द्रवत् हृ
दयश्च सः प्रमोदाद् हृष्टानि पुलकानि यस्य सः औत्कण्ठ्यबाष्पकलया च मुहुः अर्द्यमानः आनंदसंप्लवे
निमज्जमानः ईश्वरग्रहणसमर्थं भगवतो ग्रहणे बडिशं मत्स्यवेधनमिवाङ्कुशं तच्चित्तमपि श्रेयो हित्वा शनैस्त्यजति

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्। औत्कण्ठ्यबाष्पक
लया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ३४ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विर
क्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्र
तिनिवृत्तगुणप्रवाहः ३५

यत्नः ३४ यर्हि यदैवं निर्विषयं भवति तदैव शिथिलप्रयत्नो भवतीत्याह
मुक्ताश्रयं च ध्येयसंबंधं विना ध्यानस्यैवास्यासंभवात् न च पूर्ववच्छब्दादिविषयः स्यात् यतस्तत्र वि
रक्तं परमानंदानुभवेनातो निर्वाणं लयमृच्छति वृत्तिशून्यतां यात्यपरिसमाप्तज्वाला कारेणाय विस्मृति
रुदाहरणं यथार्चिर्ज्वालाग्रप्रायाविषयापगमे प्रशान्ता तिरोभवति इति तदेवं मनस उपशमोत्र पुरुषो व्यवधाने धा
त्र्येय विभागशून्यमेकमखण्डमात्मानमन्वीक्षते अत्र हेतुः प्रतिनिवृत्तोपगतः गुणप्रवाहो दे
हाद्युपाधिर्यस्य न चास्य मोक्षोत्थितस्य पुनः संसरणं स्यात् ३५ ॥ ९४

104-A

सोऽपि स एव पुरुषः तस्मिन्महिम्नि स्वरूपे अवसितः अवसाने निष्ठां प्राप्तः कया मनसो निवृत्त्या चरमया
विद्यावह्नितयेति स्वभ्रमाद्विशेषः तत्रत्याविद्यास्ति न विदांनी अत्रहेतुः एतया योगाभ्यासकृतयेत्यर्थः
नन्वेवमपि सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेन कुतो ब्रह्मलेकोऽनत्राह दुःखयोस्तु सुखदुःखयोस्तु सुखदुःखयो
हेतुत्वं भोक्तृत्वं यत्पूर्वमासीत् तदप्यसति अविद्याकृते कर्तरि अहंकारे विधत्ते तन्निष्ठमेव पश्यती
त्यर्थः यत उपलब्धपरात्मकाष्ठः अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वः तस्य जीवन्मुक्तिमाह द्वाभ्यां ३६ चरमतकं।

सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःख
बाह्ये हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत्स्वात्मन्विधत्त उपलब्धपरा
त्मकाष्ठः ३६ देहं च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्य
ति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो य
था परिकृतं मदिरामदांधः
३७

त्त्वज्ञः सिद्धो देहमपि न विपश्यति कुतः सुखदुःखे आसनादुत्थितं उत्थाय तत्रैवास्थितं तत्रस्थानांत
तो दैववशात्पुनरप्युपेतं वा न विपश्यति यतः स्वरूपं प्राप्तः यतो देहात्स्वरूपमध्यगमत् तं देहमिति
वासनातोऽप्यनुसंधानेऽदृष्टांतः वासः परिकृतं कटितटे परिवेष्टितं स्थितं गतं वा मदिरामदे॰
नांधो यथा न पश्यति ननु देहस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ जीवनं वा कथं तत्राह ३७ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

105

श्री भाग टी ३ १०५

देहं पूर्वसंस्कारः तद्वशेन गच्छतु यावत्स्वारंभकं कर्मास्ति तावत्प्रतिसमीक्षते जीवत्येव सासुः सेंद्रियः ननु
तर्हि तस्मिन्पुनः स्नेहः स्यात्तत्राह तं देहं सप्रपंचं देहादिवत्प्रपंचं पुत्रादिसहितं पुनर्न भजते अहं ममेति
नाभिमन्यते यतः आरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अतएव प्रतिबुद्धं वस्तु आत्मतत्त्वं येन सः प्रतिबोध
प्रकारमाह षड्भिः ३८ प्रतिविम्बवत्प्रमादात्मत्वेनाभिमतादपि पुत्रादेः मर्त्यः पित्रादिः पुरुषो देहादेर्द्रष्टा
पृथगेव स्यात् नात्मभावेपि भेदं सदृष्टांतमाह ३९ यथोल्मुकादिदानीं ज्वलतः काष्ठात् स्वसंभवादग्नेः स

देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमा
धियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३८ यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते अप्या
त्मत्वेनाभिमताद्देहादेः पुरुषस्तथा ३९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापि स्वसंभवात् अ
प्यात्मत्वेनाभिमताद्यथाग्निः पृथगुल्मुकात् ४० भूतेंद्रियांतःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्
आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ४१ सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षे
तानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मतां ४२

॥ ॥

भूतात् आत्मत्वेनाग्नेः स्वरूपत्वेनाभिमतादपि अत्यंतं विवेकिना हि धूमस्याप्यग्न्यभिमानोस्ति उल्मु
कात्पूर्वं सिद्धोपि बुद्ध्यादेः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ४० भूतादेः दृष्टांतेभ्यः पृथक्कृतस्सर्वस्मादपि जीवसं
ज्ञितात् पृथक्कृत्वात्मसंज्ञितः तथा प्रधानादपि तत्प्रवर्तको भगवान् पृथगित्यर्थः उपाधितो विवेकमु
क्त्वा तस्यैक्यमाह ४१ भूतेषु च तद्विधेषु तदात्मतां महात्मतां परमभेदस्यौपाधिकत्वात् दृष्टांते

= ३ = टी १०५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

105-A

६

स्वयोनिषु काष्ठेषु ज्योतिरग्निः गुणवैषम्यात् दीर्घह्रस्वादिभेदात् प्रकृतौ देहे ४४ स्वांशस्य बंधहेतुं दैवीं विष्ण
विष्णोः शक्तिं पराभाव्य तत्स्वरूपेणावतिष्ठता स्वरूपेण ब्रह्मत्वेनावतिष्ठते ४५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्क
न्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः २८ एकोनत्रिंशके भक्तियोगस्तु बहुधोच्यते कालस्य च बलं तेभ्यो संसृतिश्च विरक्तये उक्तानु
वाद पूर्वं भक्तिमार्गभेदान् पृच्छति द्वाभ्यां लक्षणं महदादीनां यथा सांख्येषु तत्त्व कथितं तथा येन लक्षणेन तत्पार।

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नानाप्रतीयते योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ४४ तस्मादिमां
स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकां दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठति ४५ इति श्रीभागवते तृतीय
स्कंधे कापिलेये साधनानुष्ठाने नामाष्टाविंशोऽध्यायः २८ देवहूतिरुवाच लक्षणं महदादीनां प्रकृ
तेः पुरुषस्य च स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम् १ यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्ष
ते भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरतः प्रभो २ विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत् आचक्ष्व
जीवलोकस्य विविधा लोकसंसृतीः ३ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते
स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः ४ ॥

मार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः यो भक्तियोगो मत्ते प्रयोजनं यस्य तत् यन्मूलत्वेन कथितं तस्य भक्तियोगस्य
मार्गप्रकारं विस्तरेण मे ब्रूहि १ येन संसृतीनां श्रवणेन विगतरागो भवेत् ३ ईश्वररूपस्य महाप्रभावस्य ते
परात्मकस्य सदात्मकस्य यद्धेतोः यद्भयात् कुशलं पुण्यं कुर्वन्ति ४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

106

श्री भाग॰ टी॰ ९८ अचक्षुषः प्रसुप्तस्यातो मिथ्याभूते देहादावभिमतिरहंकारो यस्य तस्यातः कर्मस्वनुविद्धया सक्तया धिया श्रान्तस्य तत एव
श्रये तमसि संसारे चिरं प्रसुप्तस्य लोकस्य चक्षुर्भूतं योगं प्रकाशयितुं भास्करः किलाविर्भूतोऽसि ५ श्लक्ष्णं
सुन्दरं ६ मार्गैः प्रकारविशेषैः तानेवाह स्वभावभूता ये गुणास्तेषां मार्गेण वृत्तिभेदेन भावोऽभिप्रायः फल
संकल्पभेदाद्भक्तिभेद इत्यर्थः ७ अभिसंधाय संकल्प्य संरंभी क्रोधी भिन्नदृक् भेददर्शी यो भावं भक्तिं कु

लोकस्य मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमा
विरासीः किल योगभास्करः ५ मैत्रेय उवाच इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं प्रतिनंद्य महामुनिः आबभाषे
कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुणार्दितः ६ श्रीभगवानुवाच भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्य
ते स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते ७ अभिसंधाय यो हिंसां दंभं मात्सर्यमेव वा संरंभी
भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ८ विषयानभिसंधाय यश ऐश्वर्यमेव वा अर्चादावर्चयेद्यो मां
पृथग्भावः स राजसः ९ कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं यजेद्यष्टव्यमिति वा पृ
थग्भावः स सात्त्विकः १०

र्यात्स त्रिविधोऽपि तामसः ८ पृथग्भावो भेददर्शी ९ कर्मनिर्हारं पापक्षयं परस्मिन्परमेश्वरे तदर्पणं कर्मा
र्पणं भगवत्प्रीतिमुद्दिश्येत्यन्वयः यष्टव्यमिति विधिसिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः भेददर्शित्वं सर्वत्रार्चादावर्चनेनावि
शेषेऽपि समानं तदेवं तामसादिभक्तित्रयस्य त्रयो भेदाः तास्त्रय एव ... समत्वं च श्रव
णकीर्तनादयो नव प्रत्येकं नवनव भेदाः तदेवं सगुणा भक्तिरेकाशीतिभेदा निर्गुणा तु भक्तिरेकवि १०८

अविच्छिन्नासंतता ११ अहैतुकी फलाभिसंधानशून्या अव्यवहिता भेददर्शनरहिता मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि पु
रुषोत्तमे मनोगतिरिति या भक्तिः सा निर्गुणस्य भक्तियोगस्य लक्षणमित्यन्वयः लक्षणं स्वरूपं भक्तानां नि
ष्कामत्वं कैमुत्यन्यायेनाह १२ सालोक्यं मया सहैकस्मिन् लोके वासः सार्ष्टिः समानैश्वर्यं सामीप्यं नि
कटवर्तित्वं सारूप्यं समानरूपता एकत्वं सायुज्यं उतापि दीयमानमपि न गृह्णन्ति ज्ञाने तत्कामनेत्यर्थः किमि

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगांभसोंबुधौ ॥ ११ लक्षणं भक्ति
योगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्य
सारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः १३ स एव भक्तियोगाख्य
आत्यंतिक उदाहृतः येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते १४ निषेवितेनानिमित्तेन स्व
धर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः १५

तिनार्हं भजंते भक्तेरेव परमफलत्वादित्याह १३ ननु नैर्गुण्यं हित्वा ब्रह्मप्राप्तिः परमफलप्राप्तिहेतुः सत्यं तत्
तु भक्त्यानुषंगिकमित्याह येन भक्तियोगेन मद्भावाय ब्रह्मत्वाय एवंभूताया भक्तेः साधनान्याह पंच
भिः १४ निषेवितेन सम्यगनुष्ठितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण नित्यनैमित्तिकेन महीयसा श्रद्धायुक्तेन क्रिया
योगेन पंचरात्राद्युक्तपूजाप्रकारेण शस्तेन निष्कामेन १५ ॥

107

श्री भा टी ३ २९

नुहिंस्यं मत्प्रतिमादितस्य दर्शनादिभिः सत्त्वेन धैर्येण असंगमेन वैराग्येण १६ १७ १९ मद्धर्मणो भगव
द्धर्मानुष्ठातुः पुरुषस्याशयः चित्तं प्रयत्नं विनैव श्रमो मां दृष्टान्तः १९ वातो रथः प्रापको यस्य गन्धस्य यथा घ्राणं स्वा
स्थानात् आवृंक्ते आत्मसात्करोति एवं अविकारि समं यच्चेतः चित्तं तस्य हि सर्वभूतात्मा दृष्टैव भवतीति अर्चां के

मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवंदनैः भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासंगमेन च १६ महतां बहुमानेन
दीनानामनुकंपया मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च १७ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसंकी
र्त्तनाच्च मे आर्जवेनार्यसंगेन निरहंक्रियया तथा १८ मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः
पुरुषस्यांजसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि मां १९ यथा वातरथो घ्राणमावृंक्ते गंध आशयात्
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् २० अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः स
दा तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेर्चाविडंबनं २१ यो मां सर्वेषु भूतेषु संतमात्मानमीश्वरं हित्वार्चां
भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः २२ द्विषतः परकाये मां मानि
नो भिन्नदर्शिनः भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शां
तिमृच्छति २३ ।

वलप्रतिमादिनिष्ठं निंदन्नाह समर्त्यः २० अर्चैव विडंबनं अनुकरणं अर्चायां स्थाप्यां विडंबनमिति वा अ
वज्ञोपेत्ता द्वेषनिंदाक्रमेण च तत्र भिन्निष्ठिध्यंते २१ हित्वा उपेत्य २२ २३

१०७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

107.A

द्रव्यैरुत्पन्नया क्रियया भूतग्रामावमानिनः तन्निन्दकस्यार्चादिकं किं अर्चावैवर्च्यं न समर्थकमेवेत्याह २४ सर्वेषु
तेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्न वेद स्वकर्मकृत् कर्माविरोधेन यथावकाशं अनेन कर्मनिष्ठस्यापि सपर्या
विधिरित्युक्तं भवति २५ आत्मनश्च परस्य देहयोर्दर्शितं उदरमल्पमपि भेदं यः पश्यतीत्यर्थः यद्वा आत्मपरयोर्मध्ये उदरं
दीर्घं मृत्युर्वहूतस्य भयं विदधे करोमि २६ अथातः सर्वभूतेषु कृतवासं ततश्च हेतोः भूतानामात्मानं मैत्र्या
भिन्न अभिन्नेन च चक्षुषा समदर्शनेन तत्रापि यथोत्तरं मानादति प्रायः कर्तव्य इति वक्तुं तारतम्यमाह

अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः २४ अर्चा
दावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितं २५ आत्मनश्च पर
स्यापि यः करोत्यन्तरोदरं तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणं २६ अथ मां सर्वभूतेषु भूता
त्मानं कृतालयं अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा २७ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः
प्राणभृतः शुभे ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः २८ तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रस
वेदिनः तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः २९

सार्धैः षड्भिः २७ अजीवेभ्योऽचेतनेभ्यः ततस्तेभ्योऽपि प्राणभृतः प्राणवृत्तिमन्तः सचित्तास्तानवृत्ताः इं
द्रियाणां वृत्तिर्येषु २८ इन्द्रियवृत्तयो वृक्षाणामपि सूक्ष्माः सन्त्येव तथा हि महाभारते मोक्षधर्मेषु
स्पर्शेन तस्मात्सम्पूर्ति पादपा निवृत्ति पादपास्ततः इत्यादि प्रभृतादि स्पर्शेन्द्रियवृत्तिरेवातस्तेभ्यः
स्पर्शवेदिभ्यो रसवेदिनो मत्स्यादयः श्रेष्ठा गन्धविदो भ्रमरादयः शब्दविदः सर्पादयः २९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रूपभेदविदः चाक्षुषाः उभयतोदन्ता येषां ते अपदेभ्यस्ततो बहुपादाः तेभ्यश्चतुष्पादा इत्यर्थः द्विपा
न्मनुष्यः ३० ततस्तत्र वर्णाः ३१ संशयच्छेत्ता मीमांसकः ततोऽपि केवलात् स्वधर्मकृत् मुक्तसङ्ग
स्त्वदोग्धा आत्मनो धर्मम् अधर्मं अदोग्धा अनिष्कामः इत्यर्थः ३२ अर्पिताः अशेषाः क्रियाः अर्थाः तत्फ
लानि आत्मा देहश्च येन सः तथा एवं निरन्तरः अनवच्छिन्नः अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानां क

रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् ३० त
तो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३१ अ
र्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वकर्मकृत् मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ३२
तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः मय्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः ३ २
न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ३३ मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन्
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ३४ भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः
ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः परं प्रधानं
पुरुषं दैवं कर्मविचेष्टितं ३५ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ३६

लया परिकल्पनेन अन्तर्यामितया प्रविष्टः इति दृष्ट्वेत्यर्थः ३४ उक्तं भक्तियोगं पूर्वोक्तेनाष्टाङ्गयोगेन
सह उपसंहरति ३५ हे मानवि पुरुषं परमं पुरं यदेतद्रूपं जीवस्य संसृतिः कालस्य स्वरूपं वा
वदेति निर्दिष्टं सार्धेन ३६ एतत्सर्वं निर्दिष्टं यद्भगवतो रूपं कीदृशं पुरुषप्रधानपुरुषात्मक
परं तद्व्यतिरिक्तं च एतद्देवं दैवम् इत्यभिधीयते कीदृशं कर्म ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

108A

विवेचितंतेनानासंसृतिलक्षणंयस्मात्तत् देवहूतिकर्मकृताःसंसृतयोविविधाइत्यर्थः कीदृशंरूपभेदास्पदं
वलनामन्यथात्वस्यास्पदमाश्रयःकाम्यगुणक्रांदि कालाद्गुणव्यतिकरइतिवदन्तिच गुणव्यतिकरःका
लइतिदिव्यमद्भुतप्रभावम् तेदेवाहयावत्समाप्ति ३६ महदादीनांतत्तदभिमानिनांजीवानांभयदेत्वम
ह यदर्शनिभूतेस्वभूतान्यत्तिसंहरति ३७ अधियज्ञायज्ञफलदाताकलयतांवशीकुर्वतां ३८ ३९ ४० य

योऽन्तःप्रविश्येतियोऽन्तःमनसिअन्तर्यामितयाप्रविश्य

भूतानांमहदादीनांयतोभिन्नदृशांभयं योऽन्तःप्रविश्यभूतानिभूतैरत्त्यखिलाश्रयः ३७ सविष्ण्वा
ख्योऽधियज्ञोसौकालःकलयतांप्रभुः नचास्यकश्चिद्दयितोनद्वेष्योनचबान्धवः ३८ प्रविशत्यप्रम
त्तोसौप्रमत्तंजनमन्तकृत् यद्भयाद्वातिवातोयंसूर्यस्तपतियद्भयात् ३९ यद्भयाद्वर्षतेदेवोभग
णोभातियद्भयात् यद्वनस्पतयोभीतालताश्चौषधिभिःसह ४० स्वेस्वेकालेभिगृह्णन्तिपुष्पा
णिचफलानिच स्रवन्तिसरितोभीतानोत्सर्पत्युदधिर्यतः ४१ अग्निरिंधेसगिरिभिःभूर्नमज्जति
यद्भयात् नभोददातिश्वसतांपदंयन्नियमाददः ४२ लोकंस्वदेहंतनुतेमहान्सप्तभिरावृतं गुणा
भिमानिनोदेवाःसर्गादिष्वस्ययद्भयात् ४३

वृक्षाभीताः ४० ४१ इंधेदीप्यतेगिरिभिःसहप्रदोनभःयन्नियमाद्यदाज्ञयासंहरति ४२ महान्महत्तत्त्वंस्वदे
हात्मकंस्वदेहंलोकंनवनतनुतेविस्तारयति गुणाभिमानिनोगुणानियन्तारः देवाब्रह्मादयःयस्यवि
श्वस्यसर्गादिषुवर्तन्ते ४३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रनुष्टुभंवावमित्यर्थः जनेनापित्रादिना जनेनपुत्रादिजनयन् प्राणादिकृत मृत्युनांतकमपिमावयन्नेतकरः प्रनादिर
नेतोव्ययः ४५ इति श्रीभावार्थदीपिकायांतृतीये एकोनत्रिंशः २९ त्रिंशेतुकायकांतादिलालनाकुल
चेतसां कामिनांनामसौपापादयोगतिरुदीर्यते कालप्रभाववर्णनपूर्वकं वैराग्यायविविच्यकर्मकृतां संसृति
प्रध्यायत्रयेणायपंचवयाति तस्यैतस्यवलिनः कालस्यवलितेनेतिपादः कालमानोपिवाल्यमानोपिवायोरिव।

वंतेतगुणवैयसघनवधायनत्तुराचरं सोनंतोंतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः जनेनजनयन्मारय
न्मृत्युनांतकं ४५ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेएकोनत्रिंशोध्यायः २९ कपिलउवाच तस्यैतस्य
जनोनूनंनायंवेदोरुविक्रमं कालमानोपिबलिनोवायोरिवघनावलिः १ यंयमर्थमुपादत्तेदुः
खेनसुखहेतवे तंतंधुनातिभगवान्पुमान्शोचतियत्कृते २ यदध्रुवस्यदे
हस्यसानुबंधस्यदुर्मतिः ध्रुवाणिमन्यतेमोहाद्गृहक्षेत्रवसूनिच ३ जंतुर्वैभवएतस्मिन्यांयां
योनिमनुव्रजेत् तस्यांतस्यांसलभतेनिर्वृतिंनविरज्यते ४ नरकस्थोपिदेहंवैनपुमांस्त्यक्तुमि
च्छति नारक्यांनिर्वृतौसत्यांदेवमायाविमोहितः ५ ॥

कर्मेयथ्यामेवपंक्तिंनवेदविक्रममेवाह १ यंयमर्थमुदुःखेनप्रयासेनउपादत्तेप्राप्नोतितंतंभगवान्का
लोधुनोतिविनाशयति यत्कृतेयन्निमित्तं २ शोकहेतुः यदध्रुवस्यसानुबंधस्यकलत्रादिसहितस्यसंबंधी
निवस्तूनि प्रवृत्तस्यत्वयार्थेस्वकारः दुर्मतिर्दर्शयन् ३ एवंप्रपंचयतिचतुर्दशभिः ३ ४ नारक्यां
नरकाहारादिनिर्वृतौ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

109-A

निरूढमूलं प्रसृतमनोरथं हृदयं यस्य बद्धममते कृतार्थो दमिति स्माचतेऽहहस्मादि पानायोषणाविंत
गुरुत्वाशायानमाह ८ आदिति आत्माइंद्रियाणि विषयस्पकषाः सतीनांप्रुस्पलीनाद्दमित्र चित्स्या
सं भोगादि तृष्णया मधुरभाषिणां शिशूनां आलापैः सत्वस्वम्ममतेरनुबन्धेणानवृः ८ कृषांशि मत्ता
ज्ञादि बद्धलाभर्मार्थेषु दुःखेषु धानेषु ९ येषां पोषणेनात्मा आनिता स्वसाति शेषभुग्गतिमोपिनस्मा।

आत्मानं लायामृता गारथम् देविणं वेषुषु निरूढमूलहृदय आत्मानं बद्धममन्यते ८ सन्दत्तमा
नसर्वांगाप्स्वापुरह्नादिना कर्णौस्वबिरतं मूढोऽविलानिद्रावाशयः ? आदिमातेंद्रियःस्त्री
णामसतीनांच मायया रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणां ८ गृहेषु कूटधर्मेषु दुः
ख खतंत्रेष्वतंद्रितः कुर्वन्दुःखप्रतीकारं सर्वन्ममन्यते शुभ्रम् ९ अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसये तस्त
तश्चतान् पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयं १० वार्त्तायां लुप्यमानायामारब्धा
यां पुनः पुनः लोभाभिभूतो निःसत्वः परार्थे कुरुते स्पृहां ११ कुटुंबभरणाकल्पो मंदभाग्यो
वृथोद्यमः श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन्स्वसिति मूढधीः १२ एवं स्वभरणाकल्पं तत्क
लत्रादयस्तथा नाद्रियंते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरं १३ तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणाः
स्वयंभृतेः जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे १४ ॥

दुर्लभं स्वमर्थं १० वार्तायां जीविकायां नितः सत्वः प्रसमर्थः परार्थे परवस्तु ११ अकल्पोऽसमर्थः
१२ पूर्वं यथादियंते तथा दरेन कुर्वंति कीनाशाः कृपणाः कृषीवलाः गोजरं वृद्धं बलीवर्दं १३ भ्रि
यमाणाः पोष्यमाणाः १४ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग ती १९

एवमस्याव त्वाय उपन्यस्तं समीपे प्रविष्टिमं गृहपालः प्राणं प्रदहन वर्भंगनानः ग्राममयावीवोगी १७ उत्नारोव
द्विनिर्गतेनेत्रः कफेन संरुद्धानाड्यायसम्यकाशासश्वासाभ्याकृतप्रायासो यस्यैत्रुवदंशतिशाद्रकवोति १९
परिवीतः परिवेष्टितः वाच्यमानो वंधोनातातेमाह्वयमानः १८ प्रक्षथीः नष्टमत्निसृतस्य गुणपा

प्राप्तेवमसोयमर्मं गृहपालइवादहन ग्राममयापेप्रदीमाग्निरल्पाह्लातोल्पचेष्टितः १७ वां
युनोत्क्रमतोत्तारः कफसंरुद्धनाडिका कासश्वासकृतायासः कंठे घुरघुरायते १९ श
यानः परितःशोचद्भिः परिवीतः स्ववंधुभिः वाच्यमानोपिनब्रूते कालपाशवशंगतः १८
एवंकुटुंबभरणोव्याप्तात्माजितेंद्रियः म्रियतेरुदतांस्वानामुरुवेदनयास्तधीः १८ यम
दूतौतदाप्राप्तौ भीमौसरभसेक्षणौ सदृष्ट्वात्रस्तहृदयः शकन्मूत्रंविमुंचति १९ यातना
देहमावृत्यपाशैर्वद्ध्वागलेवलात् नयतोदीर्घमध्वानंदंड्यंराजभटायथा २० तयोर्निर्भि
त्रहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः पथिश्वभिर्भक्ष्यमाणआर्तोघंस्वमनुस्मरन् २१ क्षुत्तृड्परी
तोर्कदवानलानिलैः संतप्यमानः पथितप्तवालुके कृच्छ्रेणपृष्ठेकशयाचताडितश्च
लत्यशक्तोपिनिराश्रयोदके २२ तत्रतत्रपतञ्छ्रांतोमूर्छितः पुनरुत्थितः यथापापी

पाभ्यांदूतयोर्गतिमाह १८ सद्भक्तं सक्रोधमीक्षणेयत्योस्तौदृष्ट्वा १९ आवृत्यनिरुध्य २०
तर्जनेर्निर्भिन्नंहृदयंयस्यार्तः सन्नुच्चलतीतिद्वितीयः नान्वयः २१ क्षुत्तृड्भ्यांपरीतोव्याप्तः तमावाल्
कायस्मिन् निराश्रयः विश्रामस्थानेमुदकंचयस्मिन् २२ यममार्गेदंतमीतोभवति तत्रैवविशेष

१९ २० ८

110-A

प्रभुनः संवेष्टितानां योजनानां नवतिं नव च सहस्राणि पापाधिक्ये द्वाभ्यां नीतः सन् यातनाः संते पतितो दर्शा
यति २४ आदीपनं प्रज्वालनं प्राप्नोति स्वेनैव कृत्तं मांसं न वा कृत्तं छिन्नं यत्स्वमांसं तस्य भक्षणानि मिथः २
आत्मनो वैशसं पीडा २६ भिदापनं भेदनं प्रापणं न चैतदसंभावितम् अत्रापि दृश्यमानत्वादित्याह २८ मिथः

योजनानां सहस्राणि नवतिं नव चाध्वनः त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः २४ आ
दीपनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः आत्ममांसादनं क्वापि स्वकृत्तं परतोपि वा २५
जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने सर्पवृश्चिकदंशाद्यैर्दशद्भिश्चात्मवैशसं २६ कृन्तनं
चावयवशो गजादिभ्यो भिदापनं पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्तयोः २७ यास्तामिस्रान्ध
तामिस्रा रौरवाद्याश्च यातनाः भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथः संगेन निर्मिताः २८ अत्रैव नरकः
स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते या यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः २९ एवं कुटुम्बं बिभ्रा
ण उदरंभर एव वा विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम् ३० एकः प्रपद्यते ध्वान्तं
हित्वेदं स्वकलेवरं कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद्भृतं ३१ दैवेनासादितं तस्य श
मलं निरये पुमान् भुङ्क्ते कुटुम्बपोषस्य हृतवित्त इवातुरः ३२ ॥

प्रबोधं संमेलनेन निर्मिताः कृताः २८ उभयं कुटुम्बपोषणं स्वदेहं च ३० पापार्जितेन धनेन भुज्यते वद
वः कुटुम्बं तेन नरकं यातीत्याह ३१ भूतद्रोहेण यद्भृतं तेन स्थूलेकलेवरमिदं विहाय कुशलादिन
रपापनं दैवया [illegible] भोगं यस्य ननु कुटुम्बपोषणपापमपि विहाय [illegible] ३२ तस्य कु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
तृ
३१
१११

तमसो नरकस्य चरमं पदं स्थानं पुनर्मनुष्यशरीरप्राप्तिक्रमम् आह ३२ मनुष्यदेहस्य प्राप्तेः सर्वा
कयावतीर्यातनाः आदिशब्देन सूकरादियोनिपर्यन्ताः ताः सर्वाः क्रमेण संप्राप्य भोगेन क्षीणपाप
सन् अत्र पुनर्नरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ३४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये त्रिंशोऽध्यायः ३० एकत्रिंशे विमि
श्रैस्तु पुण्यपापैरिदं तथा मनुष्ययोनिसंप्राप्तिर्वर्ण्यते राजसी गतिः पुनरात्राव्रजेत्स्यक्तं तदेव विशो।

केवलेन ह्यधर्मेण कुटुम्बभरणोत्सुकः याति जीवोऽन्धतामिस्रं चरमं तमसः पदं ३३ अध
स्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्राव्रजेच्छुचिः ३४ ३०
इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे कापिलेये तामसानेककर्मविपाको नाम त्रिंशोऽध्यायः ३० श्रीभग
वानुवाच कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः १
कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदं दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परं २ मासेन तु
शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः नखलोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ च
तुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडुद्भवः षड्भिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ४
सप्तमे जन्मकर्माणि गतानि स्मरते सुधिः ५

पूर्वकृतेन दैवमीश्वरः तदेव ने
नोदयति कर्मणा
त्रं प्रवर्तकं यस्य प्रविष्टो भवति १ कललं शुक्रशोणितमिश्रितं भवति बुद्बुदं वर्तुलं भवति क
र्कन्धूः बदरीफलं तदाकारं कठिनं पेशी मांसपिण्डाकारः अण्डं चर्मयामवतरे २ बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गानीति

॥ गर्भे विभागाऽसिगांगवज्ञिप्राणिसिंप्रप्रजुद्दवां ३ नगयुणागर्भेहिष्टेतवृतीतः
साधुनः ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

111-A

मातुः नवेन भक्षितेनान्नेन पानाद्यैश्च वर्धमानधातवो यस्य जंतुस्तं संभवं आसीन् प्रसंगतेन गर्भे विषमे शे
ते तथा च मार्कंडेयपुराणे नाडीवाप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते स्त्रीणां तथान्त्रसूत्रे सुषिरे सा निबध्यते
प्रजापते क्रमेणेव भुक्तपीतादिभिः स्त्रीणां गर्भोदरे तथा तेनाप्यायितदेहोऽसौ जंतुर्वृद्धिमुपैति वै इति ५ तत्र
गर्भे कृमिभिः क्षारादिभिः सौकुमार्याद् अतिकोमलत्वेन नतरां नानिसर्वाङ्गानि यस्य २८ उल्बेनोरुः सहेः

मातुर्नभ्यान्नपानाद्यैरेधद्धातुः संभवेत शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते सजंतुर्जंतु
संभवे २५ कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं मूर्छामाप्नो
त्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः २६ कटुतीक्ष्णोष्णलवणरूक्षाम्ला
दिभिरुल्बणैः मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः २७ उल्बेन संवृतस्तस्मि
न्नन्त्रैश्च बहिरावृतः आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः २८ अ
कल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे तत्र लब्धस्मृतिर्दैवात्कर्म ज
न्मशतोद्भवं २९ स्मरन्दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते आरभ्य
सप्तमान्मासाल्लब्धबोधोऽपि वेपितः नैकत्रास्ते सू
तिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः ३०

सर्वाङ्गेषूत्थिता वेदना यस्य स तथा तस्मिन्नुदरे उल्बेन जरायुणा भुग्नं कुटिलीभूतं पृष्ठं शिरो
धरा ग्रीवा च यस्य २८ दैवात्पूर्वकर्मवशात् लब्धस्मृतिर्यतस्ततः दीर्घं दुःखेनाप्युच्छ्वासं यथा भवति तथा
तत्र स्थितः सन् २९ सूतिवातैः प्रसूतिवातैर्वेपितः सोदरः समानोदरजन्मा विष्ठाभूः विष्ठोत्पन्नः

॥
॥

श्री भाग० टी० ११२

नाथमानो याचमानः उपतप्यमान इति वा ऋषिः देहात्मदर्शी भीतः पुनर्गर्भवासात् सप्तवध्रयो यावे धनम्भ
ता धातवो यस्य विक्लवया स्खलितया ॥ उपसन्नं नंदतीति तं स्वेच्छया गृहीतनानामूर्तेः भगवतः चरणा
रविंदं प्रकुतो भयं सोऽहं शरणं व्रजामि भुवि चलदिति श्रीकृष्णावताराभिप्रायेण असतो दुर्जनस्य मे अनु
रूपा योग्या येन ईदृशी गर्भवासलक्षणा गतिर्दर्शिता तस्य न तु कोऽसौ यं शरणं व्रजसि को वा तस्य विशे
षः येन तमेवमेव करवामित्यपेक्षायामाह यस्त्विति अत्र मानकर्म्मदेहे भूतेन्द्रियाशयमयीं देहाकारपरि

नाथमानो ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृताञ्जलिः स्तुवीत तं विक्लवया वाचा
येनोदरेऽर्पितः ११ जीव उवाच तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयात्तनाना
तनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दं सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येने
दृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा १२ यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा भू
तेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायां आस्ते विशुद्धमविकारमखण्डबोध
मातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि १३ ॥

राम राम
राम

णां मायामवलम्ब्याश्रित्य कर्मभिरावृतस्वरूपः बद्ध इवास्ते सोऽहं यस्त्वत्रैव तेन मासिकं भूतमित्य
पेक्षायां तच्छास्त्रोक्तं विशेषं दर्शयति आतप्यमाने हृदये वासितं प्रतीतमेवमप्यविकारं तेन न कु
तो विशुद्धं तेन हैवापि तत्र कुतः आस्ते दोषो वा अथाय स्यात् न तु बन्धमपि वस्तुनः शुद्धमेव प्रसंगोऽप्यस्य येषु
रूपरतिस्थादिभिर्गुणैः नम कथं तु वयोरयं विशेषस्तत्राह १३ ॥ ११२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

112-B

यं पंचभिर्भूतैरचिते शरीरे प्रयया मिथ्यैव कृत्वः नवस्तुतः यतस्तेन शरीरेण रहितोसु यः प्रत्येयथैवेंद्रि
यगुणार्थचिदात्मकः इंद्रियाणि गुणाश्चार्थाश्च चिदाभासश्च तदात्मकः सोहं तत्वदेकत्र भूतेन तेन शरीरेण
प्रविकुंठो महिमा यस्येत्यर्थः तत्र हेतुः तमवकुंठति पादितिप्रवसन्ने गुंठनेति पाठे प्रवसन्ने गुंठनमावर
णायस्य स महिमा यस्येत्यर्थः तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परं नियंतारं कृतः अपि सर्वं ते विद्याशक्ति
मित्यर्थः विद्याशक्तिः विद्याकृतो विशेष इति भावः ननु ज्ञाने नायं बंधो निवर्तिष्यते किं परमेश्वरेव
हंनेन तत्राह १४ यन्मायया यया नष्टस्मृतिः सन् संसारसंबंधिनि पथि चरंस्तदभिश्रमेण तत्र हूतेन लोकेन

यः पंचभूतरचिते रहितः शरीरे छन्नोऽयथेंद्रियगुणार्थचिदात्मकोऽहं तेनाविकुंठमहिमा
नमृषिं तमनं वंदे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् १४ यन्माययोरुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन्सां
सारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमंत
रेण १५ ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवस्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः तं जीवकर्म
पदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम १६

चरन्नयं जीवो महत्तमसः सेवे स्वरस्यानुग्रहं विना पुनः कया युक्त्या लोकं निजस्वरूपं प्रवृणीत संभजेत प्रा
तिश्रमहेतुत्वेन पथानं विशिनष्टि उरूणि गुणनिमित्तानि कर्माणि बंधनानि यस्मिन् ईश्वरप्रसादं विना
ज्ञानाभावात्स्मृत्यसंभव इत्यर्थः ईश्वर एव ज्ञानदस्त्वमुपपादयन्नाह १५ यदेतत् त्रैकालविषयं ज्ञानं तत्त
त्वविनाकृतमस्मास्वदधात् न कोपि किंतु स देव ईश्वर एव अतः स प्रकृत्यो जीवोदधात् तत्र तेषां जीवा
नामंशभूतः स पदवीमनुवर्तमानाः वयमिति तत्स्य निरेकेण न कोपि समर्थ इत्यर्थः अस्मदादि संभवसुका

स्या

तस्य संभवमाह स्थिरेषु चरेषु चांतर्यामित्वेनास्मदुपास्यत्वमाह ईश्वरस्य
ईशविज्ञानपदत्वमाह १७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा॰ टी॰
तृ॰
११३

113

अन्यदेहविवरे मातरुदरे जठरेणासृग्विण्मूत्रकूपः तस्मिन्पतितः तत्र जठराग्निना भृशं तप्तो
देहो यस्य अतएव कृपणा धीर्यस्य इतो विवरात् विवसितुं निर्गन्तुमिच्छन् स्वमासान् गणयन्नसौ क
दा नु वहिर्निर्वास्यते तेन कृतनमस्कारः स्मरन्नाह १७ येनेदृशीं गतिं ज्ञानं भवादृशेनानितिरूपमेव स्वयंः
स्वकृतेनैव तुष्यतु अञ्जलिमात्रं विना तत्कृतोपकारे कः प्रत्युपकारं कर्तुं समर्थः स्वकृतेनैव स्व।
यं तुष्यतु अञ्जलिमात्रं ईदृशीं गतिमित्यनेन ज्ञानस्य नरविलक्षणत्वात् ज्ञानं प्रापितवानित्युक्तं तदेव वैलक्षण्यं

देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्विण्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः इच्छन्नितो विवसितुं गण
यन्स्वमासान्निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन्कदा नु १७ येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश संग्राहि
तः पुरुदयेन भवादृशेन स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कु
र्यात् १८ पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरके दमशरीर्यपरः स्वदेहे यत्सृष्टया
सं तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृदि च चैत्यमिव प्रतीतं १९ ॥

माह १८ पश्यत्ययं अपरः पश्वादिः सप्तवध्रिः जीवः स्वदेहे शारीरके शरीरभवे सुखदुःखे केवलं न तु प
श्यत्ययं पुनर्यत् सृष्टया धिषणया यत् दत्तेन विवेकज्ञानेन दमशरीरी इदमशरीरः उपलक्षणं शमदमादियुक्त
शरीरवान् असमहं प्रभवन्तमेव पुराणमनादिं पुरुषं प्रतीतं वहिर्हृदि च पश्ये पश्यामीत्यन्वयः
कथमपरोक्षतया प्रतीतं चैत्यमिवाहंकारास्पदं भोक्तारमिव न पर्यः विवेकज्ञानेन कृतेन संसारोद्वेगा
मतुबद्धन्मोदमार्गमेवाध्यवस्यतीति द्वाभ्यां १९ ॥ ॥

113-A

हे विभो बहुदुःखवासं यथा भवति तथा गर्भे वसन्नपि सोऽहं गर्भाद्बहिर्निर्गन्तुं नेच्छामीत्यन्वयः अं-
धकूपे यत्र देवं बहिः रूपयान्तं गतं मां जनं देवमायोपसर्पति यत्र शोनिपट्टनु यां मायामनु मिथ्या
मतिः देहे देहबुद्धिः संसृतिचक्रं च पुत्रकलत्रादिसंबंधाद्युपसर्पति १९ तस्माद्देवविस्थितोऽपि शोकाकु-
लः सन् सुहृदात्मना सारथिरूपेणात्मनोपायेनात्मानं तमसः संसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रं नानाभ-
वा सन्नुपस्थितमेतद्व्यसनं दुःखं यथा मे मा भविष्यति तथाकालनवाक्वसाधनमासमश्रीनंवाह उप

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे यत्रोपयातमुपसर्पति
देवमाया मिथ्या मतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् २० तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आ-
त्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादि-
तविष्णुपादः २१ कपिल उवाच एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः सद्यः क्षिपत्यवा-
चीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः २२ तेनावसृष्टः सहसा कृत्वावाक्शिर आतुरः विनिष्क्रामति कृच्छ्रे-
ण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः २३ पतितो भुवि विण्मूत्रे विष्ठाभूरिव चेष्टते रोरूयति गते ज्ञाने वि-
परीतां गतिं गतः २४ परच्छंदं न विदुषा पुष्यमाणो जनेन सः अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनी-

मास्तित्वोहृदयं प्रापितो विक्लवः पातो येन मया सः २१ दशमासाः परिच्छेदका यस्येति एवं स्तुवतो
पलम्बमानं अवाचीनं अधःशिरसं तत्क्षणमेव वायुः प्रसूतिहेतुर्मारुतः क्षिपति २२ अवसृष्टः
अधः क्षिप्तः सन् २३ रोरूयते रोदिति २४ परच्छंदं परस्याभिप्रायमविदुषा जनेन यमनभिप्रेतं
तत्प्रत्याख्यातुं प्रतिषेद्धुमनीशः रोदनेन तत्पानमभिमतादि २५

ना१

114

श्री आसनोत्थानचेष्टने चानीशः स्वतो गृहपतेरप्यनुषंगः २६ आमा कोमला त्वक् यस्य तं गते गर्भमात्रं तानेयस्य
भाग २७ पौगंडं पंचवर्षाणि ततः पौगंडं यौवनादर्वाक् तं च बाल्यपन्नादिङ्ः त्वमाद्रुमसायैर्विभिः २८ अलब्धाभी
टी प्सितनेत्रं शुचार्दितः ध्यानः अज्ञानात्स्द्दिष्टो दीप्तो मत्सुपस्पृशः देहेन सहैव वर्धमानेन मन्युना च विरोधं करो
११४ ति ग्रामेनोनाम यत्नाप्नाय अज्ञानेपरयेच्चयति २९ भूतैः पंचभिरारब्धे देहे दत्ताग्रहोः देहममेति करोति ३० तद

शायितोऽशुचिपर्यंके जंतुः स्वेदजदूषिते नेशः कंडूयनेंगानामासनोत्थानचेष्टने २६ तुदंत्या
मत्वचं दंशामशकामत्कुणादयः रुदंतं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा २७ इत्येवं शैशवं भु
क्त्वा दुःखं पौगंडमेव च अलब्धाभीप्सितो ज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्दितः २८ सह देहेन मानेन व
र्धमानेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिष्वंताय चात्मनः २९ भूतैः पंचभिरारब्धे देहे दे
ह्यबुधोऽसकृत अहंममेत्यसद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिं ३० तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृ
तिं योनुयाति ददत्क्लेशमविद्याकर्मबंधनः ३१ यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः आ
स्थितो रमते जंतुः तमो विशति पूर्ववत् ३२ सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा श
मो दमो भगश्चेति यत्संगाद्याति संक्षयं ३३

र्थं देहार्थं येन कर्मणा बद्धो देहः अनुयाति पुनः पुनरायाति अस्य तु वर्तते रति वा क्रतः अविद्याकर्मभ्यामिति
बंधनं यस्य तथा ३१ यद्यसद्भिः रोचिताः ततः सत्संगेषां पयत्यमनुष्यात्मारामते आस्थितो वियद्यसद्भिः सह रमते
इति वानर्हियानतादेहश्चाहमेस्माहिएवंजा प्रकारेणानरकं प्रविशति ३२ असत्संगं निंदति त्रिभिः ३३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

114-A

खंडितात्मसु देहात्मबुद्धिषु योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३४ यथा च योषित्संगिनां संगतो बंध
स्तथान्यप्रसंगतो न भवेत् योषित्संगस्यानर्थहेतुतां प्रपंचयति सप्तभिः ३५ रोहिद्भूतां मृगीरू
पां सतीं स ऋक्षरूपो मृगरूपः निर्लज्जः सन् ३६ तेन ब्रह्मणा सृष्टा ये मरीच्यादयः पुत्राः तैः सृष्टाः
कश्यपादयः तैरपि देवमनुष्यादयः तेषु को नु पुमान् अखंडितधीः अनाकृष्टमनाः ३७ दिशांज

[illegible] ८५

तेष्वशांतेषु मूढेषु खंडितात्मस्वसाधुषु संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च
३४ न तथास्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंग
तः ३५ प्रजापतिः स्वां दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोन्वधावदृक्षरूपो हतत्रपः
३६ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न्वखंडितधीः पुमान् ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया
३७ बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशां या करोति पदाक्रांतान् भ्रूविजृंभेण के
वलं ३८ संगं न कुर्यात्प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः मत्सेवया प्रतिलब्धा
त्मलाभो वदंति या निरयद्वारमस्य ३९ योपयाति शनैर्माया योषिद्देवविनिर्मिता तामी
क्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतं ४० यां मन्यते पतिं मोहान्मन्मायामृषभायतीं स्त्रीत्वं

यिनः ऋक्षपानपि ३८ प्रतिलब्ध आत्मस्वरूपो लाभो येन तस्य मुमुक्षोः यां प्रमदां निरयद्वारं वदंति यो
गिनः ३९ शनैः शुश्रूषणादिमिषेण उपयाति या योषिद्रूपा माया मृत्युं प्रतिकूलमीक्षेत स्त्रियं प्रत्ये
तद्देवाह यामिति द्वाभ्यां ऋषभायतीं पुरुषवदाचरंतीं यां वित्तादिप्रदं पतिं मन्यते स्त्रीसंगतः यंतका

स्त्रीसंगतः प्राप्तो वित्तापत्यगृह

ले स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वं प्राप्तो जीवः ४१ ४१

इछेत्मृत्युः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

115

श्री॰ भाग॰ टी॰ ११५

तांपद्मादिरूपांमृत्युंजानीयात मृगयोःलब्धकस्यगायनमनुकूलत्वेनप्रतीयमानमपियथामृगस्य
मृत्युः ४२ तदेवंजीवस्यसंसृतिःप्रपंचिता तत्रचतस्यकर्मवशेनलोकाल्लोकांतरगमनेजन्म
मरणंचोक्तंनैवघटते ननुव्यापकस्यकथंलोकाल्लोकांतरगमनंनित्यस्यचकथंजन्मम
रणेभोगेनकर्मक्षयेचसतिजन्ममरणेवेष्यतेतत्र अतःपुनरपितस्यकर्मसंभवइतितत्रलो
कांतरगमनेकर्मवशोभवतीत्याह देहेनजीवस्योपाधितयाभूतेनजातेनलिंगदेहेनलोकांत
रमनुव्रजन्नविरतंकर्माणिकरोतीतिकर्मणामसमाप्तिकृतंजन्ममरणसंभवमाह ४३ जी

तामात्मनोविजानीयात्पत्यापत्यगृहात्मकं दैवोपसादितंमृत्युंमृगयोर्गायनंयथा
४२ देहेनजीवभूतेनलोकाल्लोकमनुव्रजन् भुंजानएवकर्माणिकरोत्यविरतंपु
मान् ४३ जीवोस्यानुगतोदेहोभूतेंद्रियमनोमयः तन्निरोधोस्यमरणमाविर्भावस्तु
संभवः ४४ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यद्रव्येक्षायोग्यतायदा तत्पंचत्वमहंमाना

वस्योपाधिर्लिंगदेहः अस्यात्मनोनुवर्तीभूतेंद्रियमनोमयः स्थूलभूतादिविकारोदेहभोगायत
नंतस्यनिरोधःकार्यायोग्यतातदस्यजीवस्यमरणमुच्यते आविर्भावस्तुसंभवोजन्मोच्यते एतदे
वदृष्टांतेनस्पष्टयति ४४ द्रव्योपलब्धिस्थानस्यनेत्रगोलकादेःद्रव्येक्षायांरूपादिदर्शनेका
चकामलादिदोषेणयदायोग्यतातदैवचक्षुरिंद्रियस्याप्ययोग्यता अनयोःस्थानचक्षुषोःय
दायोग्यतातदैवद्रष्टुर्जीवस्यद्रष्टृतायोग्यता एवंस्थूलदेहवैकल्येलिंगदेहस्यवैकल्यंतदेव

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

115-A

कश्चिदपरकः श्लोकोधिकः पठ्यते तत्रायमर्थः दुःखोपलब्धिस्थानस्य स्थूलशरीरस्य द्वयोर्द्वार्ययदा
योगपत्तानस्य चैवमरणोग्रहमानादिदमेवाह मिथ्याभिमानेन दृश्यस्य स्थूलशरीरस्य दर्शनमुत्पत्तिः
प्रतीतिमालब्धयोः द्रष्टा वयवस्य दृश्यायतुपाद्देद्र्शनेयोगपत्ताशेषेसमानत्वम् ४६ यस्माज्जीवस्ततोजीव
स्य नस्य मृत्यादितस्मात मरणान्तसंत्रासोनकार्यः जीवेन चकार्पण्यनकार्यः संभ्रमस्तु जीवनम
त्वेनेनमवेयाभूतं संगान्तेकार्यं जीवितमित्याह ४७ सम्यक्दर्शनविद्यास्यतीतिनत्याश्रयामायाविर
यथाहृतांगदृश्यावयवदर्शनायोगपत्तायदा तस्य चैवमहंमानाद्उत्पत्तिर्द्वयोर्गपत्तो ४८ तस्मा　　दर्शनम
नकार्यः संत्रासोनकार्पण्यनसंभ्रमः बुद्ध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ४७ सम्यक्दर्शन
याश्रयायागवेराग्ययुक्तया मायाविरचितेलोकेचरेन्यस्यकलेवरं ४८ इतिश्रीभागवतेतृतीय
स्कंधेकापिलेयोपाख्यानेजीवगतिर्नामएकत्रिंशोध्यायः ३१ कपिलउवाच अथयोगृहमेधीया
न्धर्मानेवावसन्गृहेकाममर्थंचधर्मान्स्वान्दोग्धिभूयःपिपर्तितान् १ सचापिभगवद्धर्मात्काममूढःप
राङ्मुखः यजतेक्रतुभिर्देवान्पितॄंश्चश्रद्धयान्वितः २ ॥राम॥राम॥राम॥राम॥

विते लोके कलेवरं न्यस्य नितिष्ठतेसिद्धामक्रियाकाचवरेदित्यर्थः ४८ इतिश्रीभावार्थेतृतीयेएक
त्रिंशः ३१ द्वात्रिंशोमानिकेयमेत्रयीगतिरुदीर्यते तत्र ज्ञानविहीनस्यततश्च पुनरागतिः तदेवंपापक
र्मणांगतिमुक्त्वाइदानींकाम्यकर्मणांगतिमाह चतुर्भिः योगृहमेवावसन् स्वान्धर्मान् दोग्धिदोहमा
हकाममर्थंचतान्दोग्ध्यर्थमनुभूयःपिपर्तिपूरयति अनुतिष्ठति १ सोपिभगवद्धारायतनपराङ्मु
रवात् उभयःसनप्राकृतानदेवाम्पितॄंश्चयजतेकिंतेनत्याह २ ॥ ॥ ॥

तेषां श्रद्धयाक्रांतामतिर्यस्य पित्र्यं देवार्थं च व्रतं नियमो यस्य स सोमपः तस्य सोमं पीत्वेत्यर्थः ३ लोकेति ए
त्यपि पुण्यवतामात्र कालोकानामपि लयमाह यदा चाहींद्रः शेषः स एव तल्पं भगवद्भक्तिहीनानां तस्मा
न्निमेव गतिमाह त्रिभिः ४ ये तु कामार्थप्रयोजनतया स्वधर्मं न दुह्यंति निःसंगाः अनासक्ता न्यस्तानि ई
श्वरे समर्पितानि कर्माणि यैः ५ विश्वतोमुखं सर्वपरिपूर्णं पुरुषं यांति तथा च श्रुतिः सूर्यद्वारेण ते वि

तच्छ्रद्धयाक्रांतमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् गत्वा चांद्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ३ यदा
चाहींद्रशय्यायां शेतेनंतासनो हरिः तदा लोका लयं यांति त एते गृहमेधिनां ४ ये स्वधर्मान्
१ न दुह्यंति धीराः कामार्थहेतवे निःसंगा न्यस्तकर्माणः प्रशांताः शुद्धचेतसः ५ निवृत्ति
धर्मनिरता निर्ममा निरहंकृताः स्वधर्माख्येन सत्वेन परिशुद्धेन चेतसा ६ सूर्यद्वारेण
ते यांति पुरुषं विश्वतोमुखं परावरेशं प्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनं ७ द्विपरार्धावसाने यः
प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते तावदध्यासते लोकं परस्य परचिंतकाः ८ क्ष्माम्भोनलानिलवियन्मन
इंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं
पराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः

रजाः प्रयांति यत्रामृतः पुरुषो ह्यव्ययात्मेति प्रकृतिमुपादानकारणं अस्योत्पत्त्यंतभावनं निमित्तकार॰
णं परमेश्वरं इति हिरण्यगर्भोपासकानामपि क्रमेणैव मुक्तिमाह त्रिभिः ६ परस्य हिरण्य
गर्भस्य ये चिंतकाः परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भोपासकाः ७ क्ष्मादीनि पंचमहाभूतानि मनश्च
इंद्रियाणि च अर्थाः शब्दादयः भूतादिरहंकार एवमादिभिः परिवृतं ब्रह्मांडं संजिहीर्षुः
मिच्छुः सन्नव्याकृतमीश्वरं यदा स्वाधिकारावसानकाले यर्हि यस्मिन्समये त्रिगुणात्मकरूपोयं विशति ॥८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

116-A

परेश्वरंगत्वाभगवंतंहिरण्यगर्भमनुप्रवृष्टायेयोगिनः प्रस्ततेपरमानंदरूपंप्रधानमव्यक्तंचब्रह्मतेनैवसह
पर्यंतेनिवर्ततएवेश्वर्यंयतस्तदाभगताभिमानाः तथाचश्रुतिः ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृ
तात्मानः प्रविशंतिपरंपदमितिभगवदुपासकास्तुसालोक्यादिवत्तेयामुवंतिनतत्क्रमेणप्रतस्त्वेसात्ताद्वेम
वभजेत्याह ९ अथयत्तस्माद्भावेनप्रेमणापवेनतावद्भगवद्भक्तानांनिरंतरमेवतत्प्राप्तिः भगवदभेदेन।
हिरण्यगर्भोपासकानांक्रमेणोक्तंभेदेनोपासनेतुवृत्तादयोप्यावर्तंते किमुतान्यइत्याहद्वाभ्यांभिः १०

एवंपरेत्यभगवंतमनुप्रविष्टायेयोगिनोजितमरुन्मनसोविरागाः तेनैवसाकममृतंपुरुषं
पुराणंब्रह्मप्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः ९ अथतंसर्वभूतानांहृत्पद्मेषुकृतालयं श्रुतानुभा
वंशरणंव्रजभावेनभामिनि १० आद्यःस्थिरचराणांयोवेदगर्भःसहर्षिभिः योगीश्वरैःकुमारा
द्यैःसिद्धैर्योगप्रवर्तकैः ११ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा कर्तृत्वात्सगुणंब्रह्म
पुरुषंपुरुषर्षभः १२

॥ ॥ ॥

योवेदगर्भः सोपिगुणव्यतिकरेजातेएवंयथाब्रह्मपदाधिकृतः सन्प्रजायतेनकेवलंसएवकिं
तुऋषिभिर्मरीच्यादिभिः वसहजन्मतिरोहितत्वद्येभेददृष्ट्याभिमानेनकर्तृत्वादिति यथाएवंभेदे
तः ॥ निःसंगेननिष्कामेनकर्मणाकिंहृत्वाप्रजायतेप्रथमंपारमेष्ठ्यंनिषेव्यपश्चात्मत्तयेसगु
णंगुणाधिष्ठंप्रथमावतारपुरुषं १२ ॥

ष्यैमै १

मे सत्यमाप्य १३ तेपि कर्मविनिर्मितमैश्वर्यं निषेव्य पुनः कथं च मे सत्यधायं ये ऐश्वर्येऽवाधिकारेण पु
नरायांतीत्यन्वयः १४ एवमुपासकानामपि भेददर्शिनामावृत्तिः तदा काम्यकर्मिणां किं वक्तव्यमि
त्याह ये त्विति षड्भिः ये त्विति कर्मसु आसक्तमनसः संतः अप्रतिषिद्धानि काम्यानि नित्यानि च कर्माणि कृत्स्न
शः कुर्वंतीति संबंधोऽ दक्षिणेन पथा धूममार्गेण पितृलोकं व्रजंतीति पंचमेनान्वयः मध्ये तद्विशेषणानि १५ १९ त्राह

तमेव सत्यं पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते १३ ऐश्वर्यं पारमे
ष्ठ्यं च तेपि कर्मविनिर्मितं निषेव्य पुनरायांति गुणव्यतिकरे सति १४ ये त्विहासक्तमनसः कर्म
सु श्रद्धयान्विताः कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः १५ रजसा कुंठमनसः कामा
त्मानोऽजितेंद्रियाः पितॄन् यजंत्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः १६ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमु
खा हरिमेधसः कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः १७ नूनं दैवेन निहता ये चा
च्युतकथासुधां हित्वा शृण्वंत्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः १८ दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृ
लोकं व्रजंति ते प्रजामनुप्रजायंते श्मशानांतक्रियाकृतः १९ ॥

तस्य हरि मेधसश्च
हरतीति संसारं मेधायस्य कथनीय उरुर्विक्रमो यस्य तस्य मधुद्विषः कथायां विमुखाः संतो ये त्रैवर्गिकाः धर्मार्थकामिनः
१७ ये चाच्युतस्य कथामृतं हित्वा असतां गाथाः शृण्वंति ते नूनं दैवेन निहता इत्यन्वयः १८ पितृलो
कात्पुनः प्रजामनु पुत्रादिषु प्रजायंते गर्भाधानादारभ्य श्मशानांताः क्रियाः कृता यैस्ते यथोक्त
कारिणः स्वयं कथं प्रजायंते तदाह १९ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

117-A द्वीपांकुर्यये षांते

वासुदेव इति वैराग्यं यत्तमानादि ब्रह्मदर्शनं ज्ञानं २

देहतिमातः ततस्तेऽपुनरिमंल्लोकं पतंति पतंतिविभ्रंशितउदयोभोगसाधनं येषां ते २० परमेष्ठिनं परमेश्वरं तस्य गुणाना स्य
श्रयो येन सा भक्तिस्तया भजनेन वज्ञानवैराग्ये स्वतएव भवत इत्यर्थः २१ तदेवोपपादयति २२ यदास्य भक्तं चित्तं
भगवतस्तद्गुणानुरागेण तस्मिन्नेव निश्चलं तत्समेष्विंद्रियवृत्तिभिः वैषम्यमर्थेषु न गृह्णाति २३ तदैवात्मानं स्व
प्रकाशमीक्षते कथंभूतं समं च तद्दर्शनं चेति तत् अतो निःसंगं संगाद्धि वैषम्यं भवति निःसंगत्वे हेतुः

मे
ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति पतंति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः २० त
स्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनं तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदांबुजं २१ वासुदेवे भगवति
भक्तियोगः प्रयोजितः जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनं २२ यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विं
द्रियवृत्तिभिः न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत २३ स तदैवात्मनात्मानं निःसंगं सम
दर्शनं हेयोपादेयरहितमारूढं पदमीक्षते २४ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् दृ
श्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते २५ ॥

परमात्मा २

हेयोपादेयरहितं ततः कृतः पदं व्यवसितमारूढं परमानंदोऽहमिति निश्चयं प्राप्तमित्यर्थः समेष्वर्थेषु वि
षमबुद्धिं न देवसाम्यं दर्शयति २४ ज्ञानमात्रमेव परं ब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धं दृश्यादिभिः दृश्यद्रष्टृक
रणरूपेण पृथक् प्रतीयते ज्ञानमात्रत्वेन समेषु इत्यर्थः ननु ज्ञानमात्रे स्वात्मनः स्वरूपत्वात् नित्य
प्राप्तमेव तत् किमनेकसाधनसाध्येन योगेन प्राप्यते तत्राह २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पं

118

श्री भाग टी ११८ पुरुषस्यैकस्यैव पंचमे गच्छत्तामप्यभ्योगफलमित्यर्थः ननु कथं महत्त्वादिप्रतीतिः प्रपंचेवोद्युदासितं शक्य
ते प्रतीतेः भ्रान्तत्वादित्याह २८ पराचीनैः पराग्वृत्तैः शब्दादिधर्मिणा यस्य तेनार्थरूपेण ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्म
व भाति न त्वर्थः पृथगस्तीत्यर्थः अर्थरूपत्वमेवोदाहरन् दर्शयति २९ अहंरूपः अहंकारः स च त्रिवृत्
त्रिगुणात्मकः पुनश्च भूतरूपेण पंचविधः इंद्रियरूपेणैकादशविधः स्वराट् जीवरूपः तस्य जीवस्य
वपुरंडं जगत् यतो यस्मात् महदादिभ्यस्तथावभाति नन्वेतदेवं ततः किमित्येवं नः श्रुत्यैतत्तवाह ३०

एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः युज्यतेभिमतो ह्यर्थो यदसंगस्तु कृत्स्नशः २७ ज्ञानमे
कं पराचीनैरिंद्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं अवभात्यर्थरूपेण भ्रांत्या शब्दादिधर्मिणा २८ यथा महानहं
रूपस्त्रिवृत्पंचविधः स्वराट् एकादशविधस्तस्य वपुरंडं जगद्यतः २९ एतद्वै श्रद्धया भ
क्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः समाहितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति ३० इत्येतत्कथितं
गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनं येनानुबुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च ३१ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नै
र्गुण्यो भक्तिलक्षणः द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ३२ ॥

एतद्वैरूप्येणैवार्थं सुखेन प्रतिपत्त्यर्थं संक्षेपेणानुवदति ३० अनेन च ज्ञानयोगेन भगवानेव प्राप्यो
ऽन्यथा भक्तियोगेनेत्याह ३१ हे गुर्वि नैर्गुण्यो ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च योगः त
योः द्वयोरप्येक एवार्थः प्रयोजनं कोऽसौ भगवच्छब्दः उपलक्षणं ज्ञापको यस्य तदुक्तं गीतासु तेषा
मेवांतिमामेव सर्वं शब्दाहितेतरतो इति नन्वज्ञानयोगस्यात्मलाभः फलं शास्त्रेषु सर्वत्र गम्यते भक्तियो
गस्य तु भजनीयसर्वप्राप्तिः कुतस्तयोरेकार्थत्वमित्याशंक्य दृष्टांतेनोपपादयति ३२ ॥ ॥

११८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

118-P

अष्टादशि ना

यथावद्दर्शनात्परमात्मनो गुणानां माम्यो गुणातीतादिः एकत्ववायोर्मार्गो भेदग्रहस्त्रिभिरिन्द्रियैर्नी
यते चक्षुषा शुक्ल इति रसेन मधुर इति स्पर्शेन शीत इति तद्वद्भगवानेव तत्तद्रूपेणावगम्यते प्राप्तव्यमार्गो त्रिविध वर्जनं
मेवप्रपंचयति त्रिभिः २२ क्रिययासत्येन पचयाकृतेभियोगेः ... णां मीमांसाग्राम्येन्द्रिययोगेयेन २३
दानैः सर्वस्वादेः तपउपवासादिः स्वाध्यायः पुण्यपाठादि ३

२२
यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः एको नानेयते तद्वद्भगवान्शास्त्रवर्त्मभिः क्रि
यया क्रतुभिर्दानैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणां २३ योगे
न विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चैव हि धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् २४ आत्म
तत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक् २५ प्रावोचं भ
क्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधं कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु २६ जीवस्य संसृती
र्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः यास्वङ्ग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः २७ नैतत्खलायोपदि
शेन्नाविनीताय कर्हिचित् न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च २८ न लोलुपायोपदि
शेन्न गृहारूढचेतसे नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि २९ श्रद्दधानाय भक्ताय
विनीतायानसूयवे भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च ३०

निष्कामस्य
इमयचिह्नेन सकाम
स्यानन्तमेवाद्वयमिति २५ सकामस्य मेयाप्येवंगो यपि भगवत्प्रवर्तकगुणांशब्रह्मपरमिवर्षः यैभि
र्वेद्यैभिः स्वदृक् स्वप्रकाशः तदेवं ज्ञानयोगमुपसंहृत्य तस्य च भक्तियोगत्वसमानाधिकरणमुक्ता भक्तियो
गस्वरूपमेदर्शनं २५ चतुर्विधं त्रिगुणात्निर्गुणभेदेनं यो धावति उत्पत्तिनियमनादिकरोति २६
नकथयामास्ति अत्र्यक्तगतेरज्ञातस्वरूपस्य १

लोलुपाय लुब्धाय गृहारूढचेतसे गृहकार्ये बद्धचित्ताय
मद्भक्तिहीनाय मद्भक्तिं ये द्विषंति तेभ्योपि २
अविनीताय उद्धताय स्वाभिमानाय २

श्री
भाग
टी
११९

देश्यं गृहेष्वासक्तः उपदेशेन यत्किंचित्कारिणि न यत्किंचित् निंदा भवो खलाय परोद्वेगकारिणे अविनीताय उद्धताय धर्मध्वजा
य दांभिकाय अधिकारिणमाह द्वाभ्यां तच्छ्रवणकीर्तनपरस्याभिमतपदप्राप्तिरेव फलमित्याह य
प्रसूयवे पुरुषः सोपि मत्पदवीमेति हि निश्चितं ४२ इति श्री भावार्थदीपिकायां तृतीये द्वात्रिंशः ३२ कपिलं
प्रति तस्य वेदव्यासोपदेशानंतः ध्याननाभ मननन्नाम्ना जीवन्मुक्तिं स्तूयते विस्रस्तं दुःप्रपंचपटलं मायाव
रणं यस्याः तत्त्वानां विषयः ते नांकिता सिद्धिः मोक्षस्तस्य भूमिं तं प्रवर्तकं १ अथापि त्वावाकीन

वहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयते निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ४३ य इदं
शृणुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ४४ इति श्री भा
गवते तृतीयस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ श्रीमैत्रेय उवाच एवं निशम्य कपिलस्य वचो
जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्व
विषयांकितसिद्धिभूमिं १ श्रीदेवहूतिरुवाच अथाप्यजोंतःसलिले शयानं भूतेंद्रियार्था
त्ममयं वपुस्ते गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः २ ॥ ॥ ॥

रेवाजो पितृवपुः केवलं दध्यौ न तु दृष्टवान् स त्वं स्वयमेव तव जठराब्जजातः स एव भवानेव वि
श्वस्य सर्गादि विधत्ते न तु तत्र वस्तु सर्गादिकर्तृता काचित् दृष्टिः प्रवर्तते स त्वं मे मयाकथं ज्ञेय इति श्या
णामन्वयः कथं भूतं वपुः सद्य एतत् दृष्टं तेनांतः सलिले शयानं तव कीदृशं भूतानि चेंद्रियाणि चा
र्थाश्च आत्मा च मनः एतन्मयं एतद्रूपं तस्माद्गुणप्रवाहं तस्मिन्नेवाविद्यमानमितः ततः अ

निरवधि प्रलयकालीनोदधिजलमध्ये विहतनिवासं २

दृष्टिया श्रोतारी
निर २
नि २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

119-A

कथंभूतो भगवान् सर्गादि विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तं वीर्यं शक्तिर्येन तथा सः शक्तिद्वारेण विधत्ते
न साक्षादित्यर्थः यतः अनीहो निष्क्रियः न हि कर्तृत्वं शक्तिद्वारेणापि कथं सर्गादि विधत्ते अवितथाभि
संधिः सत्यसंकल्पः किमर्थं विधत्ते आत्मनां जीवानामीश्वरः जीवानां भोगार्थमित्यर्थः ननु कथमेकस्य
विविधविज्ञानभोगान् विदध्यात् अतर्क्याः सहस्रमपरिमिताः शक्तयो यस्य किं च परमाश्चर्यं यस्योदर एतद्वि
श्वमासीत् स त्वं मया जठरेण कथं भृतः न तु शिशुपालनादिकं मे न दुर्घटमनेनेत्याह वटपत्र इति अङ्घ्रिपाः

स एव विश्वस्य भवान्विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधिरात्मे-
श्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ३ स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् वि-
श्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः ४ त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां नि-
देशभाजां च विभो विभूतये यथावतारास्तव सूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ५
यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते

यथा युगान्ते वटपत्रे एक एव मायाशिशुः शेते स्म २

दोरङ्गुष्ठं पिबतीत्यङ्घ्रिपानः रटन्नपि पिपासुर्वेत्तद्वदेव माययेति भावः ४ प्रयत्नवानपि त्वं मया प्रसूत इत्येतत्स्वभावान्न वेद
हे भृतः किं देहतन्त्रो यदा एवं नारदादिभिः पापवानपि भूतोऽसीत्याह देहतन्त्र इति स्वीकृतमूर्तिः दर्शनीय पापानां उद्धा
नां निदेशभाजां भक्तानां विभूतये ऐश्वर्याय आत्मपथोपलब्धये ज्ञानमार्गप्रकटनाय अत एव
दर्शनात् किं नाम आश्चर्यमित्याह यन्नाम ५ यन्नामधेयस्य श्रवणानुकीर्तनेन च तस्मात् किं वक्तव्यं
दर्शनादपि श्वादोऽपि सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवति किं पुनस्तव दर्शनात्

यथा वराहावतारादयः देहा नाशाय यास्तथा त्वमपि २ विप्रवत् २

यस्य भगवतो २

हे भगवन् ते तव दर्शनात् सोमयागाय कुलीनः कल्पते किं न सम्यग्भवति १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

120

श्री० भा० त० टी० १२१

अहो वत तेषां येषां यस्य जिह्वाग्रे नव नाम वर्तते स श्वपचोप्यतः अस्मादेव हेतोः गरीयान् यद्यस्मात्तदेतोः वं
वृतेन पतत्र अतिथ्योऽनेनं तु इत्यत आह तेपुर्वतपस्ते जुहुवुः सस्नुः आर्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ता आ
याः सदाचाराः वेदवेदमनूचुः अधीतवंतः त्वन्नामकीर्तनेनैव अग्न्याधान भूतं अनन्तस्य गुणपतनमाद्यस्यैः य
ह्यानं यातं तेरस्तेषां सर्वपापोह्यो मा ते सर्वं कृतमिति त्वन्नामकीर्तनेन महाभागे सर्वं वा मते उ सर्थः ७ अ

अहो वत श्वपचोतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यं तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मा
नूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ७ तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यं स्वतेज
सा ध्वस्तगुणप्रवाहं वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भं ८ श्रीमैत्रेय उवाच ईडितो भगवानेवं
कपिलाख्यः परः पुमान् वाचाविक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ९ श्रीकपिल उवाच
मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि १० श्र
द्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः येन मामभवं यायाः मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः ११ मैत्रे
य उवाच इति प्रदर्श्य भगवान् सतीं तामात्मनो गतिं स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोनुम
तो ययौ १२ सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् तस्मिन्नाश्रमे आपीडे सरस्वत्याः स

ध्वस्तो गुणानां प्रवाहो येन। तं त्वां कपिलावतारं वंदे इति स्तुतः परः पुमान् परमात्मा।

समाहिता तस्मिन्प्रसाद्य हृते आत्मनि मनसि संभाव्यं विश्वं वेदोऽभगीयस्यमः ८ अविक्लवया भीतया वाचा ९
हसेवेन मे मम मोदितेनास्थितेनानुष्ठितेन परां काष्ठां जीवन्मुक्तिमचिरादवरोत्स्यसि प्राप्स्यसि १० यतो हि इदं मम
मतं अविष्ठास्तः ११ अतु मतः अनुज्ञातः १२ सरस्वत्या आपीडे पुष्पमुकुटवत्स्थिते सरस्वत्या नितपादे पुष्पमुकुटे नेस्तेव

मत्युसंसारं उछंति प्राप्नुवंति ११ आत्मनो गतिं आत्मज्ञानं ब्रह्मपरमात्मानं १२

मद्यं मममतं श्रद्धत्स्व प्रतीहि येन मनैनानुष्ठानेन
अभयं मोक्षं याया यास्यसि

स्त्रा देवहूतिः तनयोक्तेन श्रीकपिलोक्तेन।

मातरं देवहूतिं मातृवत्सलः मातावत्सलाय सेति वा ३

इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे कपिलदेवहूतिसंवादे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

120-A

गृभीतान्तां त्रिभुवन्मवगाहः स्वान्तेनेन्तकपिशानपिशंगान सतृणजटिलानवेशान्तनगामात्मानंदेदूंचीर
धारिणांकृष्णांचविभ्रतीमसनोवृद्दनं किंचिदनिर्वाच्यशोकव्याकुलेनचकारोतिषष्टेनान्वयः २४ प्रजापतेकं
टेमस्तनपोयोगाभ्यामनिपार्थितेस्वर्गाद्देस्थां दिव्याप्तश्रेष्ठेनेश्वरविरहातनरासनीं (वद्दनेकिंचिदनिर्वाच्य
शोकव्याकुलेनचकारेतिषष्टेनान्वयः) २५ यत्रगाहेस्थ्योदीरकेणानि भासुरुश्राः प्राप्याग्रा स्तरणा

गृभीतांगावगाढकपिशानजटिलानकुटिलालकान भ्रान्मानंवोग्रतपसाविभ्रतीचीरणोह
पाम २४ प्रजापतेः कटेमस्थतपायोगाविजृंभितं स्वर्गाद्देस्थमनोपमंप्राप्यवैमानिकैरपि
२५ यय: फणानिभूः शाल्याटानाफकपरिष्ठुटाः आसनानिवह्नेमानिस्वर्णास्तरणा:
निच २६ स्वच्छस्फाटिकहर्म्येषु महामारकतेषुचरत्नमदीपाआभातिवलतारत्नमयूनाः २७
गृहोद्यानेकुसुमितेरम्यवहुसरःगुमैः हंसकेलिसिघ्नेगायन्मत्तमधुवते २८ यत्रप्रवि
ष्टमात्मानंविबुधानुचरागनः शुःवापाशुस्तलगोधन्माकटेमनोपलालितम २९ दिव्यास्त्री
भिनतमव्याविरुलयोषितां किंचिच्चकारवृद्दनेपश्चविलोपतानवा ३०

टंता। हैमानिस्वैवर्णानि। कौमलानि।

निर्मोनिर्टनवटितामं वकाश्वमत्तांमयपरिकराः आसनानिपीठादीनिस्वस्पर्शास्तरणानियेषु
२६ २७ वहूरमे २८ यत्रोद्यानेप्रविष्टमात्मानेदेवहूतिरिति २९ देदूस्त्रीणांमपिडस्मितनः
मेयानुस्मितनमतन दिव्यास्त्रीभिमानेनमनकासहादयामपउः सदमेनामाह ३० ॥ ॥

कृतानिकैः कुजैर्वहुभिरमाकुमैः २

सावरुलयोषितामार्वडलईडलस्पया
योषितास्तसामपिईस्मितनमं ३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तमेवध्यायतीति तमेव हरिं देवं [illegible] ध्यायन्तीत्यन्वयः

121

श्री भाग टी १२१

नष्टेवत्सेवत्सलागौरिवाभूदितिविरहहेतुतद्ध्यानफलमाह २१ विरहहानिर्वासनावत्सविदुर २२ क
पिलं सुतोपदेष्टारं तद्भगवतोरूपं ध्यायन्ती तं स्वात्मानं विश्वतोमुखं सर्वगतं च ध्यायन्ती ब्रह्मण्यवस्थितम
तिर्बभूवेतितत्त्रिभिरन्वयः २२ केन ध्यायन्ती विशुद्धेन मनसा विशुद्धे कारणमाह भक्तिप्रवा
हरूपेणयोगेन युक्तानुष्ठानेनज्ञानेनचगीतासु [illegible] विहारस्य युक्तचेष्ट
स्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्माप्तिकारणेन २४ विश्वतोमु

शुद्धेनात्मनामनसा आत्मानं परमात्मानं

वने प्रव्रजिते पत्न्यावुपमे विरहातुरा। ज्ञाततत्त्वाप्यभूत्त्रष्टे वत्से गौरिव वत्सला ॥२१॥ तमेव ध्याय-
ती देवमपत्यं कपिलं हरिं। बभूवाचिरतो वत्स निःस्पृहा तादृशे गृहे ॥२२॥ ध्यायती भगवद्रूपं यद-
दाह ध्यानगोचरं। सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया ॥२३॥ भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण
बलीयसा। युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ॥२४॥ विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतो-
मुखं। स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणं ॥२५॥ ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्र-
ये। निवृत्तजीवापत्तित्वात्क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः ॥२६॥ नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणा

अवस्थिता स्थिरा मतिर्यस्याः २

खं स्वेहेत स्वानुभूत्या प्रकाशेन तिरोभूतं मायागुणैर्विशेषणैरुपाधिर्यस्य २५ कथंभूता ब्रह्मणि
जीवानां संश्रये भगवति तत्स्थाने जीवं स्वसुक्तिमाह सार्धैस्त्रिभिः तदा एवं तेहरि जीवापत्ति जीवभावो यः
स्यांभावः तत्त्वेतस्माद्विगतः क्लेशाश्च निर्वृतिस्त्वात्मा तेन जीवन्त [illegible] तत्र तत्रायागुणानां
विद्यमानतानां [illegible] नसंस्मरणेनज्ञात २७ नित्यारूढो [illegible] समाधिर्यस्याः तस्याभावस्तत्त्वं तेन

देहे २

१२१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवंश्रीकपिलोपदिष्टमार्गेणापरंब्रह्मआत्मानंसर्वव्यापिनं२
उपेयुषीप्राप्ता२

परतः परैरभिरेवकर्दमसृष्टविद्याधरीभिः पोषणेऽपस्याधिमेनोत्पन्नाभिः तदसंभवात्कृशोमलैरवच्छन्नोऽपिबभौ २८ देवगु
प्तेशरीरस्वकर्मपालितेनिर्वाणमिन्मुक्ते २९ हेवीरविदुर ३१ सोऽम्पनत्त्यायास्तन्मर्त्यंशरीरंसरिदभूत कथंभूतेयोग
नविधुतान्विलीनाम्मर्त्याद्दैहिकाधातवमलायस्यकपिलोयपाविरमुक्ते तदेवप्रपंचयन्निर्विमिः ३२ समनुज्ञाप्य

तद्देहःपरतःपोषोऽप्यकृशश्चाध्यसंभवात् बभौमलैरवच्छन्नःसधूमइवपावकः २८ स्वांगंतपोयोगमयं
मुक्तकेशंगतांबरं दैवगुप्तंनबुबुधेवासुदेवप्रविष्टधीः २९ एवंसाकपिलोक्तेनमार्गेणाचिरतःपरं आ
त्मानंब्रह्मनिर्वाणंभगवंतमवापह ३० तद्वीरासीत्पुण्यतमंक्षेत्रंत्रैलोक्यविश्रुतं नाम्नासिद्धपदंयत्र
सासंसिद्धिमुपेयुषी ३१ तस्यास्तद्योगविधुतमार्त्यंमर्त्यमभूत्सरित् स्रोतसांप्रवरासौम्यसिद्धिदासि
द्धसेविता ३२ कपिलोऽपिमहायोगीभगवान्पितुराश्रमात् मातरंसमनुज्ञाप्यप्रागुदीचींदिशंययौ ३३
सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः स्तूयमानःसमुद्रेणदत्तार्हणनिकेतनः ३४ आस्तेयोगंसमा
स्थायसांख्याचार्यैरभिष्टुतः त्रयाणामपिलोकानामुपशान्त्यैसमाहितः ३५ एतन्निगदितंतातयत्पृष्टो
ऽहंतवानघ कपिलस्यचसंवादोदेवहूत्याश्चपावनः ३६ यइदमनुशृणोतियोऽभिधत्तेकपिलमुनेर्मत
मात्मयोगगुह्यं भगवतिकृतधीःसुपर्णकेतावुपलभतेभगवत्पदारविंदं ३७ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेतृतीयस्कंधेश्रीशुकदेवपरीक्षित्संवादेविदुरमैत्रेयकथनेदेवहूतिसमाधिवर्णनंनामत्रयस्त्रिं

नुज्ञांप्राप्तोसंसाम्य ३३ दत्तंअर्हणंपूजांनिकेतनंवस्थानंयस्मै ३४ उपशान्त्यैसमाहितेस्थितः ३५ प्रकारान्त
रेणउपसंहरति एतदितिद्वाभ्यां ३६ तत्श्रवणकीर्तनफलमाहयइति सुपर्णकेतौगरुडध्वजे उपलभतेप्राप्नोति ३७
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेटीकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांत्रतीयस्कं।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३ तृतीय समाप्तः पत्रे १२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative